

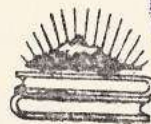
საქართველოს სსრ მეცნიერებათა აკადემია
ივ. ჯავახიშვილის სახელობის ისტორიის, არქეოლოგიისა
და ეთნოგრაფიის ინსტიტუტი
არქეოლოგიური კვლევის ცენტრი

დ. ნაზიჩიძე

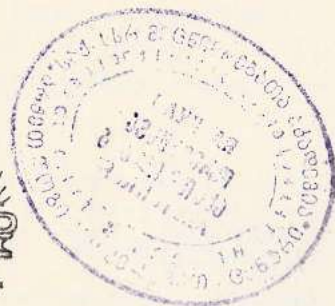
-1851-

დასავლეთ აზიურკავკასიის
ადრესაგიწათმოქმედო კულტურის
განვითარების ადრეული საფეხურები

(გვიანეოლითი — ენეოლითი)

„მეცნიერება“
თბილისი
1986

ნაშრომი ეძღვნება დასავლეთ ამიერკავკასიის ადრესამიწათმოქმედო კულტურის წარმოშობის პრობლემის კვლევას. ამ პრობლემის სხვა ასპექტებთან ერთად განსაკუთრებული ყურადღება ექცევა მწარმოებლური მეურნეობის ჩასახვის, ჩამოყალიბებისა და განვითარების გზების შესწავლას.

დასავლეთ ამიერკავკასიის ადრესამიწათმოქმედო კულტურის ადრეული საფეხურების დახასიათების საფუძველზე წარმოჩენილია აღნიშნულ რეგიონში მოსახლე ტომთა კულტურულ-სამეურნეო განვითარების სურათი გვიან მეზოლითიდან ადრებრინჯაოს ხანამდე.

რედაქტორი ისტ. მეცნ. კანდ. დ. თუშაბრაძე

რეცენზენტები: ისტ. მეცნ. კანდიდატები ქ. ესაკია, მ. გაბუნია

6 0507000000 244—86
M (07(06)—86

© გამომცემლობა „მეცნიერება“, 1986

შ ე ს ა ვ ა ლ ი

უკანასკნელი ათწლეულების მანძილზე არქეოლოგიურ მეცნიერებაში გლობალური მასშტაბი მიიღო მწარმოებლური მეურნეობის ჩასახვის, ჩამოყალიბებისა და განვითარების გზების პრობლემის კვლევამ. განსაკუთრებული ინტენსივობით წარიმართა ადრესამიწათმოქმედო კულტურებისა და მასთან დაკავშირებული მწარმოებლური მეურნეობის პირველადი კერების გამოვლენა-შესწავლა წინა, შუა და მცირე აზიაში.

აღნიშნული პრობლემის კვლევას კავკასიაში, ისევე როგორც მთელ მახლობელ აღმოსავლეთში, ხანმოკლე ისტორია აქვს. მიუხედავად იმისა, რომ კავკასიის ადრესამიწათმოქმედო კულტურის პირველი ძეგლი (თეთრამიწა) ჩვენი საუკუნის 20-იან წლებში დასავლეთ საქართველოში აღმოჩნდა, მისი მასალები დღემდე არ არის სათანადო სიღრმით შესწავლილი. უფრო მეტიც, ამავე რეგიონში მას შემდეგ, 30-იან და 40-იან წლებში აღმოჩენილმა ისეთმა მეტყველმა ძეგლებმა, როგორც ოდიშისა და კისტრიკის ნამოსახლარებმა, აღნიშნულ ასპექტში ვერ პოვეს სათანადო აღიარება კავკასიის ადრესამიწათმოქმედო კულტურის მკვლევართა შორის. მსგავსი ბედი ეწია 50-იანი წლების დასაწყისში გათხრილ, კავკასიის პირველ მღვიმურ მრავალფენიან ძეგლს — საგვარჯილეს. მისი მასალები დღემდე შეუსწავლელი და გამოუქვეყნებელია. აღნიშნული ძეგლების კვლევა შემოიფარგლა წინასწარი ანგარიშებითა¹ და მასალების დეტალური დახასიათებით². მათ შესწავლას საფუძველი ჩაეყარა ჩვენი საუკუნის 50-იანი წლების შუა ხანებში, როცა საგანგებო ყურადღება მიექცა როგორც ადრე აღმოჩენილ, დიდხანს უყურადღებოდ მიტოვებულ

¹ აღ. კალანდაძე. მეზოლითურ და ნეოლითურ კულტურათა ნაშთები საქართველოში, ვნიშკის მოამბე, ტ. IV, 3, თბ., 1939; ნ. კილაძე (ბერძენიშვილი). მრავალფენიანი არქეოლოგიური ძეგლი „საგვარჯილე“. საქართველოს მეცნიერებათა აკადემიის მოამბე, ტ. 14,9, 1953, გვ. 56.

² А. Л. Лукин. Неолитическое селище Кистрик близ Гудаут—1950, СА, XII; ნ. კილაძე (ბერძენიშვილი). ახალი ქვის ხანის ძეგლები თეთრამიწიდან. მასალები საქართველოსა და კავკასიის ისტორიისათვის, 1951, ნაკ. 29.

ადრესამიწათმოქმედო კულტურის კომპლექსებს, ასევე ახალი ძეგლების ძიება-შესწავლას.

60-იანი წლების ბოლო ხანებისათვის დასავლეთ ამიერკავკასიაში უკვე შესწავლილი იყო როგორც ახლად აღმოჩენილი ღია ნამოსახლარები (ქვემო შილოვკა, ანასეული I, II, კინტრიშის ნამოსახლარები, გურიათა, მამათი), ასევე ადრე აღმოჩენილი ძეგლებიც³. მათი განვითარების საფუძველზე შესაძლებელი გახდა ნეოლითურ კულტურაში ადრეული და გვიანი საფეხურების გამოყოფა და დახასიათება, ხოლო გვიანნეოლითურში — ლოკალური ვარიანტების გამოყოფა⁴.

60-იან წლებს ემთხვევა დასავლეთ საქართველოში, მდ. ყვირილის აუზში მღვიმური მრავალფენიანი ძეგლების (სამელე-კლდე, სამერტხლე-კლდე, ძუძუანა, დარკვეთი) ენეოლით-ადრებრინჯაოს ხანის ფენების აღმოჩენა⁵, რითაც შეიქმნა საფუძველი მღვიმური, სტრატეფიცირებული ძეგლების მეშვეობით დასავლეთ ამიერკავკასიის მწარმოებლური მეურნეობის განვითარების მოგვიანო საფეხურის კვლევისა.

70-იანი წლების კვლევა-ძიებამ საქართველოს შავიზღვისპირეთში გამოავლინა მეორე რიგი ნეოლითური ნამოსახლარებისა (მელოურ-რი, ლუმურიში, გალი I, ჩხორთოლი, მახვილაური და სხვ), რომელთა შესწავლამ გარკვეული წვლილი შეიტანა ადრესამიწათმოქმედო კულტურის კვლევის საქმეში⁶, მაგრამ, მიუხედავად ზემონახსენებში

³ А. А. Формозов, А. Д. Столяр. Неолитические и энеолитические поселения в Краснодарском Крае.—СА, 1960, № 2.; А. А. Формозов. Неолит Крыма и Черноморского побережья Кавказа.—МИА, 1962, № 102; ლ. ნებეიტიძე. ადრენეოლითური ხანის ნაშთები ანასეულადან. ივ. ჯავახიშვილის სახ. ისტორიის ინსტიტუტის შრომები, ტ. VII, თბ., 1963; ნ. ბერძენიშვილი, ლ. ნებეიტიძე. ქვის ხანის ნამოსახლარები კინტრიშის ხეობაში, სამხრეთ საქართველოს ძეგლები, I, თბ., 1964; Л. Д. Небнеридзе. Неолит Западного Закавказья. Автореферат канд. дисс., Тбилиси, 1967; ლ. ნებეიტიძე. დასავლეთ ამიერკავკასიის ნეოლითი. თბ., 1972.

⁴ ლ. ნებეიტიძე. დასავლეთ ამიერკავკასიის ნეოლითი, თბ., 1972

⁵ დ. თუშაბრამიშვილი. საქართველოს სსრ-ში მღვიმურის არქეოლოგიური ექსპედიციები I—VI, 1969—1978 წწ.; გ. ჯავახიშვილი. დასავლეთ ამიერკავკასიის ადრესამიწათმოქმედო კულტურის ისტორიისათვის. საკანდიდატო დისერტაცია, თბ., 1971; ლ. ნებეიტიძე. დარკვეთის მრავალფენიანი ეხი, თბ., 1978.

⁶ კ. კალანდაძე. ლუმურიშის ნეოლითურ ნამოსახლარზე 1970 წ. ჩატარებულ სამუშაოთა შედეგები — კრ.: მასალები საქართველოსა და კავკასიის არქეოლოგიისათვის, ტ. V, თბ., 1973, გვ. 125—139; მისივე. ჩხორთოლის ნეოლითურ ნამოსახლარზე 1971—1973 წწ. ჩატარებული გათხრების შედეგები — კრ.: მასალები საქართველოსა და კავკასიის არქეოლოგიისათვის, ტ. VI, თბ., 1974, გვ. 176—187; Н. З. Бердзенишвили, К. С. Каландадзе, Г. Хубутия. Не-

კვლევა-ძიებისა, აღნიშნული წლები დასავლეთ ამიერკავკასიაში იყო მხოლოდ მასალების დაგროვების, ახალი ძეგლების აღმოჩენისა და ძირითადი ფაქტობრივი ბაზის შექმნის ხანა. ამ პერიოდში იყო ცდები მასალის თავმოყრა-განზოგადების, ცალკეული მონოგრაფიული პუბლიკაციების შექმნისა და მთის ნეოლითის გამოყოფისა⁷.

დასავლეთ ამიერკავკასიაში მწარმოებლური მეურნეობის პრობლემის კვლევის შემდგომი ეტაპი დარკვეთის მრავალფენიანი ეხის შესწავლას უკავშირდება, სადაც ადრენეოლითურ ფენაში მოპოვებული იყო მწარმოებლური მეურნეობის, კერძოდ, მეცხოველეობის დამადასტურებელი პირველი ფაქტობრივი მასალა⁸.

ზემოაღნიშნული კვლევა-ძიების შედეგად დაგროვილი ფაქტობრივი მასალა აშკარად მიგვანიშნებდა დასავლეთ კავკასიური მწარმოებლური კერის არსებობასა და მისი შესწავლის პერსპექტიულობაზე. აღნიშნულმა გარემოებამ ამიერკავკასიური მწარმოებლური მეურნეობის კერის კვლევის საქმეში განსაკუთრებული მნიშვნელობა მიანიჭა დასავლეთ ამიერკავკასიის ადრესამიწათმოქმედო კულტურის ჩასახვის, ჩამოყალიბებისა და განვითარების გზების, „ნეოლითური რევოლუციის“ შედეგების შესწავლას.

60-იანი წლები აღნიშნა ადრესამიწათმოქმედო კულტურის ინტენსიური კვლევის დაწყებით საბჭოთა კავშირის სამხრეთ რეგიონებში. განსაკუთრებული სიღრმით აისახა შუაზიური მწარმოებლური მეურნეობის უძველესი კერა⁹. დიდი წარმატებები იყო მიღწეული აგრეთვე ჩრდილო-დასავლეთ შავიზღვისპირეთის ადრესამიწათმოქმედო კულტურის შესწავლაში¹⁰.

ლიტическое поселение в Гальском районе—из кн. ПАИ в 1977 году, Тбилиси, 1980, с. 20—22; ს. გოგიტიძე. სამხრეთ-აღმოსავლეთ შავიზღვისპირეთის ნეოლითური კულტურა. თბ., 1977.

⁷ ლ. ნებეიტიძე. დასავლეთ ამიერკავკასიის ნეოლითი; Р. М. Мунчаев. Кавказ на заре бронзового века, Гл. II—К изучению неолита Кавказа. М., 1975, გვ. 65—80; ს. გოგიტიძე. სამხრეთ-აღმოსავლეთ შავიზღვისპირეთის ნეოლითური კულტურა. თბ., 1977; გ. გრიგოლია. ცენტრალური კოლხეთის ნეოლითი, პალური. თბ., 1977.

⁸ ლ. ნებეიტიძე. დარკვეთის მრავალფენიანი ეხი. თბ., 1978.

⁹ В. М. Массон. Средняя Азия и Древний Восток, М.—Л., 1964; Древнеземледельческие племена южного Туркменистана и их связи с Ираном и Индией—В кн.: ВДН, 1957, № 1; მისივე. Древнейшая земледельческая культура Средней Азии—В кн., ИАНТССР, 1960, № 1; მისივე. Поселение Джейтун—В кн., МИА, 180, 1971; О. К. Бердиев. Южная Туркмения в эпоху неолита. Ашхабад, 1971; Г. Ф. Коробкова. Орудия труда и хозяйство неолитических племен Средней Азии,—В кн., МИА СССР, № 158. 1969.

¹⁰ В. И. Маркевич. Неолит Молдавии. Автореф. канд. дисс., М., 1968; მისივე. Буго-Днестровская культура на территории Молдавии. Киев,

60-იან წლებამდე აღმოსავლეთ ამიერკავკასიის სამიწათმოქმედო კულტურის უძველეს ძეგლებად ითვლებოდა ე. წ. მტკვარ-არეზის კულტურის ნამოსახლარები. აზერბაიჯანში ქიულ-თეფე I-ის (ნახიჩევანის რ-ნი) მრავალფენიანი ნამოსახლარი ბორცვის შესწავლა გახდა პირველი მაუწყებელი აღმოსავლეთ ამიერკავკასიაში მტკვარ-არეზამდელი ადრესამიწათმოქმედო კულტურის აღმოჩენისა. ამას მოჰყვა აზერბაიჯანის, სომხეთისა და აღმოსავლეთ საქართველოს ტერიტორიაზე ამ ეპოქის მთელი წყება ძეგლების გამოვლენა.

60-იანი წლების შუა ხანებში აღმოსავლეთ საქართველოში, ქვემო ქართლში მტკვარ-არეზამდელი ე. წ. შომთეფე-შულავრის ადრესამიწათმოქმედო კულტურის ძეგლების აღმოჩენამ (შულავერი, არუხლო I—IV, იმირი, და ხრამის დიდი გორები და სხვ.) და მათმა ინტენსიურმა შესწავლამ ცხადი გახადა, რომ დაიწყო ცენტრალურ და აღმოსავლეთ ამიერკავკასიაში ადრესამიწათმოქმედო კულტურის კვლევის ახალი ეტაპი. თუმცა, მიუხედავად ამისა, 70-იანი წლების შუა ხანების არქეოლოგიურ ლიტერატურაში ისევ სამართლიანად აღინიშნებოდა ამიერკავკასიური ადრესამიწათმოქმედო კერის სუსტი შესწავლილობა¹¹. სადღეისოდ მდგომარეობა საგრძნობლად შეიცვალა. აღმ. ამიერკავკასიის ახლადაღმოჩენილი კულტურის შესწავლას უკვე მიეძღვნა როგორც ზოგადი, ისე კონკრეტული ხასიათის შრომები¹², რომლებიც ცხადყოფენ აღმოსავლეთ ამიერკავკასიის მწარმოებლურ ეკონომიკაზე დამყარებული, ბინადარი მიწათმოქმედ-მესაქონლე ტომების საკმაოდ განვითარებული კულტურის სიძველეს. აღნიშნულმა გამოკვლევებმა მნიშვნელოვნად შეავსეს ხარვეზი ამიერკავკასიური ადრესამიწათმოქმედო კულტურის კერის შესწავლაში. აშკარა გახდა, რომ შუაზიურ და ჩრდილო-დასავლეთ შავიზღვისპირეთის მწარმო-

1974; В. Н. Даниленко. Неолит Украины. Киев. 1969; მისივე. Энеолит Украины, Киев, 1974; Д. Я. Телегин. История племен Днестро-Донецкой культуры, Автореф. докт. дисс., М., 1967; მისივე. Среднеостоговская культура эпохи меди. Киев, 1973.

¹¹ Р. М. Мунчаев. დასახელებული ნაშრომი, გვ. 7.

¹² К. Х. Кушнарера, Т. Н. Чубинишвили. Древние культуры южного Кавказа, Л., 1970; Т. Н. Чубинишвили. К древней истории южного Кавказа, Тбилиси, 1971; თ. ჯ ა ვ ა რ ი ძ ე, ა. ჯ ა ვ ა ხ ი შ ვ ი ლ ი. უძველესი მიწათმოქმედი მოსახლეობის კულტურა საქართველოს ტერიტორიაზე. თბ., 1971; А. Н. Джавахишвили. Строительное дело и архитектура поселений южного Кавказа V—III тыс. до н. э. Тбилиси, 1973; თ. კ ი ლ შ რ ა ი ე. აღმოსავლეთ ამიერკავკასიის ადრესამიწათმოქმედო კულტურის პერიოდიზაცია. თბ., 1976; И. Г. Нариманов. Культура древнейшего земледельческо-скотоводческого населения Азербайджана. Автореферат докторской диссертации. Тбилиси, 1982.

ებლური მეურნეობის ცენტრებთან ერთად არსებობდა კიდევ ერთი, ამიერკავკასიური კულტურის მძლავრი კერა. მაგრამ, მიუხედავად ინტენსიური კვლევა-ძიებისა, რომელიც წარმოებდა ცენტრალურ და აღმოსავლეთ ამიერკავკასიაში და რომელიც დაკვირგვინდა განვითარებული, აღმოსავლეთ ამიერკავკასიური ადრესამიწათმოქმედო კულტურის გამოვლენით, აღნიშნულ რეგიონში, მეზოლით-ადრენეოლითის სუსტი შესწავლის გამო, ჯერჯერობით მაინც არ ხერხდება ადრესამიწათმოქმედო კულტურის ჩასახვისა და პირველადი განვითარების კერის დადგენა¹³. ე. ი. მისი ჩასახვა-განვითარების სრული სურათის მთლიანობაში აღდგენა.

აღნიშნული ხარვეზის გამო ჯერჯერობით კავკასიის არც ერთ რეგიონში არ არის აღდგენილი მწარმოებლური მეურნეობის განვითარების მეტ-ნაკლებად სრული სურათი. ამ მხრივ უკეთესი პერსპექტივაა დასავლეთ ამიერკავკასიაში, სადაც კავკასიის სხვა რეგიონებისაგან განსხვავებით, ყველაზე უკეთაა შესწავლილი მეზოლით-ადრენეოლითური კულტურები, ასევე მრავლადაა გამოვლენილი ადრესამიწათმოქმედო კულტურის შემდგომი ეტაპის (გვიანნეოლითი, ენეოლითი) ძეგლები.

ამდენად, მიგვაჩნია, რომ ამიერკავკასიური მწარმოებლური მეურნეობის უძველესი კერის კვლევა არასრული იქნება დასავლეთ ამიერკავკასიური უძველესი, თვითმყოფადი კულტურის გაუთვალისწინებლად, მისი განვითარების ხასიათისა და დონის შეფასების გარეშე. მითუმეტეს, რომ დასავლეთ ამიერკავკასიაში სადღეისოდ უკვე ფიქსირდება მწარმოებლური მეურნეობის დამადასტურებელი ახალი მასალები, რომელთა საფუძველზე უკვე შეიძლება თვალი გავადევნოთ მწარმოებლური მეურნეობის ჩასახვას, წარმოშობასა და ჩამოყალიბებას, ე. ი. აღნიშნული კულტურის განვითარებას მთლიანობაში.

განვითარების ეს რთული გზა რამდენიმე თანამიმდევრულ საფეხურს მოიცავდა, რომელიც არქეოლოგიურად ნეოლითისა და ენეოლითის ეპოქებს ემთხვეოდა (VIII—IV ათ. ძვ. წ.).

დასავლეთ ამიერკავკასიის ადრესამიწათმოქმედო კულტურის ჩასახვის, პირველადი განვითარებისა და ჩამოყალიბების ხანგრძლივ პროცესში სამ ძირითად საფეხურს გამოვყოფთ, რომლებიც თანამიმდევრობით ასახავენ მწარმოებლური მეურნეობის განვითარების აღრეულ საფეხურებს.

უადრეს, პირველ საფეხურში ვათავსებთ გვიანმეზოლით-ადრენეოლითის ეპოქების ძეგლებს (განიხილება კავკასიის მასშტაბით), რომლებშიც ჩანს მითვისებითი მეურნეობის წიაღში მწარმოებლური ეკო-

¹³ А. И. Джавахишвили. დასახელებული ნაშრომი, გვ. X.

ნომიკის ელემენტების ჩასახვა, მეორე საფეხური არქეოლოგიურად მოიცავს შუა და გვიანნეოლითს, რომლის მანძილზე მიმდინარეობს მეურნეობის ახალი დარგების განვითარება აღმავალი ხაზით. მესამე საფეხურში ვათავსებთ დასავლეთ ამიერკავკასიის ენეოლითურ (ძირითადად მღვიმურ და ზოგიერთ ღია ნამოსახლარებს) ძეგლებს, ზოგ შემთხვევაში კი, სადაც ჭირს ენეოლით-ადრებრინჯაოს გამიჯვნა, ამ უკანასკნელსაც ვეყრდნობით. აღნიშნული საფეხურისათვის ნიშანდობლივია ნეოლითის ძირეული გარდაქმნების შედეგების დამკვიდრება, მწარმოებლური ეკონომიკის ხვედრითი წონის განუხრელი ზრდა.

აღნიშნული თემა მრავალმხრივია და გააჩნია რიგი საკვანძო საკითხებისა, რომელთა გადაწყვეტა მთელი სისრულით ერთ გამოკვლევაში შეუძლებელია. ამას აგრეთვე ართულებს დასავლეთ ამიერკავკასიური სპეციფიკური ბუნებრივი პირობებით განპირობებული, ღია ნამოსახლარების არასრულყოფილი დაცულობა. ნაშრომში განსაკუთრებულ ყურადღებას ვამახვილებთ არქეოლოგიური, პალეოზოოლოგიური და პალეობოტანიკური მონაცემების ერთობლივ შესწავლაზე, რათა ცოდნის დღევანდელ დონეზე შეძლებისდაგვარად დახასიათდეს აღნიშნული კულტურის განვითარების ცალკეული საფეხურები და აღდგეს ის ეკოლოგიური გარემო, რომელშიც ჩაისახა და განვითარდა დასავლეთ ამიერკავკასიის უძველეს მიწათმოქმედ-მესაქონლე ტომთა კულტურა. აღნიშნული კულტურის შესწავლისას თვალს ვადევნებთ არა მარტო მწარმოებლური მეურნეობის ახალი დარგების ჩასახვა-განვითარებას, არამედ მითვისებითი მეურნეობის ცალკეული დარგების (ნადირობა, შემგროვებლობა, მეთევზეობა) განვითარების დონესაც, რომლის წიაღშიც ჩაისახა ახალი ეკონომიკის საწყისები.

მიუხედავად იმისა, რომ უკვე დაგროვდა მნიშვნელოვანი ფაქტობრივი მასალა და გვაქვს დასავლეთ ამიერკავკასიის მეზოლით-ნეოლითური კულტურების შესწავლისადმი მიძღვნილი ზოგადი და კონკრეტული ხასიათის ცალკეული ნაშრომები, ჯერჯერობით არ არსებობს სპეციალური გამოკვლევა, რომელშიც ასახული იქნებოდა მწარმოებლური მეურნეობის ჩასახვისა და განვითარების რთული და ხანგრძლივი პროცესი გვიანმეზოლითიდან ადრებრინჯაომდე. სწორედ აღნიშნულ ამოცანას ისახავს წინამდებარე ნაშრომი.

აღნიშნული საკითხების კვლევისას ვიყენებთ როგორც აღრე შესწავლილ ძეგლებს, ასევე მეცნიერულ მიმოქცევაში შემოგვაქვს ახალი არქეოლოგიური მასალებიც. ნაშრომში მოცემულია გვიანმეზოლითური და ნეოლითური ძეგლების სრული ნუსხა კავკასიის მასშტაბით. ნაშრომში დასმული საკითხების კვლევას შევეცადეთ ფართო

კულტურულ-ისტორიულ ფონზე, კავკასიის დანარჩენი მხარეებისა და მიმდებარე ტერიტორიების მასალების გათვალისწინებით.

ავტორი, რა თქმა უნდა, არ თვლის, რომ სადღეისოდ არსებული მასალა საშუალებას იძლევა სრულყოფილად აღვადგინოთ ადრესამიწათმოქმედო კულტურის ჩასახვისა და განვითარების რთული პროცესი. ეს შეუძლებელიცაა აღნიშნული პრობლემის კვლევის დღევანდელ დონეზე. მაგრამ მოტანილი მასალის გაანალიზება და შეჯერება სინქრონულ ძეგლებთან საშუალებას მოგვცემს მიახლოებით აღვადგინოთ ამ პროგრესული განვითარების ძირითადი მიმართულება და მონიშნოთ მისი საწყისები.

წინამდებარე ნაშრომი წარმოადგენს დასავლეთ ამიერკავკასიის ადრესამიწათმოქმედო კულტურის განვითარების ადრეული საფეხურების დახასიათების პირველ ცდას. აღნიშნული პრობლემის კვლევას განსაკუთრებული მნიშვნელობა უნდა ჰქონდეს კავკასიის უძველესი მწარმოებლური მეურნეობის კერის მთლიანობაში შესწავლისათვის.

დასავლეთ ამიერკავკასიის ადრენეოლით-ადრენეოლითის პრობლემის კულტურის უაღრესი საფეხური

1. კავკასიის გვიანმეზოლით-ადრენეოლითის პრობლემისათვის

უკანასკნელ ათწლეულში კავკასიის ადრენეოლითურ ძეგლებში აღმოჩენილი მწარმოებლური მეურნეობის დამადასტურებელი მასალა მიუთითებს, რომ ახალ ეკონომიკაზე გადასვლის რთული და ხანგრძლივი პროცესის საწყისი მეზოლითს უკავშირდება¹. აღნიშნულმა გარემოებამ განაპირობა გვიანმეზოლით-ადრენეოლითის პრობლემის კვლევის პერსპექტიულობა და მისი რელიეფურად წამოწევა.

გვიანმეზოლით-ადრენეოლითურ ძეგლებზე განსაკუთრებულ ყურადღებას ვამახვილებთ იმის გამო, რომ მათში ჩაისახა ის წინაპირობები, რომლებმაც შემდგომ ხელი შეუწყვეს პირველყოფილი საზოგადოების გადასვლას მითვისებითი მეურნეობიდან მწარმოებლურზე.

ახალი ტიპის ეკონომიკის ჩასახვის პროცესის კვლევაში განსაკუთრებული მნიშვნელობა მოიპოვა კავკასიის კარგი სტრატეგრაფიის მქონე, მრავალფენიანი ძეგლების პატარა, მაგრამ მეტყველმა ჯგუფმა, რომელშიც დაცული იყო გვიანმეზოლით-ადრენეოლითის უძრავი კულტურული ფენები (ცივი მღვიმე, აცი, აფიანჩა, დარკვეთი, ჩოხი, სოსრუყო და სხვ.). დიდი და მკაფიო კომპლექსი მოგვცა ეძანის ეხმა.

საგანგებოდ უნდა აღინიშნოს კავკასიაში აღმოჩენილი გვიანმეზოლითური ერთფენიანი ნამოსახლარების რაოდენობის მატება. ესენია: კვირიკეს ჯგუფის ძეგლები აჭარაში, ფიჭვიგინას ტიპის ძეგლები შიდა ქართლში, კოხმა-ნოხო დალესტანში და სხვა, რომელთა დიდი ნაწილი ღია ნამოსახლარებია.

კავკასიის ადრენეოლითური ძეგლების რიცხვიც დღეისათვის არ

¹ ლ. ნე ბი ე რ ი ძ ე. დარკვეთის მრავალფენიანი ეხი. თბ., 1978, გვ. 89; X. A. Амирханов. Начало земледелия в Дагестане—„Природа“, 1983, № 2. с. 52—57.

არის დიდი. მაგრამ თუ ამ თვალსაზრისით შევადარებთ ოცილე წლის წინანდელ პერიოდს, როდესაც მათი რაოდენობა დასავლეთ ამიერკავკასიაში მხოლოდ ანასეული 1-ითა და მასთან ქრონოლოგიურად ახლო მდგომი კინტრიშის ნამოსახლარებით იფარგლებოდა, მდგომარეობა უკეთესისაკენ შეიცვალა. ინტენსიური კვლევა-ძიების შედეგად მათი რიცხვი გაიზარდა, თუმცა ისინი კვლავინდებურად არათანაბრადაა განაწილებული კავკასიის არქეოლოგიურ რუკაზე და ჯერ კიდევ ბევრია ისეთი კუთხე, სადაც აღნიშნული პერიოდის ძეგლები აღმოჩენილი არ არის. კავკასიის მღვიმურ ძეგლებს ემატება ადრენეოლითური ღია ნამოსახლარები — ანასეული 1, მელოური, ხორში, ხევი, ფირუზ I, ფირუზ II, ბუინაკსკი, ტარნაირი და სხვ.

კავკასიის გვიანმეზოლითური და ადრენეოლითური ძეგლების რაოდენობა შემოჩამოთვლილი კომპლექსებით არ იფარგლება. იგი გაცილებით უფრო დიდია. აღნიშნული ეპოქების დახასიათებისას ძირითადად ვეყრდნობით სრულფასოვან ძეგლებს (როგორცაა სტრატეგრაფიის მქონე სუფთა კომპლექსები, შესწავლილი და გამოქვეყნებული), თუმცა დანარჩენებიც მხედველობაში გვაქვს და ვითვალისწინებთ.

მწარმოებლური მეურნეობის ჩასახვის პრობლემის კვლევასთან დაკავშირებით გვიანმეზოლით-ადრენეოლითური ძეგლების ეს მცირერიცხოვანი ჯგუფი, რომელიც ჩვენ ადრეც მიმოვიხილეთ კავკასიის მასშტაბით², საშუალებას იძლევა მეტ-ნაკლები სისრულით აღვადგინოთ გვიანმეზოლით-ადრენეოლითური ტომების კულტურულ-სამეურნეო განვითარების ძირითადი მიმართულება.

წინამდებარე ნაშრომში ფართოდ ვიხილავთ აღნიშნულ კომპლექსებს და ამასთანავე ვითვალისწინებთ ახლად აღმოჩენილ ძეგლებსაც, რათა მათ საფუძველზე ზოგადად დაეხასიათოთ კავკასიური გვიანმეზოლითური და ადრენეოლითური კულტურები, კაყის ინდუსტრიაში გამოვყოთ ეპოქალური ნიშნები, რათა ცოდნის დღევანდელ დონეზე, კავკასიის მწარმოებლური მეურნეობის ჩასახვისა და ჩამოყალიბების გზების ძიებისას, მიახლოებით მაინც აღვადგინოთ ამ მნიშვნელოვანი პროცესის ზოგადი მიმართულება. მხოლოდ შემდეგ შეეხებით კავკასიის სხვადასხვა რეგიონების ლოკალურ თავისებურებებს და შევეცდებით კავკასიის ცალკეულ მხარეებში დაახლოებით მაინც წარმოვიდგინოთ ეკონომიკის მოდელები.

კავკასიის ძეგლების მიმოხილვას დასავლეთ ამიერკავკასიით ვიწყებთ, რადგან მათი ყველაზე დიდი ჯგუფი ამ რეგიონიდანაა ცნობილი. ამასთანავე, კავკასიის პირველი მრავალფენიანი ნამოსახლარები

² ლ. ნე ბი ე რ ი ძ ე. დარკვეთის მრავალფენიანი ეხი. გვ. 40—59.

გვიანმეზოლით-ადრენეოლითური ფენებით სწორედ აქ იყო აღმოჩენილი. აქვე გვინდა აღვნიშნოთ, რომ კულტურების ურთიერთმიმართების, მემკვიდრეობითობის და რაც მთავარია, მწარმოებლურ მეურნეობაზე გადასვლის პროცესის უკეთ წარმოჩენის მიზნით მრავალფენიანი ძეგლების ადრენეოლითურ კომპლექსებს განვიხილავთ გვიანმეზოლითურის კვალდაკვალ.

დასავლეთ ამიერკავკასიის პირველი მრავალფენიანი ძეგლი — მღვიმე ხუპინიშახვა (ცივი) — აღმოჩენილი და გათხრილი იყო 1938 წ. ლ. სოლოვიოვის მიერ წებელდის რაიონში, მდ. კოდორისა და ამტყელას შესაყართან. ზედა, პირველ ფენას ლ. სოლოვიოვი თავდაპირველად მეზოლითურად თვლიდა, ხოლო უფრო მოგვიანებით გამოსულ ნაშრომში აღნიშნავდა, რომ ამ ფენაში არის გვიანმეზოლითისათვის უჩვეულო მასალა. ერთ-ერთ ბოლო გამოკვლევაში კი ვარაუდობდა მასში უკერამიკო ნეოლითს³. დღეს უკვე მკვლევართა უმრავლესობა სრულიად სამართლიანად I ფენას ადრენეოლითურად მიიჩნევს.

ზემოაღნიშნული ფენის ქვეშ აღმოჩენილი იყო ტიპური გვიანმეზოლითური კომპლექსი, რომელიც შეიცავდა მოკლე ანატკეცებზე დამზადებულ კიდურა და მრგვალ საფხეკებს, კუთხის საჭრისებს, ლამელის განივკვეთებს, სახვრეტებს. ცოტა იყო გრავეტიტისებური იარაღები, ტრაპეციები და სეგმენტები. ამ კომპლექსში გვხვდება კოდორის ფიქალისაგან დამზადებული საჩეხი იარაღი, ცულების უხეში პროტოტიპები და სატეხები. ძვლის იარაღები წარმოდგენილია ორან ოთხკბილა ჭვილთებითა და მათი ნატეხებით, არის ორაგულის ძვლებიც. ფაუნა წარმოდგენილია გარეულ ცხოველთა ნაშთებით (კეთილშობილი ირემი, გარეული ღორი, ლოსი და სხვ.).

ადრენეოლითურ (I ფენა) ფენაში გვიანმეზოლითური იერის მასალასთან (მიკროლამელბთან, მრგვალ და მიკროლითურ საფხეკებთან, ტრაპეციებთან და სეგმენტებთან) ერთად ნაპოვნი იყო რიყის ქვის სხვადასხვა ქანებისაგან დამზადებული ხელსაფქვავეები, სახეხსასრესები, ვაპობილი რიყის ქვის „თოხები“, ფიქალისა და ქვიშაქვის იარაღები, ძვლის სადგის-სახვრეტები და ჭვილთები. ამავე ფენაში ნაპოვნი იყო რამდენიმე ათეული გარეული ფეტვის დანახშირე-

³ Л. Н. Соловьев. Значение археологического метода для изучения карста северной части черноморского побережья Кавказа.—В кн.: Вопросы Карста на юге Европейской части СССР. АН УССР, 1956, стр. 43—75; მისივე. Об итогах археологических раскопок в гроте Хупинишпахва в 1960 г.—В кн.: Тр. Абхазского ИЯЛИ, XXXII. 1961, стр. 194; მისივე. Неолитические поселения черноморского побережья Кавказа; Нижнешилдовское и Кистрик.—В кн.: Материалы по археологии Абхазии, Тбилиси, 1967.

ბული მარცვალი, ორაგულის ხერხემლის მალეები და გარეული ცხოველების ძვლები ქვედა ფენის ანალოგიური სახეობებით⁴.

კავკასიის მეორე მრავალფენიანი ძეგლი — მღვიმე კეპ-ბოლაზი (აფიანჩა) — ისევ აფხაზეთში აღმოაჩინა ლ. სოლოვიოვმა 1940 წ., მაგრამ მოკლე ხანში დაწყებული სამამულო ომის გამო აღნიშნულ ძეგლებზე სტაციონარული გათხრები არ დაწყებულა. აქ გაკეთებულ სადაზვერვო თხრილში დადასტურდა ოთხი კულტურული ფენა. მკვლევარი მღვიმეში ვარაუდობდა ზედაპალეოლითური და მეზოლითური ფენების არსებობას⁵.

სტრატოგრაფიის დადგენისა და ძეგლის კომპლექსური შესწავლის მიზნით 1976 წ. არქეოლოგიური კვლევის ცენტრის კოდორის ხეობის არქეოლოგიური ექსპედიციის მიერ (ხელმძღ. ლ. წერეთელი) აღნიშნულ მღვიმეში დაიწყო სტაციონარული გათხრები. სადღეისოდ უკვე აფიანჩას მღვიმეში დადგენილია ხუთი კულტურული ფენა⁶. ზემოდან პირველი, ადრენეოლითური ფარავდა გვიანმეზოლითურს.

გვიანმეზოლითურ ფენაში ნაპოვნია კონუსისებური ნუკლეუსები, დანისებური მიკროლამელები, ღუბლირებული და გვერდითი საფხეკები, ლამელები, ანატკეცებზე ნაკეთები სახვრეტები, მოგრძო ფორმის სეგმენტები და ტრაპეციები (ტიპური ფორმები ცოტაა), გრავეტიტისებური მიკროწვეტანა, ძვლის საპრიალებლები, სადგისები და ჭვილთების ნატეხები⁷.

ადრენეოლითური ფენის კაყის მასალაში წამყვანი ადგილი უჭირავს წარმოების ნაშთებს, რომელთა შორის მრავალადაა ანატკეც-ანატეხები, ნუკლეუსები წარმოდგენილია ფანქრისებური, კონუსისებური, ბრტყელი და პრიზმული ფორმებით. იარაღთა წამყვანი სახეებია საფხეკები და საჭრისები. საფხეკები ნაკეთებია როგორც ლამელზე, ასევე ანატკეცებზე, სჭარბობს მიკროსაფხეკები. საჭრისები ძირითადად კუთხისა და გვერდისაა. მიკროიარაღებს შორის წამყვანი ადგილი ორფერდამუშავებულ ტრაპეციებს უჭირავს. სეგმენტები ერთეულების სახითაა. არის აგრეთვე სამგვერდამუშავებული მოგრძო სწორკუ-

⁴ Л. Н. Соловьев. Значение..., стр. 69; მისივე. Об итогах... 194—195; Н. К. Верещагин. Млекопитающие Кавказа. М., 1955; Н. И. Бурчак-Абрамович. Фауна пещерных стоянок южной Абхазии.—В кн.: Пещеры Грузии, т. III. Тбилиси, 1975.

⁵ Л. Н. Соловьев. Материалы по археологии Абхазии, стр. 194—195.

⁶ Л. Д. Церетели, Н. Б. Клоповская, Е. Н. Куренкова. Многослойный памятник Апианча (Абхазия).—В кн.: Четвертичная система Грузии к XI ИНКВА, М., 1982. Тбилиси, 1982, стр. 198—301.

⁷ იქვე, стр. 201.

თხედები. აღსანიშნავია ზურგდაბლაგველ, ცხვირმოხრილ ლამელაზე დამზადებული იარაღი, რომელიც სამკელ დანადაა მიჩნეული⁷.

რიყის ქვის იარაღები კოლექციაში ცოტაა, ამასთანავე, მათ არაა აქვთ მკაფიო ნეოლითური იერი. აქ ნაპოვნი იყო სანაყები, სატეხები, სახეხები, ორმხრივანახები, ასტამისებური იარაღის ნატეხი და ღარიანი იარაღის ფრავმენტი. მიუხედავად აღნიშნული მასალის სიმცირისა, იგი მაინც მოწმობს ახალი ეპოქის დასაწყისს. ძვლის ნაკეთობებიდან აღსანიშნავია ეშვისაგან დამზადებული თოხისებური იარაღი და ანკისი. კერამიკა ამ კომპლექსს არ ახასიათებს.

დაახლოებით იმავე პერიოდში დ. კრაინოვის მიერ მდ. აცის მარჯვენა ნაპირზე (ქ. სოჭის მახლობლად), აცის მღვიმეში აღმოჩენილი იყო შავიზღვისპირეთის კიდევ ერთი მნიშვნელოვანი მრავალფენიანი ძეგლი, რომელშიც ექვსი კულტურული ფენა დადასტურდა. IV და III ფენებს მკვლევარი მეზოლითით ათარიღებდა⁸.

IV ფენაში ნაპოვანია ბლაგვკვერდა ლამელები, მომრგვალო მიკროსაფხეკები, სეგმენტები. დიდი რაოდენობითაა ნიჟარები (Helix), თავ- და გვერდრეტუშიანი ლამელები, საჭრისები, გრავეტის ტიპის მიკროიარაღები, სახვრეტები, გვერდამოღარული ისრისპირი, ფაუნა წარმოდგენილია გარეული ხარით, მღვიმის დათვით, ჭვირანით და კეთილშობილი ირმით.

III ფენა ხასიათდება ტრაპეციებით, მიკროსაჭრისებით, თავრეტუშიანი ლამელებით. ტიბოლოგიურად III ფენის მასალა ახლოს დგას ადრენეოლითურთან. ამიტომ ჩვენ გვეჩვენება, რომ III ფენა ადრენეოლითს უნდა ეკუთვნოდეს, ხოლო IV ფენა — გვიანმეზოლითს. II ფენაში უკვე ნაპოვანია კერამიკა და რიყის ქვის იარაღები.

დასავლეთ ამიერკავკასიაში მწარმოებლური მეურნეობის ჩასახვის პრობლემის გადაწყვეტაში ზემოჩამოთვლილ ძეგლებს შორის განსაკუთრებული ადგილი უჭირავს დარკვეთის მრავალფენიან ეხს. ეს კავკასიის პირველი გამოქვეყნებული მრავალფენიანი ძეგლია⁹, რომელიც შეიცავს ოთხი ეპოქის კულტურულ ნაშთებს (გვიანი მეზოლითი — ადრე ბრინჯაო). გარდა ამისა, დარკვეთი საკვანძო ძეგლია იმის გამო, რომ მასზე, ჭერჭერობით ერთადერთ ძეგლზე კავკასიაში, ადრენეოლითში დადასტურდა შინაური ცხოველების ძვლები.

⁸ Д. А. Крайнов. Отчет Сочинского отряда Северо-Кавказской экспедиции о раскопках Ачинской пещерной стоянки 1958 г.—В кн.; Архив ИА АН СССР, р. 1, № 1830.

⁹ ლ. ნე ბ ი ე რ ი ძ ე. დასახ. ნაშრომი.

გვიანმეზოლითურ ფენაში (V) აღმოჩნდა კიდურა საფხეკები, ასომეტრიული სამკუთხედები, ბლაგვზურგა და მიკროლამელები, რიყის ქვის საწაფი და შურდულის ქვები. ძვლოვანი ნაშთები წარმოდგენილია გარეული ფაუნით (კეთილშობილი ირემი, შველი, გარეული ღორი, ცხვარი, თხა და სხვ. — განსაზღვრა ო. ბენდუქიძემ).

ძეგლს განსაკუთრებულ მნიშვნელობას ანიჭებს მეზოლითური ფენის ზემოთ მდებარე, სტერილური შრით გამოყოფილი ადრენეოლითური ფენა, რომელიც სტრატეგრაფიულ ქრისტოში ზევიდან რიგით მეოთხე იყო და წარმოადგენდა 25—27 სმ სისქის ლორღნარეც ნაღროვან ფენას. რომლის ქვედა ნაწილში დადასტურდა კერის ნაშთი. კაუის ინდუსტრია ხასიათდება ლამელური და მიკროლითური ტექნიკით. გეომეტრიული ფორმის მიკროლითები წარმოდგენილია ორფერდადამუშავებული ტრაპეციებით, მიკროიარაღებიდან დამახასიათებელია მომრგვალო მიკროსაფხეკები და მიკროსაჭრისები. გვხვდება დაკბილული იარაღები. მეზოლითური ტრადიციების მქონე კაუის ინვენტართან ერთად თანაარსებობს თვისებრივად სრულიად ახალი ეპოქის ნიშნები — მოგრძო, ოვალური ფორმის ხელსაფქვაკები, რიყის ქვის ვახეხილ-გაპრიალებული ბრტყელი ცული, სატეხ-სათლელები, და რაც მთავარია, შინაური ცხოველების ძვლები. კერამიკა ამ ფენას არ ახასიათებს.

პალეონტოლოგიური მასალის შესწავლის შედეგად გაირკვა, რომ ეხის მცხოვრებლებს უკვე ადრენეოლითურ ხანაში მოშინაურებული ჰყავდათ: ძროხა (Bos taurus), ღორი (Sus domesticus), წვრილფეხა რქოსანი პირუტყვი (Ovis aut capra) და ძაღლი (Canis familiaris). როგორც ირკვევა, ყველაზე ჭარბად ღორის ძვლები იყო წარმოდგენილი. გარეული ცხოველებიდან აღსანიშნავია: კეთილშობილი ირემი (Cervus elaphus), შველი (Capreolus capreolus), ღორი (Sus scrofa), თხა (Capra sp.), ცხვარი (Ovis sp.) (განსაზღვრეს ო. ბენდუქიძემ და ნ. ბურჩაყ-აბრამოვიჩმა).

შავიზღვისპირეთის მღვიმური მრავალფენიანი ძეგლების შემდეგ განვიხილავთ ამავე რეგიონის ღია ნამოსახლართა პატარა ჯგუფს, რომელიც ტიბოლოგიურად და ქრონოლოგიურად ახლოს დგას ზემოდახასიათებულ გვიანმეზოლითურ კომპლექსებთან. ესაა აჭარაში, მდ. კინკისასა და მდ. ჩოლოქის ხეობების ტერასებზე აღმოჩენილი ღია ნამოსახლარები — კვირიკე, ჩოლოქი და ჯიხანჯური¹⁰.

¹⁰ ს. გო გ ი ტ ი ძ ე. ადრენეოლითური ხანის ნამოსახლარი კინკისას ხეობაში. სამხრეთ-დასავლეთ საქართველოს ძეგლები, 111, 1973, თბ., გვ. 45—55; მისივე. Гогитидзе С. И. Неолитическая культура юго-восточного Причерноморья. Автореферат кандидатской диссертации, 1975, Тбилиси, с 6—10.

კვირიკეს ჯგუფის (კვირიკე, ჩოლოქი, ჯიხანჯური) ძეგლების ქვის ინდუსტრია მიკროლითურ ხასიათს ატარებს¹¹. იარაღები უპირატესად ლამელბზეა ნაკეთები, კომპლექსები არ გამოირჩევა მასალის მრავალფეროვნებით. მათ ახასიათებთ მცირე ზომის ფანქრისებური და მიკროკონუსური ნუკლეუსები. იარაღები ძირითადად წარმოდგენილია ლამელის კუთხეზე დამზადებული მარტივი საჭრისებით და გვიანმეზოლითისათვის დამახასიათებელი სტანდარტული ფორმის — ოვალურპირიანი კიდურა — საფხეკებით. გვხვდება თავგამოყვანილი, ამოღარული და გვერდრეტუმიანი ლამელები, სახვრეტები და ხერხები. ქვის იარაღებიდან აქ ნაპოვნია ბაზალტისაგან დამზადებული საჩხისებური იარაღი¹².

როგორც მასალის ზოგადი დახასიათებიდან ჩანს, ეს კომპლექსები ტიპოლოგიურად ძალიან ახლოსაა გვიანმეზოლითურ ძეგლებთან. აქ სახეზეა ყველა ის ძირითადი ეპოქალური ნიშანი, რაც კავკასიის გვიანმეზოლითის ახასიათებს. გამოჩნდება შეადგენს გეომეტრიული ფორმის იარაღები. მათი არარსებობა ამ შემთხვევაში უფრო ძეგლების თავისებურებაზე უნდა მეტყველებდეს, ვიდრე ქრონოლოგიურ მონეტზე.

კვირიკეს ჯგუფის ძეგლები ხუცუბან-ქობულეთის კომპლექსების თანადროულადაა მიჩნეული¹³.

აღნიშნული ძეგლების ტიპოლოგიური ანალიზისა და მათი დასავლეთ ამიერკავკასიის სხვა გვიანმეზოლითურ და ადრენეოლითურ ძეგლებთან შედარების საფუძველზე ჩვენ შესაძლებლად მივიჩნიეთ კვირიკეს კომპლექსის მიკუთვნება დასავლეთ ამიერკავკასიის გვიანმეზოლითური ძეგლების ჯგუფისადმი და მისი ქრონოლოგიური გამოიყვანა კინტრიშის ნამოსახლარებისაგან¹⁴.

მრავალფენიანი მღვიმეების გვიანმეზოლით-ადრენეოლითური კომპლექსებისა და ერთფენიანი გვიანმეზოლითური ღია ნამოსახლარების მიმოხილვის შემდეგ გადავდივართ მათთან ქრონოლოგიურად ყველაზე ახლო მდგომ, გვიანმეზოლითიდან ადრენეოლითზე გარდამავალი ჯგუფის ძეგლებზე, რომლებიც უფრო მეტ სიახლოვეს იჩენენ ადრენეოლითთან, ვიდრე გვიანმეზოლითთან. აღნიშნული საფეხური (გარდამავალი) დასავლეთ ამიერკავკასიაში წარმოდგენილია კინტრიშის ნამოსახლარებით (ხუცუბანი, ქობულეთი)¹⁵ (ტაბ. V).

¹¹ С. И. Гогитидзе დასახ. ნაშრომი, გვ. 7—8.

¹² ს. გოგითიძე, დასახ. ნაშრომი, გვ. 53.

¹³ С. И. Гогитидзе, დასახ. ნაშრომი, გვ. 18.

¹⁴ ლ. ნებიერიძე, დასახ. ნაშრომი, გვ. 49.

¹⁵ ნ. ბერძენიშვილი, ლ. ნებიერიძე, ქვის ხანის ნამოსახლარები კინტრიშის ხეობაში. — კრ.: სამხრეთ-დასავლეთ საქართველოს ძეგლები, 1. თბ.,

ქობულეთის უძრავი და ხუცუბნის დარღვეული ფენებიდან მომდინარე მასალების ერთგვაროვნების გამო კინტრიშის ნამოსახლარების ქვის ნაწარმს ერთობლივად განვიხილავთ.

ხუცუბნისა და ქობულეთის ნამოსახლარების ქვის ინდუსტრია ძირითადად კაქისა და ობსიდიანის მასალითაა წარმოდგენილი, კაქის მცირე რაოდენობრივი უპირატესობით. ქვის დამუშავების ტექნიკას მიკროლითური ხასიათი აქვს. იარაღების უმრავლესობა ლამელბზეა ნაკეთები. ყურადღებას იქცევს დახვეწილი მოყვანილობის პრიზმისებური, კონუსისებური და ფანქრისებური ნუკლეუსები. დიდი რაოდენობითაა სწორწახნაგა დანისებური, ხშირად გვერდრეტუმიანი ლამელები. მათ შორის არის რამდენიმე ბლაგვზურგა მიკროლამელაც. კომპლექსის იარაღთა წამყვანი ტიპებია ლამელბზე ნაკეთები მარტივი და თავრეტუმიანი საჭრისების სერიები და ლამელბსა თუ თხელ ლამელისებურ ანატკეცებზე დამზადებული, მომრგვალო, ოვალური, მალაღი და ორმაგი სამუშაო პირის მქონე საფხეკები. დანარჩენი იარაღები კოლექციაში რაოდენობრივად ნაკლებია და წარმოდგენილია სახვრეტებით, დაკბილული იარაღებით, ხოწებით, დანებით, ისრისმაგვარი და კომბინირებული იარაღებით. გეომეტრიული ფორმის მიკროლითები ნამოსახლარებს არ ახასიათებს. რიყის ქვის იარაღებიდან ხუცუბანში ნაპოვნია შურდულის ქვა და საწაფი, ხოლო ქობულეთში მხოლოდ შურდულის ქვები.

კინტრიშის ნამოსახლარების ქვის დამუშავების ტექნიკისა და იარაღების შედარებით-ტიპოლოგიური ანალიზი გვიჩვენებს¹⁶, რომ ამ ძეგლებს გვიანმეზოლითურთან შედარებით განვითარების გარკვეული გზა აქვთ გავლილი და დიდ სიახლოვეს იჩენენ ადრენეოლითურ კომპლექსებთან, თუმცა რიგი ნიშნებით მათთან შედარებით არქაულად გამოიყურებიან. ძეგლების შედარება ცხადყოფს, რომ კინტრიშის ნამოსახლარებს შუალედური ადგილი უჭირავთ გვიანმეზოლითურსა და ადრენეოლითურ კომპლექსებს შორის¹⁷.

პირველი ძეგლი, რომლის საფუძველზეც შესაძლებელი გახდა დასავლეთ ამიერკავკასიის ნეოლითურ კულტურაში განვითარების ადრეული საფეხურის გამოყოფა, იყო ანასეული I¹⁸ (მახარაძის რ-ნი) (ტაბ. VI).

1964, გვ. 7—16; ლ. ნებიერიძე, დასავლეთ ამიერკავკასიის ნეოლითი; ს. გოგითიძე, სამხრეთ-დასავლეთ შავიზღვისპირეთის ნეოლითური კულტურა. თბ., 1977; ლ. ნებიერიძე, დარკვევის მრავალფენიანი

¹⁶ ლ. ნებიერიძე, დასახ. ნაშრომი, გვ. 51.

¹⁷ ს. გოგითიძე, დასახ. ნაშრომი, გვ. 99.

¹⁸ ლ. ნებიერიძე, ადრენეოლითური ხანის ნაშთები ანასეულიდან

ანასეული I ნამოსახლარზე იარაღების დასამზადებელ მასალად ძირითადად ობსიდიანი გამოიყენებოდა, შედარებით იშვიათად კაჟი და რიყის ქვის ქანები.

ობსიდიანისა და კაჟის ნაწარმს მიკროლითური და ფართოდ განვითარებული ლამელური ტექნიკა ახასიათებს. კინტრიშის ნამოსახლართა მსგავსად, იარაღების წამყვან სახეებად აქაც საჭრისები და საფხეკეები რჩება. საჭრისები სიმრავლითა და ფორმების მრავალფეროვნებით ხასიათდება. ისინი დამზადებულია თხელ, სწორ, დანისებურ მიკროლითურ ან საშუალო ზომის ლამელების გვერდებსა ან კუთხეებზე, რომელთა უმრავლესობა მარტივი ფორმებითაა წარმოდგენილი. ანასეულის მრავალრიცხოვანი საფხეკეები გამოირჩევა დახვეწილი ფორმებით და საგულდაგულო დამუშავებით. მათ შორის განსაკუთრებით მკაფიოდ გამოიყოფა მომრგვალო და მიკროლითურ საფხეკეთა სერია. ნამოსახლარზე მრავლადაა ნაპოვნი სხვადასხვა სახის დანები და სამკელი დანების ჩასართები¹⁹. ლამელური ტექნიკის განვითარების აშკარა მაჩვენებელია სწორწახნაგა დანისებური ლამელების სიმრავლე ატკეცისა და მათი მეორადი დამუშავების მაღალი ხარისხი. რეტუში ლამელებზე უმეტესად დამრეცია, წვრილფაცეტიანი, იარაღებზე კი ხშირად მომალლო „მცოცავი“ რეტუშის სახეს იღებს. კომპლექსი არ ხასიათდება გეომეტრიული მიკროლითების სიჭარბით, ისინი წარმოდგენილია მხოლოდ მცირეოდენი ორფერდამუშავებული ტრაპეციით. ასევე შედარებით მცირე რაოდენობითაა წარმოდგენილი სხვადასხვა სახის კომბინირებული და ხერხისებური იარაღი, სახერეტი, დანა, რეტუშორი. ერთი ეგზემპლართაა წარმოდგენილი ცალფრთიანი ისრისპირი. მეზოლითური ტრადიციის გადმონაშთს უნდა წარმოადგენდეს რამდენიმე ბლავგურგა მიკროლაშელი.

ძველი ფორმის იარაღების დახვეწასთან ერთად ჩნდება სრულიად ახალი სახის იარაღები — რიყის ქვის სხვადასხვა ქანებისაგან გახეხვა-გაპრიალების გზით დამზადებული ცული, სატეხ-სათლელი, საპრიალებლები, სახეხი. შურდულის ქვა, გრდემლი, ჩაქუჩები და თხისებური იარაღი. ნამოსახლარს კერამიკა არ ახასიათებს.

ადრენეოლითურ ძეგლებს შორის ყველაზე მრავალრიცხოვანი კოლექცია მოგვცა წყალტუბოს რ-ში, მდ. სემისწყლის (გუბისწყლის შენაკადი) მარცხენა, პლატოსმაგვარ ტერასაზე (ზღვის დონიდან 350 მ) მდებარე მელოურის ნამოსახლარმა. კოლექციის დიდი ნაწილი

დაზიანებული კულტურული ფენებიდან მომდინარეობდა²⁰. 1977—1982 წლებში მელოურში ჩატარებული არქეოლოგიური გათხრების დროს თანამედროვე ნიადაგის ფენის ქვეშ აღმოჩნდა უძრავი კულტურული ფენა — განამარხებული ჰუმუსი, რომელმაც მოგვცა ნამოსახლარის გადახნულ ფართობზე მოპოვებულის ანალოგიური მასალა. იარაღების დასამზადებლად მელოურის ნამოსახლარზე ძირითადად კაჟს და რიყის ქვას იყენებდნენ. იშვიათად ხმარობდნენ ობსიდიანს. კერამიკა ნამოსახლარზე აღმოჩენილი არ ყოფილა.

მელოურის კაჟის ნაწარმის მთავარი თავისებურება მკაფიოდ გამოხატული მიკროლითური ხასიათია. მიკროიარაღებიდან განსაკუთრებულ ყურადღებას იქცევს გეომეტრიული ფორმის მიკროლითების — ორფერდამუშავებული ტრაპეციებისა და მიკროსაფხეკეების — სიმრავლე. ეს იარაღები კოლექციის წამყვანი ფორმებია. მელოურის კომპლექსი აგრეთვე ხასიათდება დაკბილული იარაღების დიდი რაოდენობით. მათში ერთიანდება ნამგლისებური და ხერხისებური იარაღები. მრავლადაა სხვადასხვა სახის ლამელები (გვერდრეტუშიანი, თავსწორ და თავირბრეტუშიანი). შედარებით პატარა სერიებითაა წარმოდგენილი საჭრისები, დანები, საბოკები, ასტამები. რიყის ქვის იარაღები წარმოდგენილია ცულებით, სატეხებით, სათლელებით, ჩაქუჩებით, სალესებით, ხელსაფქვავისა და შურდულის ქვებით. დიდი რაოდენობითაა წარმოების ნარჩენები — ნუკლეუსები, ანატეც-ანატეხები, კაჭრები, ნახევარფაბრიკატები, დაზიანებული იარაღები. წარმოების ნარჩენების სიმრავლე ცხადყოფს, რომ იარაღების დამამზადებელი სახელოსნო ნამოსახლარის ტერიტორიაზე ყოფილა (ტაბ. VII).

მასალის შედარებით-ტიპოლოგიური შესწავლა მოწმობს, რომ მელოურის კომპლექსი მიეკუთვნება ანასეული I-ის ტიპის ადრენეოლითურ ნამოსახლართა ჯგუფს.

ადრენეოლითური ხანის საცხოვრებელი ნაგებობის გეგმაზე გარკვეულ წარმოდგენას იძლევა ცხაკაიას რ-ში, მდ. მალაკონის მარცხენა ნაპირის, 20 მ სიმაღლის ტერასაზე (ზღვის დონიდან 132 მ) მდებარე ხორშის ნამოსახლარი²¹. ნამოსახლარზე მიკვლეული იყო 30—35 სმ, ზოგ შემთხვევაში 35—42 სმ სისქის უძრავი კულტურული ფენა. მასში ნაპოვნი იყო დაახლოებით 20—25 სმ დიამეტრის მქო-

²⁰ К. С. Каландадзе, Н. З. Бердзенишвили, Л. Д. Небнеридзе и др. Краткие итоги Цхалтубской археологической экспедиции ПАИ в 1977 г. Тбилиси, 1980, с. 15—20; კ. კალანდაძე, ქვის ხანის ნამოსახლარები მელოურიდან. — ეურნ. „მაცნე“, თბ., 1978, № 4, გვ. 64—79.

²¹ Г. К. Григолия, Н. Мгеладзе. Предварительные результаты работ археологической экспедиции изучающей памятники каменного века Самегрело. — В сб.: ПАИ в 1977 г. Тбилиси, с. 13—15.

ტორიის ინსტიტუტის შრომები, ტ. 7. 1963; მისივე. დასავლეთ ამიერკავკასიის ნეოლითი.

¹⁹ Г. Ф. Коробкова, К. М. Эсакия, Первые жатвенные ножи Кавказа (ხელნაწერი).

ნე ბოძების საყრდენი ცილინდრული ორმოები, რომელთა შიგნითაც ვერტიკალურად ჩადგმული იყო ქვები. ორმოების განლაგების მიხედვით გაირკვა, რომ ნაგებობას სწორკუთხა გეგმა ჰქონია (ტაბ. VIII). ნამოსახლარზე დადასტურებული იყო სამი ნაგებობის კვალი. ყველა მათგანი დამხრობილი იყო დასავლეთიდან აღმოსავლეთისაკენ. ორი ნაგებობის ფართობი დაახლოებით ტოლია: 1. $3,90 \times 3,15$ მ; 2. $3,90 \times 3,06$ მ; მესამე ნაგებობა უფრო მოზრდილია — $4,80 \times 4,0$ მ. მათი გადახურვა უნდა დაყრდნობოდა 10 ბოძს — სამ-სამი ბოძი სივრცეში და განივ ხაზზე და ყოველი ნაგებობიდან ერთ მეტრში კიდევ ერთი ბოძი. ხორშის ნამოსახლარის უძრავ ფენაში, ნაგებობის იატაკის დონეზე ნაპოვნი იყო ხელსაფეკვავები და კერის ოვალური ორმოები. ფენაში ნაპოვნი იყო საბეგველები, მაკროლითური ტექნიკით დამუშავებული წერაქვისებური იარაღები, სათლევები, დაკბილული იარაღები. გეომეტრიული იარაღები ძირითადად ტრაპეციებიანა წარმოდგენილი. ხორშის ნამოსახლარს, ისევე როგორც ყველა ადრენეოლითურ ძეგლს, კერამიკა არ ახასიათებს. კომპლექსი ნეოლითის პირველი ნახევრით თარიღდება²².

აფხაზეთის ადრენეოლითური ხანის ღია ნამოსახლარები ჯერჯერობით მხოლოდ ზემო ლემსის (გულრიფშის რ-ნი) კომპლექსითაა წარმოდგენილი (ზღვის დონიდან 560 მ)²³.

ზემო ლემსას ნამოსახლარზე კულტურული ფენები დარღვეული აღმოჩნდა. მასზე ადრენეოლითური კოლექცია მოპოვებული იყო მოგვიანო მასალებთან ერთად. იარაღების დასამზადებელ მასალად ძირითადად კაეს, იშვიათად ობსიდიანსა და რიყის ქვას იყენებდნენ. ობსიდიანის იარაღები დამზადების ტექნიკითა და ფორმებით არ განსხვავდება კაეისაგან.

კაესა და ობსიდიანის ნაწარმი ხასიათდება ლამელური ტექნიკით და გეომეტრიული ფორმის მიკროლითებით. კოლექციაში ყველაზე მრავლადაა დამუშავებისა და გამოყენების კვალის მქონე ლამელები. მათში აღსანიშნავია თავგამოყვანილ ლამელათა სერია, რომელიც დამახასიათებელია აგრეთვე აფხაზეთის გვიანეოლითისათვის. ლემსას გეომეტრიულ მიკროლითებს ბევრი საერთო აქვს კისტრიკის მიკროლითებთან. ისინი ძირითადად წარმოდგენილია დიდი ზომის ორფერდ-დამუშავებული ტრაპეციებით, არის მოგრძო სამფერდდამუშავებულებიც. სეგმენტები შედარებით ნაკლებია. საფხეკებში გამოიყოფა

ლამელებსა და ანატეკეებზე დამზადებული კიდურა, მომრგვალო, მიკროლითური და მასიური საფხეკები. საჭრისები ნაკეთებია ლამელებზე, ანატეკეებსა და ნუკლეუსის ნატეხებზე. ლამელებზე დამზადებულ ცალებში არის მარტივი და თავრეტუშიანებიც. სახვრეტები და დაკბილული იარაღები შედარებით ცოტაა. ნუკლეუსების წამყვანი ფორმაა კონუსური და პრიზმული, ისინი ძირითადად ცალი მხრიდანაა გამოყენებული. მკაფიო სერიას ქმნიან მიკრონუკლეუსები, რომლებშიც გამოიყოფა აგრეთვე კონუსური და პრიზმული ფორმები.

რიყის ქვის იარაღები ცოტაა. აღსანიშნავია სათლელი, სახეხები და რიყის ქვები ამოღარვის ნიშნებით. კერამიკა არ აღმოჩენილა.

ადრენეოლითურ კოლექციებს შორის ყველაზე მცირერიცხოვანია ს. ხევში (ჩოხატაურის რ-ნი), მდ. ვუბაზოულისა და სატობის ღელის შესაყართან, მდინარის მარჯვენა ტერასაზე (ზღვის დონიდან 260 მ) მოპოვებული ნაშთები²⁴.

ნამოსახლარზე უძრავი კულტურული ფენა არ დადასტურდა. მასზე მოპოვებული იყო შემდეგი მასალა: კაჭრები, ნუკლეუსები, ანატეკეები, ლამელები, საჭრისები, სახვრეტ-საფხეკები, ერთეულებითაა წარმოდგენილი დანა-საფხეკი, დაკბილული იარაღი, შუბისპირები, თავრეტუშირებული ლამელა, თავამოღარული ლამელა და სხვ.

რიყის ქვის მხოლოდ სამი ნივთია: ხელსაფეკვავის ფრაგმენტი, მოგრძო სახეხ-სანაყი და დაზიანებული იარაღის ნაწილი.

სამხრეთ საქართველოს პირველი მეზოლითური ძეგლი აღმოჩენილი იყო 1936 წ. ბ. კუფტინის მიერ მდ. ხრამის ხეობაში, დაბა წალკის მიდამოებში, ყოფ. სოფ. ბარმაქსიზის (ეძანი) ეხში. მკვლევარმა ძეგლი ზედა პალეოლითის დასასრულს მიაკუთვნა²⁵.

1963—1964, 1967—68 წლებში ივ. ჯავახიშვილის სახ. ისტორიის ინსტიტუტის ხრამის ხეობის არქეოლოგიურმა ექსპედიციამ განაახლა ძეგლზე არქეოლოგიური გათხრები, რის შედეგადაც მოპოვებული მრავალრიცხოვანი კოლექცია მონოგრაფიულად იყო შესწავლილი და გვიანმეზოლითით დათარიღებული²⁶. ეძანის კომპლექსისთვის დამახასიათებელია ისეთი ფორმები, როგორცაა ფანქრისებური, პრიზმისებური, კონუსისებური და ბრტყელი ნუკლეუსები, სხვადასხვა ტიპის საფხეკები, საჭრისები, სახვრეტები, ბლაგვზურგა და თავრეტუშიანი ლამელები, განვითარებული მიკროლითური ტექნიკა

²² იქვე.

²³ Ю. Н. Воронов. Раскопки раннеолитического поселения в пос. Верхняя Лемса (Цебельда).—ПАИ в 1976 г. Тбилиси. 1979, с. 20—27.

²⁴ К. С. Каландадзе. М. К. Габуния. Цхалтубская археологическая экспедиция.—В кн.: ПАИ в 1980 г..., Тбилиси, 1982, с. 12.

²⁵ Б. А. К у ф т и н. Археологические раскопки в Триалети, т. I. Тбилиси, 1941, гв. 119—123.

²⁶ მ. გაბუნია. თრიალეთის მეზოლითური კულტურა. თბ., 1976.

და გეომეტრიული მიკროლითები (სამკუთხედები, ტრაპეციები, სეგმენტები), რომელთა შორის წამყვანი ადგილი ასიმეტრიულ სამკუთხედებს უჭირავს.

ეძანის ეხის სტრატეგრაფიული მონაცემების, კომპლექსის ტიპოლოგიურ-შედარებითი შესწავლისა და ანასეულ I-თან არსებული მნიშვნელოვანი პარალელების გათვალისწინების საფუძველზე მივედით დასკვნამდე, რომ ეძანის ეხის სახით საქმე გვაქვს მრავალფენიან ძეგლთან, რომელშიც მძლავრ გვიანმეზოლითურ ფენასთან ერთად იყო აგრეთვე ადრენეოლითურიც²⁷. ეძანის ფაუნისტური მასალა, თავისი მცირერიცხოვნობის მიუხედავად, გარკვეულ წარმოდგენას იძლევა სადგომის ეკოლოგიურ გარემოზე²⁸. აქ აღმოჩნდა გაურკვეველი სახეობის გარეული ცხენი (კუფტინის კოლექცია)²⁹, კეთილშობილი ირემი (*Cervus elaphus*), ჯირაფი (*Gasella sp.*), კანჯარი (*Equus hemionus*), ძროხა (*Bos. sp.*) და გარეული ღორი (*Sus scrofa ferrus*) (განსაზღვრა³⁰ ა. ვეკუა),

აღნიშნული კომპლექსი ეკოლოგიურ მსგავსებას ამჟღავნებს ზურტაკეტის (თრიალეთი) ფაუნასთან³⁰ — გარეული ცხენები (*Equus Caballus L.* და *Equus cf. przewalskii pol*)? კეთილშობილი ირემი (*Cervus elaphus maral Ogilby*), ბიზონი (*Bison of bonasus L.*) კავკასიის ჯიხვი (*Capra cylindricornis Blyth*)? მუფლონი (*Ovis cf. ophion Blyth*), კულანი (*Fquus cf. hemionus*), გარეული ცხენი (*Equus przewalskii pol*) და სხვ.

თრიალეთის მეზოლითური ფაუნა მაჩვენებელია სტეპური, ნახევრადსტეპური და შედარებით ტენიანი ბიოტოპის წარმომადგენლების შერწყმისა³¹.

გარკვეულ ინტერესს იწვევს შიდა ქართლის მთისწინა ზოლში აღ. კალანდაძისა და ვ. ლუბინის მიერ მიკვლეული გვიანმეზოლითურ-ადრენეოლითური ძეგლების ჯგუფი³² (სელო, ჯერმუხი, ფიჭვიგინა,

27 ლ. ნე ბ ი ე რ ი ძ ე. დასახ. ნაშრომი, გვ. 52—56.

28 მ. გა ბ უ ნ ი ა. დასახ. ნაშრომი, გვ. 25.

29 Б. А. К у ф т и н. დასახ. ნაშრომი.

30 იქვე, გვ. 26.

31 იქვე.

32 აღ. კ ა ლ ა ნ დ ა ძ ე. სამხრეთ ოსეთის არქეოლოგიური ექსპედიცია 1952 წლისა. — ივ. ჯავახიშვილის სახ. ისტორიის ინსტიტუტის სამეცნიერო სესია, მიძღვნილი 1952 წ. საველე-არქეოლოგიური კვლევა-ძიების შედეგებისადმი. თბ., 1953, გვ. 8—10; В. П. Л ю б и н. Первые сведения о мезолите горного Кавказа (Осетия).—МИА, 1966, № 126, გვ. 155—263; ა. კ ა ლ ა ნ დ ა ძ ე, ლ. შ ე რ ე თ ე ლ ი. საქართველოს შუა მთიანეთის ზოგიერთი მეზოლითური ძეგლი. —

ძალინა, წიფლეთი, ნაგუთნი I, II, ლაშე-ბალთა, ზურა-ახო, ჯიჯოეთი და სხვ.). მიუხედავად იმისა, რომ ეს კოლექციები მცირერიცხოვანია და დარღვეული ფენებიდან მომდინარეობენ, მათში მაინც კარგად ჩანს ქრონოლოგიური და სტადიალური ნიშნები, რამაც საშუალება მისცა ვ. ლუბინს ამ ძეგლებში ორი ჯგუფი გამოეყო — მეზოლითური (სელო, ჯერმუხი, ფიჭვიგინა, ძალინა, წიფლეთი), რომლებსაც ფიჩიგინის ტიპის ძეგლები უწოდა და ადრენეოლითური-ნაგუთნის ტიპისა (ნაგუთანი, I, II, ლაშე-ბალთა, ზურა-ახო, ჯიჯოეთი და სხვ.)³³.

საქართველოს ბარის მეზოლითური ნამოსახლარების მსგავსად ფიჭვიგინას ტიპის ძეგლების ქვის პირველადი დამუშავების ერთ-ერთი მთავარი დამახასიათებელი ნიშანია ლამელური ტექნიკა და მიკროლითური ხასიათი (ფიჭვიგინას ქვის მასალის თითქმის ერთ მესამედს სწორკუთხა, დანისებური და მიკროლამელები წარმოადგენს)³¹, რისი უდავო მაჩვენებელიცაა დიდი რაოდენობით ვიწრო, დანისებური და მიკროლამელები, მათ განიკვეთებზე დამზადებული მიკროიარაღები, კონუსური და ბრტყელი ნუკლეუსები ლამელების ატკეცვის კვალით, ცოტაა მზა ნაწარმი — საფხეკები, სახვრეტები, ამოღარულ-დაკბილული იარაღები, გვერდრეტუმიანი ლამელები, თითო-ოროლა სეგმენტი და სამკუთხედი, ამ ძეგლებს პარალელები მოეძებნება სოსრუყოს I და II ფენებში³⁵.

ფაუნა ნამოსახლარებზე არ შემოინახა და არც პალინოლოგიურადაა შესწავლილი. ამის მიუხედავად მასალის ტიპოლოგია, ქვის იარაღების დამუშავების მიკროლითური ხასიათი და გეომეტრიული ფორმის მიკროლითები უნდა მიუთითებდეს აქ მოსახლე თემების ცხოვრებაში მითვისებითი მეურნეობის სხვადასხვა დარგების წამყვან მნიშვნელობაზე.

აღსანიშნავია, რომ ფიჭვიგინას ტიპის გვიანმეზოლითური და ნაგუთნის ტიპის ძეგლების ჯგუფი ერთ ლანდშაფტურ-კლიმატურ ზონაში, კერძოდ მთისწინა ზოლში, მდებარეობენ, აქვე ბევრი საერთო, თუმცა მათ შორის გარკვეული განსხვავებაც შეიმჩნევა, რასაც ვ. ლუბინი ასაკობრივი ხასიათით ხსნის. მას ეს ჯგუფი უფრო გვიანდელად მიაჩნია და სავარაუდოდ ადრენეოლითს აკუთვნებს³⁶. კერძოდ, გან-

ივ. ჯავახიშვილის დაბადების 100 წლისთავისადმი მიძღვნილი საიუბილეო კრებული. თბ., 1971, გვ. 62—78.

33 В. П. Л ю б и н. დასახ. ნაშრომი, გვ. 163.

34 იხ. ს. ჯანაშიას სახ. საქართველოს სახ. მუზეუმის ქვის ხანის ფონდი, 3—58—415—625; გ. გ რ ი გ ო ლ ი ა. ცენტრალური კოლხეთის ნეოლითი პალური. თბ., 1977, გვ. 90—91.

35 В. П. Л ю б и н. დასახ. ნაშრომი, გვ. 163.

36 იქვე.

სხვაეგება მდგომარეობს იმაში, რომ ნაგუთნის ტიპის ძეგლებში ნაკლებია სწორი დანისებური ლამელები, სამაგიეროდ ბევრია ამოღარული იარაღები, რომლებსაც ს. ზამიატინი „ლეკალს“ უწოდებდა. ამ იარაღებს აქვთ მცოცავი წნევათი, შემღწევი, პარალელურღარებიანი რეტუში, რომელიც ან მოპირდაპირე სიბრტყეზე ან მუცლის მხრიდანაა განლაგებული³⁷.

აღნიშნული კოლექციები მეტად მცირერიცხოვანი და ამასთანავე მასალები ზედაპირულია. გამოწკლის წარმოდგენს ფიჭვიგვინა, რომელზედაც ზედაპირულის გარდა მასალა აგრეთვე სამი სადაზვერვო თხრილიდან იყო მოპოვებული, რის შედეგადაც მისი რაოდენობა 3000 ერთეულს აღწევს. საგანგებო, არქეოლოგიური შესწავლა ამ ძეგლებისა არ მომხდარა, ამის მიუხედავად ისინი შევიდნენ სამეცნიერო ლიტერატურაში და მათზე დაყრდნობით გამოთქმულია რიგი სადავო მოსაზრებებისა³⁸, რომლებსაც ჩვენ აქ არ შევხებით, მხოლოდ აღვნიშნავთ, რომ ამ კოლექციების სიმცირის მიუხედავად მათში დადასტურებული ქვის იარაღები და მათი დამუშავების ხასიათი (ლამელური და მიკროლითური ტექნიკა, საფხეკები, „ლეკალოები“) გვიჩვენებენ, რომ აქ მოსახლე ტომების მეურნეობა დამყარებული იყო მთიანეთით-კომპლექსური მეურნეობის დარგებზე.

მეზოლით-ადრენეოლითის პრობლემის შესწავლაში განსაკუთრებული მნიშვნელობა ენიჭება აღმოსავლეთ ამიერკავკასიის განაპირა მხარეში, გობუსტანში (აზერბაიჯანის სსრ) აღმოჩენილ მრავალფენიან ძეგლებს მეზოლით-ნეოლითური კულტურული ფენებით (კიანიზა, ფირუზ I, II, ოკუზლარ 2, გაილტი და სხვ.). მიუხედავად იმისა, რომ აღნიშნული ძეგლები ჭერჯერობით საფუძვლიანად არ არის შესწავლილი და მათი კომპლექსები გაუმიჯნავია, ისინი მაინც გარკვეულ წარმოდგენას იძლევა ამ მხარის ადრეული კულტურების (მეზოლით-ნეოლითი) შესახებ.

კიანიზას ნამოსახლარი აღმოჩენილი იყო მთა ბეიუკდაშის ზედა ტერასის ორთვალა ეხში. აქ მეზოლითური ფენის ზემოთ იდო ნარევი ფენა ნეოლითური და უფრო გვიანდელი მასალით. გვიანმეზოლითური ფენაში ნაპოვნი იყო დანისებურ ლამელებზე დამზადებული მიკროწვეტანები, ლამელებსა და ანატეკეებზე ნაკეთები საფხეკები, სახვრეტები, უმნიშვნელო რაოდენობით გეომეტრიული მიკროლითები, ასტამისებური იარაღი, რიყის ქვის საჩხეხები, სახეხები, ჩაქუჩები; შესაძ-

37 იქვე.

38 გ. გრიგოლია. დასახ. ნაშრომი.

ლოა ნეოლითურ ფენას ეკუთვნოდეს ადგილობრივი კირქვის ჭურჭლის ფრაგმენტები, სახეხები, საწაფები და ქალის ქანდაკებები³⁹.

იმავე მთის ზედა ტერასაზე, ოკუზლარ 2 სადგომზე მიწის ზედაპირიდან 0,7—0,8 სმ სიღრმეზე აღმოჩნდა დაახ. ამავე პერიოდის კულტურული ფენა, რომელშიც ნაპოვნი იყო კაყის კიდურა, გვერდითი და ოვალური საფხეკები, საჭრისი, საჩხეხი, სეგმენტისებური და ასტამისებური იარაღები, რიყის ქვის ანატეკეები და ლამელები.

არსებულ ძეგლებთან შედარებით უფრო არსებითი მასალა მოგვცა გობუსტანში, მთა კიჩიკდაშის კლდოვან ეხებში — ფირუზ I და ფირუზ II — აღმოჩენილმა სადგომებმა⁴⁰. მათგან უფრო მეტყველი კომპლექსი გამოვლინდა აღმოსავლეთის ეხში — ფირუზ 1-ში, რომელშიც კულტურული ფენა დიდ ფართობზეა დადასტურებული და უკეთესადაა შესწავლილი. აქ აღმოჩენილ დაახ. 20 სმ სისქის ნეოლითურ ფენაში (ზემოდან რიგით მეორე) ნაპოვნი: მიკროლამელები, ლამელებსა და ანატეკეებზე დამზადებული კიდურა საფხეკები, სწორი, მომრგვალო, ირიბი და ამოღარული სამუშაო პირით; წვრილი პრიზმული ნუკლეუსები, ხშირად მიკროლამელების ცალმხრივად ატეკევის კვალით; გეომეტრიულ მიკროლითებს შორის წამყვანი ადგილი უჭირავთ ტრაპეციებს, რომლებიც ნეოლითური ფენის მთელი მონაპოვრის 25%-ს შეადგენენ; არის კარგად დამუშავებული მიკროსეგმენტი და სეგმენტისებური იარაღი. რიყის ქვის იარაღები წარმოდგენილია სახეხებით, საწაფებით, ჩაქუჩებით და საჩხეხი იარაღებით.

ფირუზ I და II ეხების გათხრისას კლდის ზედა ნაწილში ნაპოვნი იყო გამოსახულებები, რომელთა კუთვნილება სადგომისადმი სტრატეგრაფიულად საბუთდება. მარტო ფირუზ II-ზე აღმოჩნდა 50-ზე მეტი ნახატი, რომელთა შორის აღსანიშნავია ღორების გამოსახულებები.

ფირუზ II-ის ძვლოვანი მასალა წარმოდგენილია გარეული ცხოველებით, რომელთა შორის სჭარბობს კულანი (50% მთელი ძვლოვანი მასალისა), არის აგრეთვე ხარის, თხის, ჯეირანისა და მტაცებელთა ძვლები (განსაზღვრა დ. გაჯიევა).

გობუსტანის მასალა გვიჩვენებს, რომ მათი მცხოვრებლების მეურნეობის მთავარი დარგი ნადირობა იყო, რომლის მთავარი ობიექ-

³⁹ Д. М. Рустамов, Ф. М. Мурадова. Раскопки на стоянке Кяниза в Гобустане.—АО. 1975, М., 1976, зб. 504—505.

⁴⁰ Д. М. Рустамов, Ф. М. Мурадова. Раскопки в Кобыстане.—АО, 1970. М., 1971, зб. 391; Д. М. Рустамов, Ф. М. Мурадова. Работы в Кобыстане.—АО, 1971. М., 1972. зб. 477—478.

ტი კულანი და გარეული ღორი ყოფილა. კომპლექსის ქვისა და ძვლის ინვენტარი მოწმობს რთული შემგროვებლობისა და მეთევზეობის არსებობასაც.

სადგომი თავდაპირველად დათარიღებული იყო გვიანმეზოლით-ადრენეოლითით, ხოლო შემდეგ ნეოლითის ბოლო პერიოდით⁴¹. ჩვენ მართებულად უფრო პირველი თარიღი მიგვაჩნია. თუმცა ძეგლები შესწავლის პროცესშია.

ბეიუკ-დაშის ნეოლითს ა. ფორმოზოვი კულტურულად უფრო ჩამორჩენილად მიიჩნევს კამენომოსტსკაიას შუა ფენისა და სამელეკლდესთან შედარებით, რასაც იმით ასაბუთებს, რომ წინააზიური გავლენები არ შეეხო სამხრეთ-აღმოსავლეთ კავკასიას მაშინ, როდესაც მათ მოიცვეს კავკასიის შავიზღვისპირა რაიონები⁴². ეს მოსაზრება ძნელი გასაზიარებელია, რადგან ბეიუკ-დაშის არქაულობა მისი ქრონოლოგიური მომენტით არის განპირობებული და არა მისი კულტურული ჩამორჩენილობით. ეს ძეგლები გვიანმეზოლით-ადრენეოლითის ქრონოლოგიურ ჩარჩოებში თავსდება, მაშინ, როდესაც კამენომოსტსკაიას შუა ფენა გვიანნეოლითით თარიღდება, სამელეკლდის კომპლექსი კი კიდევ უფრო ახალგაზრდაა ბეიუკ-დაშთან შედარებით და გვიანნეოლით-ენეოლითს, უფრო კი ენეოლითის ხანას განეკუთვნება. სინამდვილეში ბეიუკ-დაშის ძეგლების შედარება კავკასიის სინქრონულ მასალებთან გვიჩვენებს, რომ ისინი ვითარდებოდნენ აღნიშნულ პერიოდში კავკასიისათვის დამახასიათებელი საერთო გზით და ძეგლების საერთო ფონზე სრულიად არ იგრძნობა მათი კულტურული ჩამორჩენილობა.

კავკასიის მწარმოებლური მეურნეობის ადრეული ეტაპის შესწავლისათვის განსაკუთრებულ მასალას იძლევა დაღესტნის მეზოლით-ნეოლითის ხანის ძეგლები. აქედან ცნობილია როგორც ერთფენიანი მეზოლითური ნამოსახლარები — კოზმა-ნოხო (გუნიბის რ-ნი) და მეკევი (ლევაშინის რ-ნი), ასევე გვიანმეზოლით-ადრენეოლითური ფენების შემცველი ჩოხის (გუნიბის რ-ნი) მრავალფენიანი ძეგლი. ადრენეოლითი წარმოდგენილია აგრეთვე ტარნარისა და ბუინაკის ღია ნამოსახლარებით.

კოზმა-ნოხოსა და მეკევიზე მხოლოდ დაზვერვითი სამუშაოები იყო ჩატარებული, რის გამოც მათი მასალები შედარებით მცირერიცხოვანი და ნაკლებ მეტყველია. ჩვენთვის საინტერესო პერიოდის შესწავლისათვის დაღესტნის ძირითად ძეგლად სადღესოდ ისევ რჩე-

⁴¹ იქვე.

⁴² А. А. Формозов. О соотношении неолитических и энеолитических культур Кавказа.—КСИА, 1973, вып. 137. გვ. 40.

ბა ვ. კოტოვიჩის მიერ აღმოჩენილი და შესწავლილი ჩოხის ნამოსახლარი⁴³, რომელშიც მან ექვსი კულტურული ფენა გამოყო. I—II ფენებს იგი გვიანმეზოლითით ათარიღებდა. აღნიშნულ თარიღს ა. ფორმოზოვიც იზიარებდა⁴⁴.

ჩოხის ზედა ფენის იარაღების ანალიზისა და მათ შორის უნიკალური ნივთის — ნამგლის გათვალისწინების საფუძველზე ვ. კოტოვიჩი თვლიდა, რომ აქ სახეზე უნდა ყოფილიყო მწარმოებლური მეურნეობის უადრესი ეტაპი. ფენაში ნაპოვნი კერამიკა კი მას გვიანდელად მიაჩნდა⁴⁵, შესწავლილი ძეგლების 99% ეკუთვნის წვრილ წყვილჩლიქოსნებს — მუფლონისებურ ცხვრებს (78%) და თხებს⁴⁶. შედარებით მცირე რაოდენობითაა ნაპოვნი კეთილშობილი ირმის, გარეული ღორისა და სხვა ცხოველების ძვლები. ფაუნის ნაშთების რაოდენობრივი შეფარდება აშკარად მოწმობს, რომ ნადირობის მთავარი ობიექტი გარეული ცხვარი და თხა ყოფილა⁴⁷.

ცხოველთა მოშინაურების საკითხზე მსჯელობისას მხედველობაში უნდა გვქონდეს ჩოხის ძვლოვანი ნაშთები (მუფლონისებური ცხვარი), რომლებსაც ნ. ვერეშაგინი გარეულ ფაუნას აკუთვნებდა, თუმცა იქვე დასძენდა, რომ არსებული მასალის საფუძველზე შეუძლებელია კატეგორიული მტკიცება, რომ ისინი უცილობლად ეკუთვნოდნენ გარეულ და არა შინაურ ფორმებს⁴⁸. როგორც ჩანს, ამ მასალაში მორფოლოგიური ნიშნები მკვეთრად არ იყო გამოკვეთილი. არ არის გამორიცხული, რომ აქ წარმოდგენილი იყო გარდამავალი ფორმა. ნ. ვერეშაგინის სიფრთხილე შესაძლოა იმითაც იყო გამოწვეული, რომ ეს მასალა მეზოლითური ფენიდან მომდინარე ითვლებოდა და აგრეთვე თვით ვ. კოტოვიჩიც დარწმუნებული იყო, რომ უძრავი მეზოლითური ფენიდან მომდინარე მასალაში არ უნდა ყოფილიყო შინაური ფორმები⁴⁹.

ჩოხის კომპლექსების განსაკუთრებულმა მნიშვნელობამ გამოი-

⁴³ В. Г. Котович. Чохская стоянка—первый памятник Каменного века в горном Дагестане.—Уч. зап. ИИЯЛ, т. III. 1957, Махачкала; მისივე. Каменный век Дагестана. Махачкала, 1964; მისივე. Проблемы культурного и хозяйственного развития древнего населения Дагестана. Махачкала, 1982, გვ. 229.

⁴⁴ А. А. Формозов. Обзор исследования мезолитических стоянок на Кавказе.—СА, 1963, № 2, გვ. 184.

⁴⁵ В. Г. Котович. Чохская стоянка... გვ. 138.

⁴⁶ В. Г. Котович. იქვე გვ. 153; Н. К. Верещагин. Млекопитающие Кавказа. М., 1959, გვ. 193, 195.

⁴⁷ В. Г. Котович. იქვე.

⁴⁸ Н. К. Верещагин. დასახ. ნაშრომი, გვ. 195.

⁴⁹ В. Г. Котович. დასახ. ნაშრომი, გვ. 153.

წვია აქ გათხრების განახლება. კომპლექსური შესწავლის შედეგად ძეგლი ახლებურად იქნა გააზრებული. განათხარი მასალის დეტალური პუბლიკაცია ჯერჯერობით არა გვაქვს, მაგრამ უახლესი მონაცემები ცნობილია ხ. ამირხანოვის ზოგადი ხასიათის შრომებიდან⁵⁰, საიდანაც ირკვევა, რომ ახალი გათხრების საფუძველზე დაზუსტდა ჩოხის გეოლოგიური და არქეოლოგიური სტრატეგრაფია, რის გამოც ძეგლის ზედა ორი ფენა (მეზოლითურად ცნობილი) ადრენეოლითს მიეკუთვნა⁵¹. ამ უკანასკნელში მოპოვებული მასალები შუქს ჰფენს ჩრდილო-აღმოსავლეთ კავკასიაში მწარმოებლური მეურნეობის ჩასახვის ადრეულ საფეხურს.

ჩოხში ახალი გათხრების შედეგად აღმოჩენილი იყო კირქვის ფლეთილი ქვისაგან, მაკავშირებელი ნივთიერების გარეშე ნაშენ ნაგებობათა ნაშთები, კაყის წვრილი ლამელები; გეომეტრიული ფორმის მიკროლითები — სამკუთხედები, ტრაპეციები; არქაული იერის ნუკლეუსები; ხელსაფეკავის ფრაგმენტები; სამკელი დანის ძვლის ჩარჩოს ნატეხი ლამელების ჩასამაგრებელი გვერდითი ჭრილით; ცხოველის ნეკნისაგან ნაკეთები სამკელი დანა (დაუმთავრებელი) და ცხვრის ლულოვანი ძვლისაგან დამზადებული სალამური. ნაპოვნი იყო აგრეთვე რამდენიმე ათეული კულტივირებული მარცვალი, რომლებშიც გ. ლისიციანამ ხორბალი და ქერი დაადგინა. ლამელების ტრასოლოგიური ანალიზით (გააკეთა გ. კორობკოვამ) გაირკვა, რომ მათი ნაწილი გამოიყენებოდა შედგენილი სამკელი დანების ჩასართებად ან პრიმიტიულ ნამკლებად⁵². აქვე ნაპოვნი იყო მოგვიანო იერის კერამიკა, რომელსაც, როგორც ხ. ამირხანოვი აღნიშნავს, ახსიათებს ფორმების მსგავსება ამიერკავკასიის მოგვიანო სამიწათმოქმედო ძეგლების თიხის ნაკეთობებთან⁵³. აქვე უნდა მოვიგონოთ გ. კოტოვიჩის კატეგორიული განცხადება, რომ კერამიკა მის მიერ ჩოხის ნამოსახლარზე დადასტურებული იყო მხოლოდ ფენის დარღვეულ მონაკვეთზე, ამას გარდა, იგი ამ კერამიკის პარალელებს ხედავდა იქვე, მახლობლად მდებარე ბრინჯაოს ხანის სამაროვანზე⁵⁴. ზემოთქმულის გარდა, ვფიქრობთ, აღნიშნულ კომპლექსში უჩვეულოდ გამოიყურება კაყის არქაული იარაღებისა (სამკუთხედები) და კერამიკის თანაარსებობა.

⁵⁰ X. A. Амирханов. Становление производящего хозяйства на северном Кавказе (по раскопкам в Чохе).—В кн.: Культурный прогресс в эпоху бронзы и раннего железа. Ереван, 1983; მისივე. Начало земледелия в Дагестане.

⁵¹ X. A. Амирханов. Начало земледелия... 36-53.

⁵² იქვე, 33-54.

⁵³ იქვე, 33-54.

⁵⁴ В. Г. Котович. Чохская стоянка..., 33-138.

როგორც ცნობილია, სამკუთხედები კავკასიის კერამიკიან კომპლექსებში არ გვხვდება და მითუმეტეს, მოგვიანო იერის კერამიკასთან ერთად. საერთოდ, ადრენეოლითში (უკერამიკო) სამკუთხედები უკვე აღარ გვხვდება, ტრაპეციები კი ძირითადად ადრენეოლითის ერთ-ერთი დამახასიათებელი ფორმაა. ზემოთქმულის გამო, კერამიკის კუთვნილება ძირითადი კომპლექსისადმი ეჭვს იწვევს.

ჩოხის ზედა ფენების ძველი და ახალი მასალის გათვალისწინების საფუძველზე, ჩვენ მაინც ვფიქრობთ, რომ აქ საქმე გვაქვს გვიან-მეზოლით-ადრენეოლითის კომპლექსებთან გვიანდელი კერამიკის მინარევით, რომელშიაც, როგორც სრულიად სამართლიანად თვლის ხ. ამირხანოვი⁵⁵, ასახულია მწარმოებლური მეურნეობის ჩასახვის ადრეული ეტაპი. ამიტომ ძირითადი ფენისათვის ხ. ამირხანოვის მიერ მიღებული თარიღი⁵⁶ — ძვ. წ. VI ათ. I ნახევარი — გვიანდელად მიგვაჩნია, რადგან ეს ის პერიოდია, როდესაც ცენტრალურ და აღმოსავლეთ ამიერკავკასიაში უკვე ცნობილია ჩამოყალიბებული ადრესამიწათმოქმედო კულტურები, რომლებსაც განვითარების საკმაოდ ხანგრძლივი გზა აქვთ გავლილი. ამ თარიღს თუ ვერწმუნეთ, მაშინ გამოდის, რომ ჩოხის კულტურა აღმოსავლეთ ამიერკავკასიის ადრესამიწათმოქმედო კულტურის სინქრონულია, რომელიც ასახავს მწარმოებლური მეურნეობის არა ჩასახვის, არამედ უკვე ჩამოყალიბებულ ეტაპს. სინამდვილეში კი ჩოხის ზედა ფენის კაყის მთელი ინდუსტრია მეტყველებს მის შედარებით არქაულობაზე და სრულ საფუძველს იძლევა, იგი მწარმოებლური მეურნეობის უადრესი საფეხურის მაჩვენებლად მივიჩნით.

დალესტნის მაღალმთიან გუნების რაიონში ვ. კოტოვიჩის მიერ აღმოჩენილი იყო ღია გვიანმეზოლითური ნამოსახლარი — კოხმანოხო⁵⁷. აქ წარმოების ნარჩენებსა და ლამელა-ანატეკეებთან ერთად ნაპოვნი იყო მიკროლამელები, გეომეტრიული ფორმის მიკროლითები: ასიმეტრიული და ტოლფერდა სამკუთხედები, ორიოდე ტრაპეცია, მომრგვალო საფხეკები, დაკბილული და გვერდამოლარული იარაღები, კუთხის საჭრისი, ქვის იარაღების პირველადი დამუშავება დამყარებული იყო ლამელურ ტექნიკაზე და ჰქონდა მიკროლითური ხასიათი. ფაუნა წარმოდგენილი იყო გარეული ცხვრებისა და თხების ძვლებით. აღმოჩენილი მასალა მოწმობს, რომ აქ მოსახლეთა მეურნეობა ნადირობასა და შემგროვებლობაზე იყო დამყარებული.

⁵⁵ X. A. Амирханов. დასახ. ნაშრომი, გვ. 53-55.

⁵⁶ იქვე.

⁵⁷ В. Г. Котович. დასახ. ნაშრომი, გვ. 155; მისივე. Каменный век... 33-55.

დადესტნის ნეოლითური კულტურის ადრეული ეტაპის ძეგლები წარმოდგენილია მთისწინა (ბუინაკსკი), ზღვისპირა (ტარნაირი) და მაღალმთიან ზოლში აღმოჩენილი ძეგლებით, რომელთა შორის, როგორც ზემოთ უკვე აღვნიშნეთ, განსაკუთრებული მნიშვნელობისაა ჩოხის მრავალფენიანი ნამოსახლარი. როგორც ვხედავთ, ჩრდილო-აღმოსავლეთ კავკასიაში ადრენეოლითურ ხანაში ადამიანთა კოლექტივები სრულიად განსხვავებულ ლანდშაფტურ-კლიმატურ ზოლში სახლობდნენ.

ბუინაკსკის კომპლექსი ერთგვაროვანია, ტარნაირისა კი ნარევი, რომელიც მოგვიანო, ენეოლითთან ახლო მდგომ მასალასაც შეიცავს⁵⁸. ბუინაკსკის კაჟის ინდუსტრიის მთავარი დამახასიათებელი ნიშანია მიკროლითურობა. მასალა წარმოდგენილია კაჟის მიკროლაშქლებით, ორფერდა ტრაპეციებით, ფანქრისებური ნუკლეუსებით, მომრგვალო საფხეკებით, რიყის ქვისაგან დამზადებული გახეხილი, სოლისებური ცულ-სათლეით⁵⁹ და მსგავსი იარაღების ნამზადებით. კაჟის ინდუსტრიის განვითარება აქ მიკროლითურობის გზით წასულა⁶⁰. როგორც ვხედავთ, აღნიშნული კომპლექსი ხასიათდება იმავე მთავარი წამყვანი ნიშნებით, რითაც დასავლეთ ამიერკავკასიის ადრენეოლითური ძეგლები. ეს ფაქტი ცხადად მოწმობს, რომ კავკასიის ორ განაპირა მხარეში ადრენეოლითის ხანაში კაჟის ინდუსტრია ვითარდებოდა საერთო კანონზომიერებით.

ტარნაირში კი ბუინაკსკის ანალოგიურ ადრენეოლითურ კომპლექსთან ერთად არის აგრეთვე ენეოლითური მასალაც: კაჟის ორმხრივდამუშავებული ფუქამოდარული ისრისპირი, ღარიანი უროები, მსხვილი დანისებური ლამელები და მათზე დამზადებული იარაღები⁶¹, როგორებიც გვხვდება აღმოსავლეთ ამიერკავკასიის ადრესამიწათმოქმედო კულტურის ძეგლებში.

კავკასიის მწარმოებლური მეურნეობის უადრესი ეტაპის შესწავლისათვის მნიშვნელოვან მასალას იძლევა ჩრდილო კავკასიის ძეგლები, თუმცა აქ მათი რიცხვი დიდი არ არის. ამ მხარის ძეგლებიდან შედარებით მეტყველი მასალა მოგვცა ს. ზამიატნინისა და პ. აკრიტა-

⁵⁸ В. И. Марковин, Р. М. Мунгаев. Неолитическая стоянка близ г. Буннакса (Дагестан).—КСИИМК, 1957, 67, გვ. 78—82; В. Г. Котович. დასახ. ნაშრომი, გვ. 185—186.

⁵⁹ იქვე. გვ. 187, ნახ. 41, 13.

⁶⁰ იქვე. გვ. 186—187.

⁶¹ В. И. Марковин. Археологические находки с территории Тарнаира (Дагестан).—В кн.: КСИИМК, 67. 1957, გვ. 117—125; В. Г. Котович. დასახ. ნაშრომი, გვ. 186—188.

სის მიერ მდ. ბაქსანის ხეობაში მიკვლეულმა სოსრუყოს მრავალფენიანმა მღვიმემ⁶².

პირველ ორ ზედა ფენას ($M_1—M_2$) გამოხრელები გვიანმეზოლითით ათარიღებდნენ⁶³.

სოსრუყოს I—II ფენა ხასიათდება ფანქრისებური, პრიზმული და კონუსური ნუკლეუსებით, დანისებური ლამელებით, ბლავგვერდა და გვერდამოდარული ლამელებით, მრგვალი საფხეკებით, ძვლის გვერდღარიანი იარაღით. საჭრისების რაოდენობა მცირდება, ძვლის იარაღები კი წინა ეპოქასთან შედარებით მატულობს. დიდი რაოდენობით იყო ნაპოვნი ნიუარების (Helix) გროვები. საინტერესოა ფენაში ნაპოვნი სამკელი დანის ძვლის ტარი, მის სწორ სამუშაო პირზე შერჩენილი იყო ორი მიკროლაშქა⁶⁴. ეს იარაღი ითვლება სამკელი დანის პირველ აღმოჩენად საბჭოთა კავშირში⁶⁵, რომელსაც პარალელი მოეძებნება ჩრდილო ერაყის (ხავი—ჩემი—შანიდარი) ადრეულ მასალებთან. აღნიშნული მონაპოვრის საფუძველზე ზოგიერთი მკვლევარი ვარაუდობს, რომ ჩრდილო კავკასიის ზოგიერთი მხარე შედიოდა მარცვლეულის კულტურების კერაში⁶⁶.

მიმოხილული ძეგლების კომპლექსების შესწავლის საფუძველზე შევეცდებით დაეხასიათოთ (რამდენადაც ამის შესაძლებლობას მასალა იძლევა) კავკასიის გვიანმეზოლითური და ადრენეოლითური ინდუსტრიები, წამოვწიოთ ეპოქალური თავისებურებები, რათა ზოგადის გამოყოფის შედეგად რელიეფურად გამოჩნდეს კავკასიის ცალკეული მხარეების ლოკალურობა, როგორც წარმოების წესში (ქვის იარაღების დამზადების ტექნიკურ-ტიპოლოგიური და საიარაღე ნედლეულის ტრადიციები), ასევე მეურნეობის ხასიათში, რადგან წარმოების წესში დადასტურებული ლოკალური თავისებურებები პირდაპირ კავშირშია მეურნეობის ამა თუ იმ დარგის სპეციფიკასთან.

განვიხილავთ აგრეთვე კომპლექსების დანარჩენ ელემენტებს (ფაუნას, პალეობოტანიკურ და პალინოლოგიურ მონაცემებს, ძვლის იარაღებს და სხვ.), რომლებიც წარმოდგენას იძლევიან ცალკეული მხარეების ეკოლოგიისა თუ მეურნეობის დარგების განვითარების ხასიათისა და დონის შესახებ.

⁶² С. Н. Замятин, П. Г. Акритас. Раскопки грота Сосруко в 1955 г.—Уч. зап. КБНИИ, т. XIII, 1957, Нальчик, гв. 439—452.

⁶³ იქვე. გვ. 452.

⁶⁴ С. Н. Замятин, П. Г. Акритас. დასახ. ნაშრომი, გვ. 440—442. ნახ. 7.

⁶⁵ С. Н. Бибииков. Из истории каменных серпов на юго-востоке Европы.—СА, № 3. 1962, гв. 23—24.

⁶⁶ В. Г. Котович. დასახ. ნაშრომი, გვ. 133.

მხოლოდ აღნიშნული კვლევის შედეგად მიგვაჩნია შესაძლებლად მიახლოებით მაინც მოვნიშნოთ კავკასიის გვიანმეზოლით-ადრენეოლითელი ტომების კულტურულ-სამეურნეო განვითარების როგორც ზოგადი, ისე კონკრეტული მიმართულებები.

გვიანმეზოლითური კომპლექსების ანალიზმა გვიჩვენა, რომ აღნიშნული ეპოქის ქვის ნაწარმის ერთ-ერთი არსებითი თავისებურებაა ლამელური და მიკროჩასართების ტექნიკის წარმოქმნა და მისი განვითარება მიკროჩასართების სრულყოფის ხაზით. განვითარების ამ რთულ გზაზე გვიანმეზოლითი ერთ-ერთი მნიშვნელოვანი საფეხურია. ქვის იარაღების წარმოების განვითარება მთელი მეზოლითის მანძილზე მიემართებოდა სწორწახნაგა ლამელების ატკეცვის ტექნიკის გაუმჯობესებისა და დახვეწის გზით, რადგან ამ ეპოქაში ლამელები განსაკუთრებულ მნიშვნელობას იძენენ, იმის გამო, რომ წარმოადგენდნენ ნამზადს, რომლისგანაც მზადდებოდა იარაღების უმრავლესობა, ამასთანავე, მათი ნაწილი მეორადი დამუშავების გარეშეც იხმარებოდა რთული იარაღების შემადგენელ ჩასართებად. აღნიშნულმა გარემოებამ განაპირობა ქვის ნაწარმში მათი რიცხოვრივი უპირატესობა. ქეზოლითური ლამელები ხასიათდება სწორწახნაგოვნებით, მცირე ზომებით, ხშირად მიკროლითურობით. სწორწახნაგა დანისებური ლამელები გვიანმეზოლითური კომპლექსების ერთ-ერთ მთავარ კომპონენტად იქცა და თავის მხრივ განაპირობა ჩასართების ტექნიკის განვითარება. ლამელების განვითარების ტენდენციამ მიკროლითურობისაკენ ჩასართების ტექნიკის განვითარებაც ამავე მიმართულებით წარმართა. მღვიმეებისა და ეხების გვიანმეზოლითური ფენების ერთ-ერთი მთავარი ელემენტია გეომეტრიული მიკროლითი. განსაკუთრებით აღსანიშნავია ასიმეტრიული სამკუთხედები, თუმცა მათი რაოდენობრივი შეფარდება კომპლექსებში ყოველთვის ერთნაირი არ არის. კავკასიაში ისინი პირველად ჩნდება ზედა პალეოლითის ბოლო საფეხურზე, გვარჯილას კლდის ტიპის ძეგლებში და გვხვდება მთელი მეზოლითის მანძილზე. კავკასიის ადრენეოლითის ასიმეტრიული სამკუთხედები აღარ ახასიათებს, ამიტომ ისინი ძირითადად მეზოლითის დამახასიათებელ და დამათარილებელ ფორმას წარმოადგენენ. კავკასიის გვიანი მეზოლითისათვის დამახასიათებელია ტრაპეციების გაჩენა. ამ ეპოქის ძეგლებში სეგმენტები იშვიათადაა. მიკროლამელების ატკეცვის ტექნიკის გაუმჯობესებისა და ლამელების წარმოების გაფართოების ერთ-ერთი უტყუარი მოწმეა აგრეთვე სტანდარტული ფორმის ფანქრისებური ნუკლეუსები. ისინი დამახასიათებელია კავკასიის თითქმის ყველა გვიანმეზოლითური ძეგლისათვის. ადრემეზოლითსა და ზედაპალეოლითში ამგვარი ნუკლეუსები არ გვხვდება. აღსანიშნავია ისიც, რომ კავკასიის სხვადასხვა კუთხის ნუკლეუსებს დიდი მსგავ-

სება აქვთ ერთმანეთთან. გვიანმეზოლითურ ძეგლებს ახასიათებს ძველი ფორმის ნუკლეუსებისა (პრიზმისებური და კონუსისებური) და ფანქრისებური ნუკლეუსების თანაარსებობა.

გვიანმეზოლითის კაქის მასალაში დიდი ადგილი უჭირავთ საფხეკებს. აქ გვხვდება ოვალურ სამუშაოპირიანი, მოკლე ანატეცებსა და მოგრძო ლამელებზე დამზადებული კიდურა საფხეკები, ფაქიზი და თანამიმდევრული რეტუსით. ასევე გვხვდება მრგვალი, ირგვლივდამუშავებული მცირე ზომის საფხეკები, რომლებიც მაქსიმალურ სიჭარბეს ადრენეოლითში აღწევენ და უფრო სრულყოფილ სახეს იღებენ. გვიანმეზოლითი საჭრისების სიმრავლით ხასიათდება. ისინი მარტივი ფორმისაა და ძირითადად დამზადებულია ლამელაზე ან ანატეცზე სასაჭრისე ჩამონატეხის საშუალებით.

გვიანმეზოლითისათვის დამახასიათებელია აგრეთვე დაკბილული და გვერდამოღარული იარაღები, თუმცა მათი რაოდენობა კომპლექსებში დიდი არ არის. გვიანმეზოლითის ქვის დამუშავების ტექნიკაში ადრემეზოლითთან შედარებით გარკვეული პროგრესი შეინიშნება. უმჯობესდება იარაღების მეორადი დამუშავება, დიდი ყურადღება ექცევა მათ საერთო იერსა და სამუშაო პირის გაფორმებას. რეტუსი ფაქიზდება. გვიანმეზოლითში იწყება რიყის ქვის დამუშავება, ჩნდება პირველი უხეში იარაღები (საწაფები, შურდულის ქვები, სანაყები, სახეხები), რომლებსაც გახეხვა-გაპირილება ჯერ არ ახასიათებს.

ამგვარად, კავკასიის გვიანმეზოლითური ძეგლების ქვის ინდუსტრიების დამახასიათებელი ნიშნების განხილვა გვიჩვენებს, რომ ამ კომპლექსებს, მიუხედავად მათი ტერიტორიული დაშორებისა, აქვთ მკაფიოდ გამოხატული ზემოჩამოთვლილი საერთო ეპოქალური ნიშნები, რაც კომპლექსების შემადგენელი ელემენტების მსგავსებაში ვლინდება.

წინა ეპოქების ქვის დამუშავების ტექნიკის გადმონაშთად უნდა მივიჩნიოთ თითო-ორილა გაცვეთილი, დისკოსებური ნუკლეუსიდან ან მასიური უხეში ანამტკერვისაგან დამზადებული საჩეხისებური იარაღი, გრავეტისა და შატელპერონის ტიპის წვეტანები, დანები, და სხვ.

კავკასიის გვიანმეზოლითური ძეგლების ურთიერთშედარება გვიჩვენებს, რომ ამ კულტურას ჰქონდა საერთო, ზოგად კანონზომიერებაზე დამყარებული, განვითარების ერთიანი, ძირითადი ხაზი, რაც ძეგლების ზოგად მსგავსებაში აისახა. მაგრამ ამ ზოგად მსგავსებასთან ერთად შეიმჩნევა ცალკეული იარაღების დამზადების თავისებურება, განსხვავება იარაღთა ფორმებსა და მათ რაოდენობრივ ურთიერთშეფარდებაში. აღნიშნული განსხვავება განპირობებული უნდა ყოფილიყო ამა თუ იმ მხარის ლოკალური (ლანდშაფტურ-კლიმატურ-

რი, ფლორა, ფაუნა, საწარმოო ტექნიკური ტრადიციები და სხვ.) თავისებურებებით. უნდა აღინიშნოს, რომ ამ ძეგლებს შორის მსგავსება უფრო დიდია, ვიდრე განსხვავება.

ადრენეოლითური ხანის ქვის ინდუსტრიის ეპოქალური თავისებურებაა იარაღების დასამზადებელ ტრადიციულ ნედლეულთან — კაჟთან და ობსიდიანთან ერთად ახალი ნედლეულის — ქვის სხვადასხვა ქანების (რიყის ქვის, ბაზალტის, არგილიტის და სხვ.) გამოყენება და მათგან მანამდე სრულიად უცნობი ტექნიკით — გახეხვა-გაპრაობა და იარაღების დამზადება. საიარაღ ნედლეულისა და ტექნიკის სიახლემ განაპირობა იარაღთა ახალი ფორმების წარმოქმნა. ჩნდება გახეხილ-გაპრაილებული ცულები, სატეხები, სათლევლები, ჩაქუჩები, საპრაილებლები, სახეხები, ხელსაფქვავები, შურდულის ქვები, საბერველები, საწაფები, თოხისებური იარაღები, აღნიშნული ცვლილებები ქვის დამუშავების ტექნიკასა და იარაღთა ტიპოლოგიაში ეპოქალურია და განასხვავებს ამ კობლექსებს გვიანმეზოლითურისაგან.

კავკასიის ადრენეოლითური ქვის ინდუსტრიების განხილვა გვიჩვენებს, რომ განურჩევლად იმისა, თუ კავკასიის რომელ რეგიონში მდებარეობს ესა თუ ის ძეგლი — შავიზღვისპირეთის, კასპიისპირეთის, მთისწინა ბორცვოვან ზოლში, ყვირილის ხეობის შუა წელზე თუ მაღალმთიან დაღესტანში, მათ მთავარ დამახასიათებელ ნიშნად რჩება მიკროლითური ტექნიკა.

ადრენეოლითური ქვის ინდუსტრიის მეორე ნიშანი, რომელიც საყოველთაოდ დასტურდება კავკასიის ძეგლებში, არის ლამელა-ჩასართების ტექნიკის დიდად განვითარება და მათი უპირატესობა სხვა სახის მიკროიარაღებთან. ჩასართების ტექნიკა უშუალოდ ემყარება და სწორწახნაგა დანისებური ლამელების წარმოების გაფართოებას. სწორწახნაგა, თავბოლო გადატეხილი ლამელა, მისი მარტივი დამზადების ხერხისა და დაკარგული და გაცვეთილი ნაწილების ადვილად შეცვლის გამო, ჩასართების ყველაზე მოხერხებულ ფორმას წარმოადგენდა. აღნიშნული გარემოება უნდა ყოფილიყო მიზეზი ადრენეოლითურ კომპლექსებში მათი სიჭარბისა. დანისებური ლამელების მნიშვნელობის ზრდამ განაპირობა მათი ატეკვის ხარისხისა და ნუკლეუსების მომზადების ტექნიკის გაუმჯობესება.

როგორც საქართველოს ქვის ხანის ძეგლების მიკროლითური ტექნიკისა და გეომეტრიული მიკროლითების ანალიზმა გვიჩვენა⁶⁷,

67 ლ. ნებიერიძე, მიკროლითური ტექნიკა და გეომეტრიული მიკროლითები საქართველოს ქვის ხანის ძეგლებში. — შურნ. „მაცნე“, № 3. 1975, იანვის სერია, გვ. 83—103.

ჩასართების ტექნიკა მითვისებითი მეურნეობის სხვადასხვა დარგებს ემსახურებოდა. ამიტომ შესაძლოა მითვისებითი მეურნეობის დიდი განვითარებით ყოფილიყო გამოწვეული ლამელა-ჩასართების განსაკუთრებული როლი. აქედან გამომდინარე, კანონზომიერი უნდა ყოფილიყო მისი სიჭარბე კავკასიაში, სადაც შემგროვებლობას ფართო სარბიელი ჰქონდა.

საფიქრებელია, რომ ლამელა-ჩასართების უპირატესობამ სხვა ფორმის ჩასართებთან განაპირობა გეომეტრიული ფორმის მიკროლითების შედარებითი სიმცირე და ერთფეროვნება ზოგიერთ ადრენეოლითურ ძეგლში. აღსანიშნავია, რომ ადრენეოლითის ძეგლებს გეომეტრიული ფორმებიდან უპირატესად ტრაპეციები ახასიათებს. ესეც ერთ-ერთი თავისებურებაა კავკასიის ადრენეოლითისა. ცხადია, აქ იგულისხმება ის ძეგლები, რომლებშიც საერთოდ ჩნდება გეომეტრიული მიკროლითები. ამგვარივე თავისებურებათა რიგს უნდა მივაკუთვნოთ ასიმეტრიული სამკუთხედების საყოველთაო გაქრობა ადრენეოლითში. აღნიშნულ ძეგლებში გადმონაშთის სახით გვხვდება თითო-ორთა ბლავგზურგა მიკროლაამელა.

კავკასიის ადრენეოლითის საერთო, ეპოქალურ თავისებურებებს მიეკუთვნება საჭრისების სიმრავლე. ეს ნიშანი განასხვავებს მას მეზობელი რეგიონების კულტურებისაგან. საჭრისების სიჭარბე განპირობებული უნდა ყოფილიყო ძვლისა და ხის დამუშავების გაზრდილი მოთხოვნილებით, რაც თავის მხრივ უკავშირდებოდა ჩასართების ტექნიკის განვითარებას.

კავკასიის ადრენეოლითის ერთ-ერთ თავისებურებათა რიგს მიეკუთვნება აგრეთვე საფხეკების სიმრავლე და ფორმების მრავალგვარობა. ამ პერიოდის კომპლექსებში გვხვდება ოვალურპირიანი, კიდურა საფხეკები, დამზადებული მოკლე ანატეკეებზე და მომრგვალო ან ოვალური საფხეკები, ხშირად მიკროლითური. იარაღების სამუშაო პირის გასაფორმებლად ფართოდ იყენებდნენ წნევით რეტუსს. უმჯობრესდება მეორადი დამუშავების ხარისხი, ვითარდება და იხვეწება მათი ფორმები. ძველი, გვიანმეზოლითური იერის იარაღებთან ერთად ჩნდება ახალიც. საფხეკების სიმრავლე პირდაპირ კავშირში უნდა იყოს ნადირობისა და მეცხოველეობის ერთ-ერთი ძირითადი პროდუქტის, ტყავის დამუშავებასთან. ადრენეოლითური და გვიანმეზოლითური ქვის ინვენტარის შედარება გვიჩვენებს, რომ ადრენეოლითური იარაღების ფორმები და მათი დამუშავების ტექნიკა მჭიდროდ უკავშირდება გვიანმეზოლითურს. ეს განსაკუთრებით ნათლად ჩანს ცივი მღვიმის ადრენეოლითური და გვიანმეზოლითური ფენების, დარკვეთის ეხის IV და V ფენების, ჩოხისა და სოსრუყოს ზედა ფენების შედარებიდან.

გვიანმეზოლითში ჩანასახში მყოფი რიყისქვის იარაღების გამოყენება შემდგომ განვითარებას აღწევს ადრენეოლითში. გვიანმეზოლითურ უხეშ ტრაპეციებთან შედარებით იხვეწება ადრენეოლითური ტრაპეციები და მათი რაოდენობაც მატულობს. ადრენეოლითური საფხეკების დიდ ნაწილს (მომრგვალო და კიდურა) პროტოტიპები გვიანმეზოლითში მოეძებნება. ადრენეოლითში გრძელდება გვიანმეზოლითში დაწყებული ფანქრისებური ნუკლეუსების გამოყენება. მაგრამ ამ ძველ ფორმებთან ერთად უკვე სჭარბობს კიდევაც პრიზმისებური და კონუსური ნუკლეუსები, მიკროსწორწახნაგა ლამელების ატეკვის კვალით. როგორც ჩანს, ლამელა-ჩასართების ტექნიკის განვითარების მზარდ მოთხოვნილებას უფრო აკმაყოფილებდა პრიზმისებური ნუკლეუსები.

ანალოგიური სურათი ჩანს დასავლეთ ამიერკავკასიის გვიანმეზოლით-ადრენეოლითის ღია ნამოსახლარების (ანასეული I, კინტრიშის ნამოსახლარებისა და კვირიკეს ჭგუფის ძეგლების) შედარებისას. ამ ძეგლების მაგალითზე კიდევ უფრო მკაფიოდ ჩანს მათი გენეტიკური კავშირი.

ადრენეოლითური ქვის ინდუსტრიის დახასიათებიდან მკაფიოდ ჩანს მისი სიახლოვე გვიანმეზოლითურთან. კარგად ჩანს, რომ ამ ორ კულტურას აქვს რიგი საერთო ნიშნებისა, რომლებიც მთავარი და წამყვანია, როგორც ერთის, ისე მეორისათვის. განსხვავება მათ შორის ამ უკანასკნელის განვითარებასა და სრულყოფაშია. მაგრამ ამ განვითარებად ნიშნებთან ერთად არის აგრეთვე არსებითი ხასიათის ცვლილებებიც, რომელთა შორის თვისებრივი სიახლეცაა.

ამგვარად, კავკასიის გვიანმეზოლითური და ადრენეოლითური ინდუსტრიების შედარება გვიჩვენებს, რომ ადრენეოლითური კულტურა თავისი ფესვებით მჭიდროდ უკავშირდება გვიანმეზოლითურს, აგრძელებს და ავითარებს ქვის იარაღების დამუშავების ტექნიკისა და კულტურულ მიღწევათა ტრადიციებს.

გვიანმეზოლით-ადრენეოლითის კაუის ინდუსტრიაში მომხდარი ცვლილებები განპირობებული იყო მეურნეობაში მომხდარი ძვრებით⁶⁸.

კავკასიის გვიანმეზოლითურ ფენებში ნაპოვნი არქეოლოგიური და პალეონტოლოგიური მასალების ანალიზის შედეგად ირკვევა, რომ გვიანმეზოლითური ეპოქის მცხოვრებთა ეკონომიკა ძირითადად დამყარებული იყო მითვისებითი მეურნეობის სხვადასხვა დარგებზე. კერძოდ, განსაკუთრებული როლი უნდა ჰქონოდა ნადირობას. პირველ

68 ლ. ნეზიერიძე. დარკვეთის მრავალფენიანი ეხი. გვ. 43-48.

რიგში ამას მოწმობს კავკასიის გვიანმეზოლითურ ფენებში ნაპოვნი მრავალრიცხოვანი გარეული ცხოველის ძვლები. მათი საშუალებით გაირკვა, რომ ჰოლოცენის დასაწყისში მთელ კავკასიაში საყოველთაოდ ყოფილა გავრცელებული კეთილშობილი ირემი, შველი, გარეული ღორი, ცხვარი, თხა და ტყის სხვა ბინადარი⁶⁹, ბუნებრივია, რომ აღნიშნული ცხოველები მეზოლით-ნეოლითელი ტომების ნადირობის ობიექტს წარმოადგენდნენ.

ამიერკავკასიის ჰოლოცენის პალეონტოლოგიური⁷⁰ და პალინოლოგიური⁷¹ მონაცემების საფუძველზე ირკვევა, რომ პლეისტოცენის კლიმატური პირობებიდან გამყინვარების შემდგომ ეპოქის თბილ კლიმატზე გადასვლა დაკავშირებული იყო მშრალი ფლორის გავრცელებასთან, რამაც გამოიწვია ნესტიანი ბიოტოპების შემცირება და შედარებით ფართო გავრცელება მშრალი ჰავის მოყვარე ხერხემლიანებისა, რომელთა შორის მრავლად იყვნენ წინა და სამხრეთ აზიის ფაუნის წარმომადგენლები. მაგრამ, ამის მიუხედავად, ადრეჰოლოცენის ზოოცენოზებში ქსეროფიტულ ცხოველებს მაინც დაქვემდებარებული მდგომარეობა ჰქონდათ⁷². ამის საბუთს წარმოადგენს ადრეჰოლოცენის მტერიანებში წიწვიანებისა და მეზოფიტური ჯიშების აღმოჩენა, რაც მოწმობს ნესტიანი ბიოტოპების შედარებით ფართო, საყოველთაო გავრცელებას⁷³.

აღნიშნული მოსაზრება დადასტურდა ადრეჰოლოცენის კულტურულ ფენებში ნესტიანი ბიოტოპებისათვის დამახასიათებელი ცხოველების აღმოჩენით (ირემი, შველი, გარეული ტახი, თახვი და სხვა). საინტერესოა, რომ ქვემო ქართლის არუხლო I- არუხლო III და წოფის ნამოსახლარებზე აღმოჩნდა თახვის ძვლები⁷⁴.

ქსეროფიტული ფაუნის შეჭრა თითქმის არ შეეხო დასავლეთ საქართველოს, სადაც პალინოლოგიური მონაცემების თანახმად, შეიმჩნეოდა ლანდშაფტური პირობების გარკვეული კონსერვატულობა,

69 И. К. Верещагин. Млекопитающие Кавказа (История формирования фауны), М., 1953, стр. 111, 193, 195.

70 О. Г. Бендукидзе. დასახ. ნაშრომი, გვ. 119.

71 И. И. Тумаджанов, Л. К. Гогичайшвили. Основные черты послехвалдинской истории лесной растительности. иорской низменности—Сб.: „Голоцен“, М., 1969. Л. К. Гогичайшвили, История лесной растительности среднеиорской низменности в Голоцене. Автореф. канд. дисс., Тбилиси, 1969.

72 О. Г. Бендукидзе. დასახ. ნაშრომი, გვ. 121.

73 И. И. Тумаджанов, Л. К. Гогичайшвили. დასახ. ნაშრომი.

74 О. Г. Бендукидзе. Бобр в Голоцене Грузии.—საქართველოს მეცნ. აკად. მოამბე, 58, № 2, 1970. გვ. 85.

რაც, თავის მხრივ, ხელს უწყობდა ადგილობრივ ხერხემლიანთა ფაუნის უცვლელობას⁷⁵.

პალეონტოლოგიური და გეოლოგიური მონაცემების საშუალებით ირკვევა, რომ კავკასიის ადრეპოლოცენში შედარებით თბილი ჰავა იყო და იმ დროს გავრცელებული იყო ისეთი ფაუნა, რომელიც ახლოსაა თანამედროვესთან⁷⁶. პალეოზოოგეოგრაფიულმა მონაცემებმა ცხადყო, რომ ცხოველთა ეს სახეები, გვიანმეზოლითიდან მოყოლებული, ამ რეგიონებში უკანასკნელ ხანებამდე ბინადრობდნენ და გადაშენდნენ მხოლოდ ანთროპული ფაქტორების წყალობით.

გამყინვარების შემდგომმა ეკოლოგიურმა ცვლილებებმა, მოსახლეობის ზრდამ მეზოლით-ნეოლითის ხანაში, რაც მთავარია, ანთროპულმა პირდაპირმა და არაპირდაპირმა ფაქტორებმა შეამცირეს დიდი ჯოგური ცხოველების რაოდენობა და მათი გავრცელების არეალი. რის გამოც მსხვილფეხა ჯოგურ ცხოველებზე ნადირობა თანდათანობით შეიცვალა წვრილფეხა ჯოგურ ცხოველებზე ნადირობით, რასაც უპირატესად ინდივიდუალური ხასიათი მიეცა⁷⁷. დასავლეთ საქართველოს ზედაპალეოლითური ძეგლების ფაუნისტური ნაშთების განხილვა გვიჩვენებს, რომ ოსტეოლოგიური მასალის ყველაზე დიდი ნაწილი შოდის მსხვილ ჩლიქოსნებზე (Ungulata), კერძოდ დომბაზე, კეთილშობილ ირემზე, ცხენზე და ჯიხვზე. შედარებით მცირერიცხოვანია შვლის, ქურციკის და გარეული ღორის ძვლები. მტაცებელი ცხოველების ნაშთებიდან (Carnivora) ყველაზე მეტი რაოდენობა მღვიმის დათვზე და მგელზე შოდის⁷⁸.

კავკასიის მეზოლითური ძეგლების ფაუნის ნაშთების შედარება ზედაპალეოლითურთან აშკარად გვიჩვენებს ნადირობის ობიექტის ცვლილებას. თუ ზედაპალეოლითში ნანადირევის ყველაზე მეტი პროცენტი მსხვილჩლიქოსნებზე მოდიოდა, გვიანმეზოლითში მდგომარეობა იცვლება — მატულობს წვრილ ჩლიქოსანთა მნიშვნელობა, როგორც ნადირობის ობიექტისა. დომბას ნაშთები თითქმის აღარ გვხვდება. განსაკუთრებული მნიშვნელობა ენიჭება გარეულ ღორს, კეთილშობილ ირემს, შველს, გარეულ ცხვარსა და თხას. დასავლეთ ამიერკავკასიის გვიანმეზოლითურ ძეგლებში წვრილჩლიქოსანთა შორის რიცხობრივი უპირატესობა გარეული ღორის ძვლებს ეკუთვნის.

⁷⁵ О. Г. Бендукидзе, *იქვე*, გვ. 120.

⁷⁶ В. И. Громов, Палеонтологическое и археологическое обоснование стратиграфии континентальных отложений четвертичного периода на территории СССР — Труды ин-та геол. наук, вып. 64 серия № 17, 1948. გვ. 233, 247.

⁷⁷ А. А. Формозов, Этнокультурные области на территории Европейской части СССР в каменном веке, М., 1959.

⁷⁸ გ. ნიორაძე, *დასახ. ნაშრ.*, გვ. 38. *იხ.* ცხრილი 2.

რაც შეეხება ჩრდილო-აღმოსავლეთ კავკასიის, კერძოდ, დაღესტანს, გვიანმეზოლითური კოლექტივების (ჩოხი, კოხმა-ნოხო, მეკევი) მეურნეობის საფუძველს აქაც ნადირობა წარმოადგენდა. როგორც ფაუნის ნაშთები გვიჩვენებენ, აქაც ნადირობდნენ კეთილშობილ ირემზე, შველზე, გარეულ ღორზე, კავკასიურ ჯიხვზე, ზუბრსა და სხვა ცხოველებზე, მაგრამ ნადირობის ძირითადი ობიექტი წვრილფეხა წყვილჩლიქოსნები — მუფლონისებური ცხვრები და ბეზოარის თხები — იყო, რომელთა ხვედრითი წონა ძვლოვან მასალაში ყველაზე დიდია⁷⁹. ცხოველთა აღნიშნული სახეობა ყველაზე მეტად სწორედ კავკასიის ამ მხარეში იყო გავრცელებული. მთიან დაღესტანში ნადირობის ძირითად ობიექტს რომ წვრილფეხა რქოსანი ცხოველები შეადგენდნენ, საბუთდება აგრეთვე ჩოხისა და კოხმა-ნოხოს მახლობლად, იმავე, გუნების რაიონში მდებარე მღვიმეების ჩუვალ-ხვარაბ-ნოხოსა და ჩინა-ხიტას მეზოლითური ეპოქის კედლის მხატვრობითაც. ჩინა-ხიტას გამოსახულებებში რაოდენობრივად ყველაზე დიდი ადგილი ბეზოარის თხებს უჭირავთ⁸⁰.

საინტერესოა დაღესტნის ერთფენიან მეზოლითურ სადგომ მეკევიზე (ლევაშინის რაიონი) ძალის ძვლების პოვნის ფაქტი.

საყურადღებოა, რომ პალეობიოლოგების მიერ სწორედ მაღლენის ეპოქა (III ვიურმი) ითვლება კავკასიის ცხოველთა სამყაროს გარდატეხის მომენტად, აშკარაა ამ ეპოქის ეკოლოგიაში მომხდარი ცვლილებები, კერძოდ, გვიანპლეისტოცენში ფართოდ გავრცელებული ფორმების ამოწყდომა, რის შემდეგაც უკვე არსებობს თანამედროვესთან ახლომდგომი ფაუნა⁸¹.

აღნიშნულმა ცვლილებებმა გარკვეული გავლენა მოახდინეს მონადირულ მეურნეობაზე, შემცირდა ნადირობის შესაძლებლობები, იგი ვერ აკმაყოფილებდა მზარდი მოსახლეობის მოთხოვნებს. წარმოიშვა გარკვეული უთანაბრობა ნადირობის მოთხოვნილებასა და შესაძლებლობას შორის, რამაც გამოიწვია მონადირული მეურნეობის თავისებური კრიზისი. შექმნილი მდგომარეობიდან გამოსავლის ძებნა დაიწყო თვით მონადირული მეურნეობის წიაღში, რამაც ადამიანი მიიყვანა ცხოველების მოშინაურების ცდებამდე. ამისი მკაფიო მაგალითი უნდა იყოს შინაური ცხოველების ძვლების პოვნა დარკვეთის ადრენეოლითურ ნამოსახლარზე, სადაც მეურნეობის მნიშვნელოვან დარგად ჯერ კიდევ ნადირობა და შემგროვებლობა რჩებოდა. აღნი-

⁷⁹ Н. К. Верещагин, *დასახ. ნაშრომი*, გვ. 111, 193, 195, ტაბ. 82.

⁸⁰ В. М. Котович, Древнейшие писаницы горного Дагестана, М., 1976, გვ. 60, 64, 40.

⁸¹ О. Г. Бендукидзе, *დასახ. ნაშრომი*, გვ. 112.

შნული ფაქტი კარგად გვიჩვენებს მეზოლითური მეურნეობის წიაღში მწარმოებლური მეურნეობის ჩასახვას.⁸²

ფაუნისტურ ნაშთებს გარდა, ნადირობის დამადასტურებელ სხვა არაპირდაპირ მასალებს შორის, გვიანმეზოლითურ კომპლექსებში უნდა აღინიშნოს ძვლის შედგენილი (ჩასართებიანი) სატყორცნი იარაღების და ნანადირევის ტყავის დასამუშავებელი საფხეკების დიდი რაოდენობა. ადრემეზოლითურ კომპლექსებში გვხვდება იარაღები, რომლებიც ნადირობისათვის უნდა ყოფილიყო განკუთვნილი. ასეთი იარაღების რიგს უნდა ეკუთვნოდეს მიკროწვეტანების, წვეტანებისა და ისრისპირების სერიები. კავკასიის გვიანმეზოლითში ისრისპირები ან არ გვხვდება ან იშვიათია. საფიქრებელია, რომ სანადირო იარაღის ფუნქციას აქ სხვა სახის იარაღები ასრულებდნენ.

ნადირობის განსხვავებულ ობიექტთან დაკავშირებით ამა თუ იმ ცხოველის ინდივიდუალური თვისებების შესაბამისად, სანადირო იარაღები და ხერხებიც სხვადასხვა უნდა ყოფილიყო. ზოგ შემთხვევაში კაჟის იარაღები (ისრისპირები და წვეტანისებური იარაღები) იქნებ არ ყოფილიყო ეფექტური, რის გამოც ნადირობა ხდებოდა სრულიად სხვადასხვა წესებით და იარაღებით (შენიღბული ორმოები, ხაფანგები, რთული შედგენილი იარაღები და სხვ.). ასეთ შემთხვევაში, შესაძლოა, შემცირებულიყო ან შეცვლილიყო კაჟის სანადირო იარაღების სახე და რაოდენობა. შენიღბული ორმოებითა და ხაფანგებით ნადირობას ხშირად უნდა მოჰყოლოდა ნადირის ცოცხლად შეპყრობა და მისი მიყვანა სადგომის ტერიტორიაზე. უკანასკნელს კი, უნდა წარმოექმნა იდეა საკვების თავისებური მარაგის შექმნისა, რამაც, თავის მხრივ, განაპირობა ცხოველთა ზოგიერთი ჯიშის მოშინაურობა. გვიან მეზოლითში ფართოდ განვითარებულ მონადირეობას თავისებური საფუძველი უნდა შეექმნა მომდევნო ეპოქაში ცხოველთა მოშინაურობაზე გადასასვლელად.

მაგრამ მიუხედავად შექმნილი წინაპირობებისა, მეცხოველეობის დამადასტურებელი პირდაპირი მასალა დიდხანს არ ჩანდა კავკასიის ადრენეოლითური ძეგლების სუსტი შესწავლის გამო. მიუხედავად ამისა, გამოთქმული იყო ვარაუდი⁸³, რომ დასავლეთ საქართველოს მცხოვრებნი (ანასეული I) მითვისებითი მეურნეობის სხვა დარგებთან ერთად პრიმიტიულ მეცხოველეობასაც მისდევდნენ, რის გამოც მათ გარკვეული ურთიერთობა ჰქონდათ ობსიდიანით მდიდარ სამხრეთის რაიონებთან. აღნიშნული ვარაუდის საფუძველს წარმოადგენდა სამხრეთ-დასავლეთ საქართველოში გვიანმეზოლითიდან ადრე-

ნეოლითზე გარდამავალ პერიოდში (ხუცუბან-ქობულეთი) და შემდეგ ადრენეოლითში (ანასეული I) ობსიდიანის ინდუსტრიების გაჩენა, მაშინ როდესაც ობსიდიანი დასავლეთ ამიერკავკასიაში არ მოიპოვებოდა. რაც შეეხება კაჟს, მისი ბუდობები აქ მრავლადაა მდინარეთა გაშინვლებებში, რომელსაც წარმატებით იყენებდნენ დასავლეთ ამიერკავკასიის როგორც პალეოლითელი, ასევე გვიანნეოლითელი და ენეოლითელი მცხოვრებლები. განსაკუთრებული მნიშვნელობა ენიჭება ვარაუდს აღნიშნულ რეგიონში ობსიდიანის ინდუსტრიის სამხრეთიდან შემოტანის შესახებ⁸⁴, რის დადასტურებად შეიძლება მივიჩნიოთ თრიალეთისა (ეძანი) და სამხრეთ-დასავლეთ საქართველოს (ხუცუბანი, ქობულეთი, ანასეული I) ობსიდიანის ინდუსტრიების გარკვეული სიახლოვე⁸⁵.

თუ აღნიშნული ვარაუდებიდან ერთ-ერთი მაინც სწორია, ჩვენ აქ სახეზე გვაქვს დას. საქართველოს გვიანმეზოლითიდან ადრენეოლითზე გარდამავალი და ადრენეოლითური ხანის ტომების მოძრაობისა თუ-სამხრეთ საქართველოსთან ურთიერთობის ამსახველი ფაქტი. ამასთან დაკავშირებით ჩვენ ვვარაუდობთ, რომ აღნიშნული მოძრაობისა თუ ურთიერთობის მიზეზი უნდა ყოფილიყო ახალი მეურნეობის ელემენტების ჩასახვა, რამაც, როგორც ჩანს, ადრე იჩინათავი სამხრეთ-დასავლეთ საქართველოს ნეოლითურ ტომებში. შესაძლოა, სპეციალიზებული, რთული მითვისებითი მეურნეობისათვის ხელსაყრელი სავარგულების ძიებამ ტომთა გარკვეული ნაწილი მიიყვანა ფლორითა და ფაუნით ისეთ მდიდარ და მრავალფეროვან რეგიონში, როგორც სამხრეთ-აღმოსავლეთ შავი ზღვისპირეთი იყო.

მწარმოებლური მეურნეობის ინტერესებით უნდა ყოფილიყო ნაკარნახევი ამ ტომების მიერ მთისწინა ბორცვოვანი ზოლისა და მდინარეთა ხეობების ნაყოფიერი ტერასების ათვისება. როგორც თრიალეთისა და სამხრეთ-დასავლეთ საქართველოს ძეგლების შედარებიდან ჩანს, ეს კონტაქტები გვიანმეზოლითის შემდეგ თანდათან ინტენსიურდება. ამის მკაფიო მაჩვენებელი უნდა იყოს ზემოაღნიშნულ ნამოსახლარებზე ობსიდიანის ხვედრითი წონის ურთიერთშეფარდება⁸⁶.

დასავლეთ საქართველოს ძეგლებში, რომლებშიც ფართოდაა წარმოდგენილი ობსიდიანის ინდუსტრია, შეიმჩნევა აღნიშნული ნედლეულის რაოდენობის მატება გარკვეული ქრონოლოგიური თანმიმ-

84 ლ. თუ შ ა ბ რ ა მ ი შ ვ ი ლ ი. რეცენზია ლ. ნებიერიძის ნაშრომზე „დასავლეთ ამიერკავკასიის ნეოლითი“, 1967, ხელნაბეჭდი.

85 ლ. ნ ე ბ ი ე რ ი ძ ე. დასახ. ნაშრომი. გვ. 68.

86 ლ. ნ ე ბ ი ე რ ი ძ ე. დარკვეთის მრავალფენიანი ეხი. გვ. 67.

82 ლ. ნ ე ბ ი ე რ ი ძ ე. დარკვეთის მრავალფენიანი ეხი. გვ. 46.

83 ლ. ნ ე ბ ი ე რ ი ძ ე. დასავლეთ ამიერკავკასიის ნეოლითი. გვ. 101.

დევრობით (კვირიკე, ხუცუბან-ქობულეთი ანასეული I). ამ ძეგლების პროცენტული შეფარდება გვიჩვენებს, რომ ობსიდიანის გამოყენების დასაწყისი სამხრეთ-დასავლეთ საქართველოში გვიანმეზოლითის ემთხვევა (კვირიკე). მეზოლითიდან ნეოლითზე გარდამავალ ხანაში (ქობულეთ-ხუცუბანი) მისი რაოდენობა მატულობს, ხოლო ადრენეოლითში (ანასეული I) განსაკუთრებულ სიჭარბეს აღწევს.

მეორე მხრივ, თრიალეთისა და სამხრეთ-დასავლეთ საქართველოს ძეგლებიდან ჩანს, რომ პირველ ეტაპზე (მეზოლით-ადრენეოლითი) ეს კონტაქტები გრძელდება, რაც ჩანს როგორც ობსიდიანის იმპორტში, ასევე თვით ეძანის კომპლექსში იარაღების ადრენეოლითური (ანასეული I, ხუცუბან-ქობულეთი) ფორმების არსებობაში. ეს კონტაქტები რომ გვიანმეზოლითის შემდგომ პერიოდს და გვიანმეზოლითიდან ადრენეოლითზე გარდამავალ ხანას უკავშირდება, ამის მაჩვენებელი უნდა იყოს სამხრეთ-დასავლეთ საქართველოს აღნიშნულ კომპლექსებში (ხუცუბან-ქობულეთი, ანასეული I) ეძანის გვიანმეზოლითისათვის დამახასიათებელი ასიმეტრიული სამკუთხედებისა და ზოგიერთი სხვა ადრეული ფორმების არარსებობა. აღსანიშნავია ისიც, რომ ობსიდიანის იმპორტი და სამხრეთ საქართველოსთან ინტენსიური კავშირი შეიმჩნევა მხოლოდ ნეოლითის ადრეულ ეტაპზე, შემდეგ ეს კავშირი სუსტდება საქართველოს შავიზღვისპირეთის გვიანნეოლითში (ანასეული II, გურიანთა, მამათი, ოდიში), რომლის ინდუსტრიები აშკარა გენეტიკურ კავშირს ავლენენ ამავე რეგიონის ადრენეოლითთან. ობსიდიანის იმპორტი მინიმუმამდე დადის და ძირითადად კაჟის ნედლეულის ბაზაზე ხორციელდება იარაღების წარმოება.

ძეგლების სიმცირის პირობებში, ამ ტომების მოძრაობისა თუ ურთიერთობების მიმართულებებისა და გზების დადგენა ჭირს. არ არის გამორიცხული, რომ ეს ურთიერთობა ხორციელდებოდა აჭარის ქედის წყალგამყოფებით, კერძოდ, აჭარა-გურიის ქედის გადასასვლელით, უფრო სავარაუდოა გოდერძის უღელტეხილით და ზოგ შემთხვევაში ზღვისპირითაც. ყოველ შემთხვევაში, თითქმის არ გვეპარება ეჭვი, რომ ეს მოძრაობა თუ ურთიერთობა განპირობებული იყო მითვისებითი მეურნეობის წიაღში ჩასახული ახალი ეკონომიკისათვის ხელსაყრელი სარბიელის ძიებით.

ზემოთხსენილი მსჯელობით ჩვენ არ გვინდა იმის თქმა, რომ შავიზღვისპირეთსა და საერთოდ დასავლეთ ამიერკავკასიაში მწარმოებლური მეურნეობა თითქმის მზამზარეული სახით სამხრეთ საქართველოდან შემოვიდა. საამისო პირდაპირი მასალა არა გვაქვს. თრიალეთისა და ხუცუბან-ქობულეთის კოლექციებში ჯერჯერობით აშკარად არ ჩანს მწარმოებლური მეურნეობის დამადასტურებელი საბუ-

თები. უფრო მეტიც, აღნიშნული ნამოსახლარების ობსიდიანის ინდუსტრიების ტრასოლოგიურმა შესწავლამ⁸⁷ ვერ გამოავლინა სამიწათმოქმედო დანიშნულების იარაღები (სამკელი დანები), ისინი დადასტურდა მხოლოდ ადრენეოლითში (ანასეული I). მაგრამ ჩვენ ამის გამო, რა თქმა უნდა, არ გამოვირიცხავთ აღნიშნულ რეგიონებში რთული შემგროვებლობის არსებობას. თუნდაც იმის გამო, რომ ამის საბუთი უკვე გვაქვს კიდევ ცივი მღვიმედან. ამას გარდა, ცნობილია, რომ სამკელი დანების გამოყენება მიზანშეწონილი უნდა ყოფილიყო მხოლოდ კულტივირებული მარცვლეულის ასაღებად, ხოლო ველური ჯიშებისა, საერთოდ და კერძოდ, დასავლეთ საქართველოში დამოწმებული ენდემური ჯიშების მარცვლეულის ასაღებად ისინი სრულიად გამოუსადეგარი უნდა ყოფილიყო მათი თავისებურების (თვითგანთესვის თვისების მქონე, ადვილად მსხვრევადი ღეროებით) გამო. ამიტომ არ უნდა გამოვირიცხოთ ვარაუდი, რომ ისტორიულ ხანაში დასავლეთ საქართველოში მარცვლეულის ენდემური ჯიშების ასაღებად დამოწმებული ხის სპეციალური მოწყობილობა — შნაკვი — თავისი წარმოშობით რთული შემგროვებლობის ეპოქას უკავშირდებოდა. უნდა ვიფიქროთ, რომ სამხრეთ საქართველოდან ტომების მოძრაობა შავიზღვისპირეთის მიმართულებით განპირობებული უნდა ყოფილიყო რთული შემგროვებლობისა და ნადირობისათვის აქ არსებული ხელსაყრელი ბუნებრივი პირობებით.

მოტანილი ფაქტები მკაფიოდ მოწმობენ, რომ დასავლეთ საქართველოსა და სამხრეთ-აღმოსავლეთ საქართველოს კულტურული ურთიერთობა გვიანმეზოლითიდან დაწყებული უკვე გარკვეული მასშტაბისაა, ხოლო ადრენეოლითში პროგრესულობს. აღნიშნული კულტურული კონტაქტების მასშტაბის თანდათანობითი ზრდა განპირობებული უნდა ყოფილიყო წარმოებითი მეურნეობის ჩასახვით და მისი შემდგომი ზრდით, მასთან დაკავშირებული კულტურული მიღწევების დიფუზიით. სადღეისოდ მეტად მცირე მასალა გავაჩინა კულტურული მიღწევების ინფილტრაციის მიმართულების დასადგენად.

გვიანმეზოლითელი და ადრენეოლითელი ტომების ერთი ნაწილი აგრძელებს ცხოვრებას მდინარისპირა მღვიმეებსა თუ ეხებში და ეს ხელს არ უშლის მათ დაეუფლონ მწარმოებლური მეურნეობის ახალ დარგებს.

87 ტრასოლოგიური ანალიზი გაკეთდა არქეოლოგიური კვლევის ცენტრის უძველესი თანამშრომლის, ისტორიულ მეცნ. კანდიდატ. ქ. ესაკიას მიერ. მან ანასეული I-ის ობსიდიანის მასალაში აღმოაჩინა სამკელი დანები. იხ. Г. Ф. Коробкова, К. М. Эсакия. Первые жатвенные ножи Кавказа (ხელნაწერი).

მღვიმეების ერთი ნაწილი ადასტურებს გვიანმეზოლითელი ტომების ამოძრავებას — ძველი საცხოვრისების მიტოვება და მაღალმთიანი ზოლიდან უფრო დაბლა, მდინარეთა ხეობებში ჩამოსვლა. ამის შესანიშნავი მაგალითია წებელდის რაიონის მაღალმთიან ზოლში მდებარე ქვაჭარის მღვიმე. აქ ადამიანი ცხოვრობს ადრეპალეოლითსა და ადრემეზოლითში (ამ უკანასკნელში დასტურდება რთული შემგროვებლობის არსებობა), გვიანმეზოლითში კი მასში ცხოვრება წყდება. ანალოგიური მდგომარეობაა წონისა და ქვედის მაღალმთიან მღვიმეებში. აქ ადამიანის ცხოვრების კვალი ქვედა პალეოლითიდან (წონა) იწყება, გვაქვს ადრემეზოლითური ფენები, მაგრამ გვიანმეზოლითში ცხოვრება აქაც წყდება. სამაგიეროდ იწყება მდინარეთა ხეობების, მდინარისპირა მღვიმეების, ეხების, მდინარისპირა ტერასებისა თუ მთისწინა ბორცვების უფრო ფართო ათვისება. მაღალმთიანი, მიუვალი მღვიმეებისა და ეხების მიტოვების პროცესი გვიანმეზოლითში უთანაბროა და გარკვეული გამონაკლისებითაც ხასიათდება. მაგალითად, დარკვეთისა და ჩოხის ნამოსახლარებზე ცხოვრება ადრენეოლითში გრძელდება და აქვე დასტურდება წარმოებით მეურნეობაზე გადასვლა. გვიანმეზოლითური ტომების ამგვარი ამოძრავება კარგად ჩანს როგორც ღია ნამოსახლარების, ასევე მღვიმური მასალების მაგალითზე, რაც მითვისებითი მეურნეობის დარგების განვითარებისა და სპეციალიზების შედეგი უნდა იყოს.

უკანასკნელ ხანებამდე ამიერკავკასიაში არ იყო აღმოჩენილი ძეგლები, რომელზედაც დამოწმებული იქნებოდა წარმოებითი მეურნეობის ჩასახვისა და მასზე გადასვლის პროცესი. როგორც ზემოთ აღვნიშნეთ, საქართველოს შავიზღვისპირეთის ადრენეოლითურ ნამოსახლარებზე არ იყო მიკვლეული მეცხოველეობის მაჩვენებელი პირდაპირი მასალა. არაპირდაპირი მონაცემები კი მხოლოდ ვარაუდის საშუალებას იძლეოდა.

პირველი ნეოლითური ძეგლი, რომელმაც კავკასიის მეცხოველეობის დამადასტურებელი საბუთი მოგვცა, იყო კამენოტოსტსკაიას მღვიმე. აქ უძრავ გვიანნეოლითურ ფენაში გარეული ცხოველების (კეთილშობილი ირმის, შვლის, დათვის და სხვ.) ძვლებთან ერთად ნაპოვნი იყო შინაური ცხოველების (ხარის, თხის თუ ცხვრის, ღორისა და ძაღლის) ძვლებიც⁸⁸. ამით ამოიწურებოდა ჩვენი ცოდნა კავკასიის მწარმოებლური მეურნეობის ამ მეტად მნიშვნელოვანი დარგის შესახებ.

⁸⁸ А. А. Формозов. Каменный век в энеолит Прикубанья. М., 1965, с. 57.

როგორც ზემოთ უკვე აღვნიშნეთ, დასავლეთ ამიერკავკასიის მეცხოველეობის შესწავლის თვალსაზრისით საყურადღებო მასალები იქნა მოპოვებული ზემო იმერეთის მღვიმეებში. კერძოდ, დარკვეთის მრავალფენიანი ეხის ადრენეოლითურ ფენაში გარეული ცხოველების მრავალრიცხოვან ძვლებთან ერთად აღმოჩენილი იყო შინაური ცხოველების ძვლები. ახალი ოსტეოლოგიური მასალა გვიჩვენებს, რომ დარკვეთის მეცხოვრებლებს უკვე ადრენეოლითში ჰყავდათ მოშინაურებული როგორც მსხვილფეხა რქოსანი პირუტყვი (ძროხა), ასევე წვრილფეხა რქოსანი საქონელი (თხა, ცხვარი). შინაურ ცხოველებს შორის წამყვანი ადგილი ღორს ეჭირა. ამისი მაჩვენებელია ოსტეოლოგიურ მასალაში მათი ძვლების სიმრავლე. მეცხოველეობის განვითარების ადრეულ სტადიაზე ეს სრულიად ბუნებრივი ჩანს. ამ ცხოველს მისი სასარგებლო თვისებების გამო (ადვილად შინაურდება, იოლი გამოსაკვებია და აქვს დიდი ნამატი)⁸⁹ გარკვეულ უპირატესობას ანიჭებდნენ. თუ იმასაც გავითვალისწინებთ, რომ დასავლეთ ამიერკავკასიაში, კარგად განვითარებული ტყის მასივების პირობებში, შეიმჩნეოდა წიფლისა და მუხის ჯიშების განსაკუთრებული სიჭარბე, ცხადი ხდება, რომ ღორის მოშენება განსაკუთრებით ხელსაყრელი უნდა ყოფილიყო. მათ გამოსაკვებად სრულიად საკმარისი იქნებოდა ნამოსახლარების მიკრორაიონებში არსებული ტყის მასივები და მდინარეთა ჭალები. რაც შეეხება მსხვილფეხა და წვრილფეხა რქოსან საქონელს, ზათოვის შესანიშნავი საკვები ბაზა უნდა მიეცა სადგომების მიკრორაიონებში (ზემო იმერეთი) მდებარე დარკვეთ-ზოდისა და ითხვისის მთისძირა პლატოების საძოვრებს. ამ ვრცელ პლატოებს მტკიცე სამეურნეო ბაზის შექმნა შეეძლოთ წარმოებითი მეურნეობის საწყის საფეხურზე როგორც მეცხოველეობისათვის, ისე მიწათმოქმედებისათვის. საგანგებოდ უნდა აღინიშნოს მეცხოველეობის საოჯახო ხასიათი. შემდგომ, წარმოებითი მეურნეობის გაფართოებასა და კერძოდ, მიწათმოქმედების დაწინაურებასთან ერთად ირღვევა მეურნეობის დარგების ძველი წონასწორობა, იცვლება მათი ხვედრითი წონის თანაფარდობა (წარმოებით მეურნეობაში წამყვან მნიშვნელობას მიწათმოქმედება იძენს), მაგრამ ეს ხდება ნეოლითის შემდგომ ეპოქაში.

მიუხედავად იმისა, რომ საბუთდება დასავლეთ საქართველოს გვიანხედაპალეოლით-მეზოლითური და ზაგროსის მთიანეთის (ზარზი)

⁸⁹ Г. П. Адлерберг. К вопросу о происхождении домашних свиней.— В сб.: Труды лаборатории ин-та геотики АН СССР, вып. I, А. 1933.

კულტურების კავშირთაერთობა⁹⁰, რის საფუძველზეც არ არის გამორიცხული გარკვეული იმპულსების ტალღა სამხრეთიდან⁹¹, ჩვენ მაინც გვეჩვენება, რომ დასავლეთ ამიერკავკასიის გვიანმეზოლითში, ისევე როგორც კავკასიის სხვა მხარეებშიც ფართოდ განვითარებული მონადირეული მეურნეობის ბაზაზე იყო ადგილობრივი საფუძველი ცხოველთა მოშინაურებაზე გადასასვლელად, რაც ნაწილობრივ უნდა განხორციელებულიყო კიდევ ადრენეოლითში.

გვიანმეზოლით-ადრენეოლითელი ტომების მეურნეობაში გარკვეული მნიშვნელობა უნდა ჰქონოდა შემგროვებლობას. დასავლეთ ამიერკავკასიის გეოკლიმატური პირობები — თბილი და ნოტიო სუბტროპიკული ჰავა, საკვებად გამოსაყენებელ მცენარეთა მრავალრიცხოვანი სახეები, მარცვლეული კულტურების ვნდემური ჯიშები, ქმნიდნენ ხელსაყრელ პირობებს რთული შემგროვებლობის განვითარებისათვის. დასავლეთ კავკასიის აღნიშნული პერიოდის ძეგლები ღარიბია პალეობოტანიკური მასალით. ამ უკანასკნელის შემონახვას ხელს უშლიდა დასავლეთ ამიერკავკასიის სპეციფიკური მჟავე ნიადაგები და დიდი ტენიანობა. მეზოლით-ნეოლითური ძეგლების უმეტესობა კი, როგორც ცნობილია, აღნიშნულ რეგიონზე მოდის.

რთული შემგროვებლობისა და ველური ჯიშების კულტივირების დასაწყისის საუკეთესო მაჩვენებელია ცივი მღვიმის ადრენეოლითურ ფენაში აღმოჩენილი ველური ფეტვის დანახშირებული მარცვლები⁹², რომლებსაც განსაკუთრებული მნიშვნელობა უნდა ჰქონოდა ნამოსახლარის მცხოვრებთა მეურნეობაში. როგორც ჩანს, ამ მცენარის კულტივირება ადრენეოლითის ხანაში უკვე დაწყებულია, რაზეც უნდა მიუთითებდეს საქართველოს ენეოლითისა და ადრებრინჯაოს ხა-

⁹⁰ С. Н. Замятнин. О возникновении локальных различий в культуре палеолитического периода.—В сб.: ГИЭ, т. XVI, 1951; А. А. Формозов. Этнокультурные общности на территории Европейской части СССР в каменном веке. М., 1958, გვ. 51; Н. О. Бадер. О соотношении верхнепалеолитических и мезолитических культур Крыма, Кавказа и Ближнего Востока.— VII МКАЭИ. М., გვ. 6; 1964, მსხვევ. Варианты культуры Кавказа конца верхнего палеолита и мезолита.—СА, № 4. 1965, გვ. 15; მსხვევ. Различия между верхнепалеолитическими культурами Закавказья и Ближнего Востока.—В кн.: Археология Старого и Нового Света. М., 1966, გვ. 135—142; მსხვევ. Поздний палеолит Кавказа.—В кн.: Палеолит СССР, 198. М., გვ. 287.

⁹¹ В. А. Шнирельман. Происхождение скотоводства. М., 1980, გვ. 71.

⁹² Л. И. Соловьев. Об итогах..., გვ. 194.

ნის (ძვ. წ. VI—III ათ.) ნამოსახლართა ფენებში (არახლო I, II⁹³, იმირის-გორა⁹⁴, ანაკლის დინა-გუძუბას ქვედა ფენა⁹⁵, ქვაცხელა⁹⁶) კულტურული ფეტვის აღმოჩენა, რაც გვაფარაუდებინებს მათი კულტივირების სიძველეს და ამ პროცესის ნეოლითის ადრეულ ეტაპთან დაკავშირების შესაძლებლობას იძლევა.

ცივი მღვიმის ადრენეოლითურ ფენაში ნაპოვნი ხელსაფქვავები და სახეხ-საბეგველები უნდა მიუთითებდეს ამავე მღვიმეში დადასტურებული მარცვლეულის დამუშავებაზე. ფეტვისნაირნი უნდა ყოფილიყო ერთ-ერთი იმ კულტურათაგანი, რომელმაც სათავე დაუდო მიწათმოქმედებას დასავლეთ ამიერკავკასიაში⁹⁷. ფეტვის ნადრევი კულტივირებისათვის ხელი უნდა შეეწყო იმას, რომ იგი მთის საადრეო მცენარეა⁹⁸, გვალვაგამძლე და განსაკუთრებულ მოსავალს იძლევა ახლოში⁹⁹.

ცივი მღვიმის მასალების საფუძველზე ლ. სოლოვიოვი თვლიდა, რომ აქ შესაძლოა ადგილი ჰქონოდა მიწათმოქმედების პირველ ცდებს და რომ ამ მასალებში შეიძლება დაინახოთ მითითება მითვისებებითი მეურნეობიდან მწარმოებლურზე გადასვლისათვის¹⁰⁰. ამას გარდა, მეტად საინტერესო ფაქტებია დადასტურებული ქვავარის (წებელდის რ-ნი) მღვიმის ადრემეზოლითურ ფენაში: ჯერიანის რქის თოხისებური მიწის გასაფხვიერებელი იარაღისა და, აფიანჩას მღვიმისა და ანასეული I-ის ადრენეოლითურ ფენაში სამკელი დანის¹⁰¹ აღმოჩენა.

⁹³ ტ. ჩუბინიშვილი. ახალი მასალები ქვემო ქართლის ადრესამიწათმოქმედო კულტურის ისტორიისათვის. — „ძეგლის მეგობარი“, № 33. თბ., 1973, გვ. 19.

⁹⁴ თ. ჯაფარიძე, ალ. ჯავახიშვილი, უძველესი მიწათმოქმედი მოსახლეობის კულტურა საქართველოს ტერიტორიაზე. თბ., 1972, გვ. 63—77.

⁹⁵ ნ. ხოშტარია. „დინა-გუძუბა“ კოლხეთის დაბლობის ძველი მოსახლეობა. — სსაპ, ტ. 5, № 2. 1944, გვ. 210.

⁹⁶ ალ. ჯავახიშვილი, ლ. დლონტი, ურბნისი, 1. თბ., 1962, გვ. 61.

⁹⁷ ნ. კილაძე (ბერძენიშვილი). მრავალფენიანი არქეოლოგიური ძეგლი „სავარჯილე“. გვ. 563—566; თ. კაკეიძე. მიწათმოქმედება და სამიწათმოქმედო კულტი ძველ საქართველოში. თბ., 1976, გვ. 18; ლ. ნებიერიძე. დარკვეთის მრავალფენიანი ეტი.

⁹⁸ ნ. კეცხოველი. კულტურულ მცენარეთა ზონები საქართველოში. თბ., 1958, გვ. 293—294.

⁹⁹ Г. Чнтаина. Горное земледелие на Кавказе.—კრ.: მსე, XI, გვ. 58.

¹⁰⁰ Л. И. Соловьев. დასახ. ნაშრომი, გვ. 194.

¹⁰¹ ლ. წერეთელი. შავი ზღვის მეზოლითური კულტურა. თბ., 1973, გვ. 75; Л. Д. Церетели, Н. Б. Клопотовская, Е. Н. Куренкова. Многослойный памятник Апианча (Абхазия); Г. Ф. Коробкова, К. М. Эсакиа. Первые жатвенные ножи Кавказа (ხელნაწერი).

დარკვეთის ადრენეოლითურ ფენაში აღმოჩენილი ხელსაფქვევი და სახეხ-საბეგველები, შესაძლოა, უკვე ემსახურებოდა როგორც შემგროვებლობის, ისე პირველი სამიწათმოქმედო პროდუქტების დამუშავებასაც.

დასავლეთ საქართველოში მიწათმოქმედების უტყუარი მოწმე უნდა იყოს გვიანნეოლითური ძეგლების მრავალრიცხოვანი სამიწათმოქმედო იარაღები და რაც მთავარია, კისტრიკის (გულაუთის რ-ნი) ნეოლითური ნამოსახლარის ორმოში აღმოჩენილი დანახშირებული მარცვლები, რომლის სახეობის განსაზღვრა არ მოხერხდა¹⁰². აღნიშნული გვიანნეოლითური მასალები დავიმოწმეთ მხოლოდ იმიტომ, რომ მცენარეთა კულტივირებისა თუ ცხოველთა მოშინაურების დასაწყისი უნდა ვივარაუდოთ გაცილებით უფრო ადრე, ვიდრე გაჩნდებოდა ნებისმიერი უძველესი სამიწათმოქმედო თუ მესაქონლეთა კულტურა¹⁰³.

ჩოხის ზედა ფენის იარაღების ანალიზისა და მათ შორის უნიკალური ნივთის — ნამგლის ტარის — გათვალისწინების საფუძველზე ვ. კოტოვიჩი თვლიდა, რომ აქ სახეზე უნდა იყოს მწარმოებლური მეურნეობის უადრესი ეტაპი. შესწავლილი ძვლების 99% ეკუთვნოდა წვრილ წყვილჩლიქოსნებს — მუფლონისებურ ცხვრებს (78%) და თხებს¹⁰⁴. შედარებით მცირე რაოდენობითაა ნაპოვნი კეთილშობილი ირმის, გარეული ღორისა და სხვა ცხოველების ძვლები. ფაუნის ნაშთების რაოდენობრივი შეფარდება აშკარად მოწმობს, რომ ნადირობის მთავარი ობიექტი გარეული ცხვარი და თხა ყოფილა¹⁰⁵.

ცხოველთა მოშინაურების საკითხზე მსჯელობისას მხედველობაში უნდა გვქონდეს ჩოხის ძვლოვანი ნაშთები (მუფლონისებური ცხვარი), რომლებსაც ნ. ვერეშაგინი გარეულ ფაუნას აკუთვნებდა, ოუმცა იქვე დასძენდა, რომ არსებული მასალის საფუძველზე შეუძლებელია კატეგორიული მტკიცება, რომ ისინი უცილობლად ეკუთვნოდნენ გარეულ და არა შინაურ სახეობებს¹⁰⁶. როგორც ჩანს, ამ მასალაში მორფოლოგიური ნიშნები მკვეთრად არ იყო გამოკვეთილი. არ არის გამორიცხული, რომ აქ წარმოდგენილი იყო გარდამავალი ფორმა ნ. ვერეშაგინის სიფრთხილზე, შესაძლოა, იმიტაც იყო გამოწვეუ-

ლი, რომ ეს მასალა მაშინ მეზოლითური ფენიდან მომდინარედი თვლებოდა და აგრეთვე თვით ვ. კოტოვიჩიც დარწმუნებული იყო, რომ მასში არ უნდა ყოფილიყო შინაური სახეობები¹⁰⁷. აღნიშნული საკითხის გადაწყვეტა შესაძლებელი იქნება მხოლოდ ფაუნის ახალი მასალების შესწავლის შედეგად.

დალესტანში, კავკასიის სხვა მხარეების მსგავსად, განვითარებული მიმთვისებლური (მონადირულ-შემგროვებლური) მეურნეობის წიაღში ჩაისახა მწარმოებლური მეურნეობა¹⁰⁸. ეს პროცესი გვიანმეზოლითისა და ადრენეოლითის ეპოქებს მოიცავდა. ჩოხის ზედა ფენაში ნაპოვნი რამდენიმე ათეული დანახშირებული მარცვლეული, კულტივირებული ხორბლისა და ქერის რამდენიმე სახეობა¹⁰⁹ და ხელსაფქვევები, ასევე ტრასოლოგიური ანალიზის შედეგად დადასტურებული რთული შედგენილი სამკელი დანებისა და პრიმიტიული ნამგლების ჩასართები, სამკელი დანის ძვლის ტარი, სამკელი დანის ნატეხი ღრმა ჭრილით ლამელა-ჩასართების ჩასამაგრებლად — ყოველივე ეს მაჩვენებელია მთიან დალესტანში მწარმოებლურ მეურნეობაზე გადასვლისა, რომლის ერთ-ერთი წამყვანი დარგი მიწათმოქმედება იყო¹¹⁰.

ჩოხის მასალები გარკვეულ წარმოდგენას იძლევა კავკასიის მიწათმოქმედების ადრეული ეტაპის დროის შესახებ და მისი წარმოშობის გეოგრაფიულ ზონაზე. ეს პროცესი ნეოლითის პირველ ნახევარს ემთხვევა¹¹¹.

ზემოგანხილული კომპლექსების ანალიზის საფუძველზე ირკვევა, რომ გვიანმეზოლითის ხანაში მთელს კავკასიაში არსებობდა ეკონომიკის ერთიანი ზოგადი მოდელი. კერძოდ, მითვისებით-კომპლექსური მეურნეობა (ნადირობა, შემგროვებლობა, მეთევზეობა). არსებული მასალები გვიჩვენებენ, რომ კავკასიის არც ერთ მხარეში მეურნეობის საფუძვლად არ დასტურდება მხოლოდ ერთი რომელიმე დარგი. როგორც ჩანს, მეურნეობის ერთ, ცალკე აღებულ დარგს არ შესწევდა უნარი დაეკმაყოფილებინა მეზოლითელი მეთემეების მოთხოვნილება საარსებო საშუალებებზე, რის გამოც ადგილობრივი მეურნეობრივი პირობების შესაძლებლობების შესაბამისად ვითარდებო-

¹⁰⁷ В. Г. Котович. *დასახ. ნაშრომი*, გვ. 153.

¹⁰⁸ В. Г. Котович. *Проблемы культурно-исторического и хозяйственного развития населения древнего Дагестана*. М., 1980, с. 213.

¹⁰⁹ მარცვლეული განსაზღვრულია გ. ლისიციანს მიერ.

¹¹⁰ Х. А. Амирханов. *დასახ. ნაშრომი*, გვ. 52.

¹¹¹ იქვე.

¹⁰² Л. Н. Соловьев. *Неолитические поселения Черноморского побережья Кавказа. Нижне-Шилловское и Кистрик*. 1967, с. 27.

¹⁰³ Ю. Ф. Новиков. *О возникновении земледелия в его первоначальных формах*. — *СА*, № 4. 1959, с. 33.

¹⁰⁴ М. Г. Котович. *Чохская стоянка...*, с. 153; К. Н. Верещагин. *Млекопитающие Кавказа*, с. 193, 195.

¹⁰⁵ В. Г. Котович. *დასახ. ნაშრომი*, გვ. 153.

¹⁰⁶ Н. К. Верещагин. *დასახ. ნაშრომი*, გვ. 195.

და მითვისებითი მეურნეობის სამივე დარგი, რომელთა შორის წამყვანი მაინც ნადირობა იყო. ამის დამამტკიცებელია კავკასიის გვიანმეზოლითურ ძეგლებზე მოპოვებული ცხოველთა ძვლები, მიკროლითური ჩასართების ტექნიკაზე დამყარებული სანადირო კომპლექსური იარაღები და საფხეკები. აღნიშნული მასალა აშკარად გვიჩვენებს ნადირობის ხვედრითი წონის უპირატესობას მეთევზეობასა და შემგროვებლობასთან შეფარდებით. მითვისებითი მეურნეობის დანარჩენ დარგებთან შედარებით, როგორც ჩანს, ნადირობა უფრო მუდმივ საარსებო წყაროს წარმოადგენდა, ვიდრე სეზონური შემგროვებლობა და მეთევზეობა. იმის ნათელსაყოფად, რომ კავკასიის გვიანმეზოლითის ეპოქაში მეურნეობას მითვისებით-კომპლექსური ხასიათი ჰქონდა, საგანგებოდ შევჩერდებით განსხვავებული რეგიონების (თრიალეთი, აფხაზეთი) სწორედ იმ ძეგლებზე, რომელთა მეურნეობის წამყვან დარგად მეთევზეობაა მიჩნეული (ეძანი, ცივი მღვიმე)¹¹².

ეძანის კომპლექსის მონაცემების შეჯერების საფუძველზე მიგვაჩნია, რომ ეკონომიკა აქაც ძირითადად დამყარებული იყო მითვისებით-კომპლექსურ მეურნეობაზე, რომლის მთავარ დარგს ნადირობა წარმოადგენდა. ამის უდავო საბუთია ეძანის მასალის სტატისტიკური ანალიზის¹¹³ შედეგად გამოვლენილი იარაღთა წამყვანი ჯორმები და მათი შესაბამისი მეურნეობის ძირითადი დარგები. იარაღების სრული ინდექსი კარგად ასახავს მათი რომელიმე ტიპის შეფარდებით ოდენობას¹¹⁴. ამის წყალობით გაირკვა, რომ წამყვანი ადგილი კომპლექსში სჭერია საფხეკებს (369 ცალი, სრული ინდექსი 19,74), რომელთა ძირითადი ფუნქცია, როგორც ცნობილია, ტყავების დამუშავება იყო. გარეული ფაუნა კი გვიჩვენებს, რომ ამ შემთხვევაში საფხეკები მხოლოდ ნანადირევის ტყავის დასამუშავებლად შეიძლებოდა გამოყენებულიყო. ამდენად, გამოდის, რომ ფაუნის ნაშთებთან ერთად მეორე საბუთიც გვაქვს ნადირობის მთავარი როლის დამადასტურებელი. ამასთანავე, სტატისტიკურმა ანალიზმა გვიჩვენა, რომ ეძანელების მეურნეობაში არანაკლები მნიშვნელობა ჰქონდა მეთევზეობას. ამას მოწმობს სამკუთხედების სიჭარბე, რომლებიც ძირითადად სათევზაო

112 ლ. წერეთელი. დასახ. ნაშრომი; შ. გაბუნია. თრიალეთის მეზოლითური კულტურა. თბ., 1976, გვ. 62; М. К. Габуния, Л. Д. Церетели. Мезолит Грузии.—КСИА, № 149. 1977. с. 34—40.

113 სტატისტიკური ანალიზი გაცემებული იქნა შ. გაბუნიას მიერ. იხ. შ. გაბუნია. დასახ. ნაშრომი. გვ. 62.

114 იქვე.

იარაღებადაა მიჩნეული (356 ცალი, სრული ინდექსი 18,6)¹¹⁵. როგორც ვხედავთ, მათი რაოდენობა ოდნავ ჩამორჩება საფხეკებისას.

აღნიშნული ფაქტობრივი მონაცემების საფუძველზე თრიალეთის გვიანმეზოლითური ეპოქის შეფასებისას უფრო მართებული იქნება ვისაუბროთ მითვისებით-კომპლექსურ მეურნეობაზე, რომლის მთავარ დარგს ნადირობა წარმოადგენდა. თუმცა მეთევზეობასაც საკმაოდ დიდი მნიშვნელობა ჰქონდა.

აქვე გვინდა შევნიშნოთ, რომ, ჩვენი აზრით, თრიალეთის გვიანმეზოლითური კულტურა ლოკალურია არა იმიტომ, რომ მეთევზეობა მეურნეობის წამყვანი დარგია¹¹⁶ (მეურნეობის წამყვანი დარგი, როგორც აღვნიშნეთ, ნადირობა უნდა ყოფილიყო), არამედ იმიტომ, რომ მეურნეობის ამ დარგს შავიზღვისპირეთთან შედარებით თავისი სპეციფიკა ჰქონდა.

მითვისებით-კომპლექსური მეურნეობის არსებობის სასარგებლოდ მეტყველებს აგრეთვე ცივი მღვიმის გვიანმეზოლით-ადრენეოლითის კომპლექსებიც. აქ დადასტურდა მითვისებითი მეურნეობის სამივე დარგის მანიშნებელი მასალა. ნადირობასა და შემგროვებლობაზე მიუთითებს გარეულ ცხოველთა ძვლები, სანადირო იარაღები, საფხეკები, გარეულ ფეტვისნაირთა მარცვლები, განვითარებული მიკროლითური ტექნიკა და გეომეტრიული მიკროლითები. ძვლის ჰვილთები, ანკესები და თევზის ძვლები ადასტურებს მეთევზეობის მნიშვნელოვან და არა წამყვან როლს. მასალები მოწმობენ, რომ მიუხედავად მეთევზეობის განვითარებისა აღნიშნულ მიკრორაიონში, მისი ხვედრითი წონა მაინც ჩამორჩებოდა ნადირობისას. ზემოთქმულის საფუძველზე რეგიონში უნდა ვივარაუდოთ მითვისებით-კომპლექსური მეურნეობა თავისი სამივე დარგით.

ამგვარად, მოტანილი მასალები გვიჩვენებენ, რომ მიუხედავად იმისა, რომ კავკასიის ცალკეული მხარეები ხასიათდებოდა განსხვავებული მიკროკლიმატით და ეკოლოგიით (კავკასიური რეგიონის ჩარჩოებში), რაც აისახა ლოკალურ თავისებურებებში. მთელ კავკასიაში დადასტურდა მეურნეობის საერთო მოდელი — მითვისებით-კომპლექსური მეურნეობა სამივე დარგით, რომელთა შორის წამყვანი ნადირობა იყო.

გვიანმეზოლითურ სადგომებზე ნაპოვნი ცხოველების ძვლები ასახვენ როგორც ძირითადად კავკასიის ადრეპოლოცენისათვის, ასევე ამა თუ იმ მიკრორაიონისათვის დამახასიათებელ ფაუნას, რის გამოც ძვლოვან მასალაში გვხვდება სხვადასხვა ლანდშაფტური ზონების

115 იქვე.

116 М. К. Габуния, Л. Д. Церетели. დასახ. ნაშრომი.

ბინადართა წარმომადგენლები. მაგალითად, ჩოხის ფაუნაში კარგად ჩანს, რომ წამყვანი ადგილი ეჭირა მაღალმთიან ზოლში მობინადრე ცხოველებს, მაგრამ, ამასთანავე, აქ დადასტურდა აგრეთვე ტყისა და სტეპისათვის დამახასიათებელი სახეობებიც¹¹⁷.

იგივეს მოწმობს თრიალეთის (ზურტაკეტი, ეძანი)¹¹⁸ ფაუნა, რომელშიც დადასტურდა ადგილობრივი, სტეპური და ნახევრადსტეპური ლანდშაფტებისათვის დამახასიათებელი ცხოველთა სახეები — პრუევალსკის ცხენი, კულანი, კანჯარი და ჭეირანი; ამავე დროს, მასში არის აგრეთვე კავკასიის ადრეპოლოცენის ტყის ბინადართა ნაშთები (კეთილშობილი ირემი, შველი, გარეული ღორი); ტყე-სტეპის ტიპური წარმომადგენელი — დომბა; მაღალმთიანი ზონისა — ჭიხვი და გორაკიანი ზეგნების მობინადრე — მუფლონი¹¹⁹.

როგორც ვხედავთ, თრიალეთის აღნიშნული სადგომების ფაუნაში ადგილობრივ, სპეციფიკურ ფორმებთან ერთად გვხვდება ტყის, მაღალმთიანი ზონის და ჭალის ტყეების ბინადარი¹²⁰.

მოტანილი ფაქტები აშკარად მოწმობენ მონადირეთა კოლექტივების დიდ მობილურობას და მათ მიერ სანადირო სავარგულების ფართო გამოყენებას.

მეურნეობის საერთო, ზოგადი მოდელის (მითვისებით-კომპლექსური) ანარეკლს უნდა წარმოადგენდეს კავკასიის მეზოლითური ძეგლების (განვითარების საერთო კანონზომიერებით განპირობებული) ზოგადკავკასიური ეპოქალური ნიშნები. რაც შეეხება მითვისებით-კომპლექსური მეურნეობის ცალკეულ დარგებს, მათ ჰქონდათ თავისი ადგილობრივი სპეციფიკა, რასაც აპირობებდა მიკრორაიონის ეკოლოგიური (კლიმატი, ფაუნა, ფლორა და სხვ.) თავისებურებები. ფაუნისა და პალეოლოგიური მასალებზე დაყრდნობით საბუთდება, რომ მეზოლითის ხანაში სამხრეთ-აღმოსავლეთ საქართველოში შავიზღვისპირეთისაგან განსხვავებული გეოკლიმატური პირობები იყო, რაც, თავის მხრივ, აისახა ძეგლების ლოკალურ ნიშნებშიც¹²¹. განსაკუთ-

¹¹⁷ В. Г. Котович. *დასახ. ნაშრომი*.

¹¹⁸ ზურტაკეტის მასალა განსაზღვრა ნ. ბურჩაკ-აბრამოვიჩმა და თ. ბენდუქიძემ, ეძანისა — ა. ვეკუამ. Н. И. Бурчак-Абрамович, О. Г. Бендукидзе. Фауна эппалеолитической стоянки Зуртакети. — Сообщения АН ГССР, т. 55, № 3ა 1969. Н. И. Бурчак-Абрамович. Фауна эппалеолитической стоянки в Триа-лети. — В кн.: Сообщения АН ГССР, т. 12, № 52.

¹¹⁹ გაბუნია, თრიალეთის მეზოლითური კულტურა. თბ., 1976, გვ. 26—27; И. К. Верещагин. Млекопитающие Кавказа (История формирования фауны). 1959, М.

¹²⁰ მ. გაბუნია, დასახ. ნაშრომი. გვ. 26—27.

¹²¹ М. К. Габуния, Л. Д. Церетели. *დასახ. ნაშრომი*.

რებით მკაფიოდ შეინიშნება ლოკალური განსხვავება აცისა და ცივი მღვიმეების ეძანთან შედარებისას. აღნიშნული მღვიმეების მცხოვრებნი მეთევზეობაში ძირითადად ჭვილებსა და ანკესებს იყენებდნენ, ეძანისა კი — ასიმეტრიულ სამკუთხედებს. არსებითი განსხვავება ჩანს აგრეთვე ამ მხარეების საიარაღე ნედლეულშიც. ეძანის ინდუსტრია ეწყარებოდა ობსიდიანის ნედლეულს, შავიზღვისპირეთისა კი — კაუსისას¹²².

განსხვავება შეინიშნება აგრეთვე კავკასიის სხვადასხვა რეგიონის იარაღებს შორისაც. დასავლეთ ამიერკავკასიური კომპლექსები ხასიათდება ჩასართებიანი ძვლის იარაღებით, ხოლო ჩრდილო-აღმოსავლეთ კავკასიაში ძვლის იარაღების ნაკლებობაა, რის გამოც ვარაუდობენ, რომ რთული იარაღების ძირითადი ღერო აქ ხისა უნდა ყოფილიყო¹²³. ასევე, თუ დასავლეთ ამიერკავკასიურ ძეგლებს ახასიათებს ძვლის დასამუშავებელი იარაღების (საჭრისები, საჭრეთლები) სიმრავლე, ჩრდილო-აღმოსავლეთ კავკასიის მასალებში ამგვარი იარაღები ნაკლებადაა. სწორედ ეს სპეციფიკა განსაზღვრავდა ამა თუ იმ მხარის ქვის იარაღების წარმოებაში ლოკალურ ტრადიციებს. ორივე ერთად კი ცალკეული რეგიონების კულტურებს ლოკალურ თავისებურებებს სძენდა მეურნეობის ზოგადკავკასიური მოდელისა და ეპოქალური ნიშნების ჩარჩოებში.

მასალები მოწმობენ, რომ მეზოლით-ადრენეოლითის ხანაში კავკასიის შავიზღვისპირეთში ნადირობის მთავარი ობიექტი იყო კეთილშობილი ირემი, შველი, გარეული ღორი და სხვ. დასავლეთ ამიერკავკასიის აღმოსავლეთ ნაწილში კი აღნიშნულ ცხოველებთან შედარებით უპირატესობა გარეულ ღორს ენიჭებოდა¹²⁴. ჩრდილო-აღმოსავლეთ კავკასიაში ნადირობის მთავარი ობიექტი იყო მუფლონისებური ცხვარი და ბეზოარის თხა. სამხრეთ-აღმოსავლეთ კავკასიაში კი — ძირითადად კულანი და გარეული ღორი. როგორც ვხედავთ, განსხვავებაა აგრეთვე კავკასიის ცალკეული მხარეების ნადირობის მთავარ ობიექტშიც. ადრეპოლოცენისათვის დამახასიათებელ ზოგადკავკასიურ ცხოველთა სახეობებზე ნადირობასთან ერთად, კავკასიის ცალკეულ მხარეებში ადგილობრივი ფაუნის შესაბამისად ხდებოდა მონადირეთა კოლექტივების ამა თუ იმ სახეობებზე ნადირობაში დასპეციალება.

კავკასიის გვიანმეზოლითური ძეგლების კომპლექსების ზემომოტანილი ანალიზის საფუძველზე მივდივართ დასკვნამდე, რომ ძვ. წ.

¹²² იქვე. გვ. 40.

¹²³ В. Г. Котович. *დასახ. ნაშრომი*.

¹²⁴ ლ. ნებიერიძე. დარკვეთის მრავალფენიანი ეხი. გვ. 69.

XI—X ათასწლეულებში კავკასიის მაღალმთიანი, მთისწინა და განსაკუთრებით ზღვისპირა მხარეები დასახლებული იყო მეზოლითელი მეომრებით, რომელთა სამეურნეო ბაზისს შეადგენდა მითვისებით-კომპლექსური მეურნეობა თავისი სამივე დარგით, რომელთა შორის ნადირობას წამყვანი მნიშვნელობა ჰქონდა. კავკასიის გვიანმეზოლითელი მონადირეები ნადირობდნენ ცხოველთა ისეთ სახეებზე, რომლებიც საერთო იყო მთელი კავკასიისათვის, მაგრამ ამავე დროს ცალკეული მიკრორაიონის ადგილობრივი ფაუნის თავისებურების შესაბამისად გააჩნდათ აგრეთვე ნადირობის მთავარი ობიექტიც. მისდევდნენ რთულ შემგროვებლობასაც როგორც მარცვლეულის ენდემური ჯიშებისა, ისე საკვებად ვარგისი ნაყოფებისა. იქ, სადაც ბუნებრივი პირობები იძლეოდა ამის შესაძლებლობას, ვითარდებოდა მეთევზეობა.

კავკასიის რიგ მხარეებში განვითარებული მითვისებითი მეურნეობის წიაღში ჩაისახა წინაპირობები მწარმოებლურ მეურნეობაზე გადასვლელად. აღნიშნული წინაპირობები გვიანმეზოლითის ხანაში საყოველთაოდ იქმნებოდა კავკასიაში, მაგრამ მიუხედავად ამისა მწარმოებლურ მეურნეობაზე გადასვლის ხანგრძლივი და რთული პროცესი მთელ კავკასიაში მაინც არაერთდროულად მიმდინარეობდა.

როგორც ჯერჯერობით არსებული მასალებით ფიქსირდება, მწარმოებლურ მეურნეობაზე გადასვლა ყველაზე ადრე კავკასიის უკიდურეს მხარეებში — დასავლეთ საქართველოსა და დაღესტანში — დაიწყო. ეს პერიოდი ნეოლითის პირველ ნახევარს მოიცავდა. პროგრესული ელემენტების ნაადრევი ჩასახვა, შესაძლოა, განაპირობა ამ მხარეების საგანგებოდ ხელსაყრელმა ბუნებრივმა პირობებმა, რომლებიც აქ უკეთესი იყო სხვა მიკრორაიონებთან შედარებით. მაგრამ არ იქნება სწორი თუ დავუშვებთ, რომ აღნიშნული ცვლილებები მეურნეობასა და კულტურაში მიმდინარეობდა მხოლოდ დასავლეთ საქართველოსა და ჩრდილო-აღმოსავლეთ კავკასიაში. მიუხედავად მწარმოებლურ მეურნეობაზე გადასვლის პროცესის დადასტურებული უთანაბრობისა, იგი კავკასიისათვის მაინც უნდა წარმოვიდგინოთ, როგორც ზოგადად ერთიანი ისტორიული პროცესი, რომელიც, მართალია, სხვადასხვა სიმძლავრით, მაგრამ მაინც საყოველთაოდ მიმდინარეობდა მთელ კავკასიაში. ეს გადასვლა განპირობებული უნდა ყოფილიყო ადგილობრივი ტომების განვითარების ისეთი დონით, რომლებიც მზად იყვნენ გაძლიერდნენ მეურნეობის ახალ დარგებს. ინოვაციური ელემენტების თანდათანობითმა რაოდენობრივმა ცვლილებებმა ნეოლითის პირველ ნახევარში უკვე მოგვცეს თვისებრივი ცვლილებები. მწარმოებლური მეურნეობა კავკასიის ადრენეოლითში უკვე ჩასახული იყო და დგამდა პირველ ნაბიჯებს მიწის დამუშავებასა და მეცხოველეობაში.

ადრენეოლითის ხანაში დასავლეთ საქართველოსა და დაღესტანში უკვე ფიქსირდება მითვისებით-კომპლექსური მეურნეობის ბაზაზე გადასვლა მეურნეობის შერეულ ფორმაზე, რომელსაც მითვისებითი მეურნეობის სამივე დარგთან ერთად საფუძვლად ედო აგრეთვე მწარმოებლური მეურნეობის დარგებიც — მეცხოველეობა და მიწათმოქმედება.

როგორც მასალებიდან ჩანს, კავკასიაში მწარმოებლურ მეურნეობას საფუძველს უყრის მითვისებითი მეურნეობის დარგები. აღნიშნული კვლევის შედეგად შეგვიძლია დავასკვნათ, რომ მწარმოებლური მეურნეობის ჩასახვა და პირველყოფილი საზოგადოების თვისებრივად ახალ ეტაპზე გადასვლის დასაწყისი ადრენეოლითზე მოდის.

როგორც ვხედავთ, სადღეისოდ კავკასიის გვიანმეზოლითური და ადრენეოლითური ძეგლები უკვე იძლევა საშუალებას მიახლოებით მაინც წარმოვიდგინოთ როგორც კულტურულ-სამეურნეო განვითარების ზოგადი მიმართულება, ასევე მისი შესაბამისი კონკრეტული სამეურნეო მოდელები.

კავკასიის მასშტაბით ზემომოტანილი მასალა საკმაოდ მკაფიოდ გვიჩვენებს გვიანმეზოლითური კულტურის ისტორიულ მნიშვნელობას მწარმოებლური მეურნეობის ჩასახვის საქმეში. კავკასიის გვიანმეზოლით-ადრენეოლითელმა ტომებმა შექმნეს საფუძველი ადრესამიწათმოქმედო კულტურების წარმოქმნისათვის. დასავლეთ ამიერკავკასიის ძეგლების საშუალებით შესაძლებელი გახდა თვალი გაგვედევნებინა გვიანმეზოლითური კულტურის თანდათანობით განვითარებისათვის ძვ. წ. X ათასწლეულიდან მოყოლებული მის საფუძველზე აღმოცენებული უძველესი ადრესამიწათმოქმედო კულტურის (ოდიში-თეთრამიწა) წარმოქმნამდე.

2. მიკროლითური ტექნიკა და გეომეტრიული ფორმის მიკროლითები
საქართველოს მხრის ხანის ძეგლებში

მიკროლითური ტექნიკა და გეომეტრიული ფორმის მიკროლითები საქართველოს ქვის ხანის ძეგლების ერთ-ერთი მნიშვნელოვანი კომპონენტია. იგი მოიცავს საკმაოდ ვრცელ პერიოდს — ზედა პალეოლითიდან ნეოლითის ჩათვლით. მიკროლითური ტექნიკა და გეომეტრიული ფორმის იარაღები ქვის ხანის ცალკეულ საფეხურებზე განვითარების გარკვეულ გზას გადის. სხვა იარაღებისაგან განსხვავებით, მათ უფრო მკაფიოდ ემჩნევათ ეპოქალური ცვლილებები. ამგვარი კანონზომიერების გამო, ქვის ხანის კომპლექსებში გეომეტრიული მიკროლითები დანარჩენ ელემენტებთან შედარებით ქრონოლოგიის ყველაზე მგრძობიარე მაჩვენებელია. ამიტომ თვალის გადავ-

ნება მათი განვითარების ზოგად კანონზომიერებებზე ხელს შეუწყობს კავკასიის ქვის ხანის ქრონოლოგიისა და პერიოდიზაციის საკითხების კვლევას.

გეომეტრიული მიკროლითებიანი ინვენტარის მქონე სადგომებს ფართო ტერიტორიული და ქრონოლოგიური გავრცელება აქვს, რის გამოც ამ საკითხით არაერთი საბჭოთა და უცხოელი არქეოლოგი დაინტერესებულა. თუმცა უნდა აღინიშნოს, რომ მიუხედავად დიდი ინტერესისა დღემდე არ არსებობს სპეციალური გამოკვლევა, რომელშიც გაშუქებული იყოს მიკროლითური ტექნიკისა და გეომეტრიული მიკროლითების განვითარების ზოგადი საკითხები, სადაც შესაძლებელი იქნებოდა დაგვეჩვენა ამ ტექნიკისა და იარაღთა ფორმების ეპოქალური ცვლილებები. ამ მხრივ ეს საკითხი ყველაზე სუსტად კავკასიაში შესწავლილი. მასზე არათუ არ არსებობს სპეციალური ნაშრომი, არამედ თვით მიკროლითებიანი სადგომებიც უკანასკნელ ხანებამდე მცირე რაოდენობით იყო გამოვლენილი და შესწავლილი.

ზოგადი საკითხების კვლევისას რიგი შეცნობებისა (ეფემენკო, ზამიატინი, ბიბიკოვი და სხვ.) იყენებდნენ გეომეტრიული მიკროლითების შედარებით ანალიზს. ამასთან დაკავშირებით მათ არქეოლოგიურ ლიტერატურაში ფართოდ შეიტანეს კავკასიური მასალებიც.

კავკასიის ზედაპალეოლითური და მეზოლითური კულტურების ლოკალური ვარიანტების საკითხების კვლევისას ნ. ბადერმა გააყეთა მიკროლითური ნაწარმის ანალიზი და აჩვენა მიკროლითური ტექნიკის შესაძლებლობა ლოკალური კულტურების საკითხების შესწავლისას¹.

ჩრდილო-დასავლეთ კავკასიის ნეოლითური ძეგლების შესწავლის საფუძველზე ა. ფორმოზოვმა² მიკროლითური ტექნიკის შესახებ გამოთქვა საყურადღებო მოსაზრებები.

უკანასკნელ ათწლეულში საქართველოში ჩატარებული კვლევადიების შედეგად აღმოჩენილ და შესწავლილ იქნა არაერთი ზედაპალეოლითური, მეზოლითური, ნეოლითური და ენეოლითური ძეგლი, რომლებიც კარგად ასახავენ მიკროლითური ტექნიკისა და გეომეტრიული ფორმის იარაღების განვითარებას ქვის ხანის სხვადასხვა საფეხურების მიხედვით. აღნიშნული კომპლექსები კავკასიის ადრე მიკვლე-

¹ Н. О. Бадер. О соотношении верхнепалеолитических и мезолитических культур Крыма, Кавказа и Ближнего Востока, 1964; *Молитва. Варианты культуры Кавказа конца верхнего палеолита и мезолита.*—СА, М., 1965, с. 4.

² А. А. Формозов. Неолит Крыма и Черноморского побережья Кавказа.

ულ ძეგლებთან ერთად საშუალებას იძლევა მიკროლითური ტექნიკისა და გეომეტრიული მიკროლითების შესწავლის საკითხის დასმისა.

წინამდებარე ნაშრომში შევეცდებით თვალი გავადევნოთ მიკროლითური ტექნიკისა და გეომეტრიული მიკროლითების წარმოშობა-განვითარებას ქვის ხანის ცალკეული საფეხურების მიხედვით.

მიკროლითური ტექნიკა საქართველოში ზედა პალეოლითის დასაწყისში ჩნდება. მისი ჩასახვა-განვითარება მჭიდრო კავშირშია ზედაპალეოლითის ქვის ინდუსტრიის ძირეულ სიახლესთან — დანისებური ლამელების ტექნიკის წარმოშობასთან. ზედა პალეოლითის ქვის დამუშავებაში მომხდარი ახალი ძვრები განპირობებული იყო ამ პერიოდის სამეურნეო ცხოვრებაში მომხდარი გარდატეხით. ამასთან დაკავშირებით ისახება პრიზმისებური ნუკლეუსებიდან დანისებური ლამელების ატკეცვის ტექნიკა, რომელიც აღმავალი ხაზით ვითარდება ზედა პალეოლითიდან ლითონის ხანამდე.

ქვედა პალეოლითის ქვის ინდუსტრიისთან შედარებით, პრიზმისებური ნუკლეუსებიდან ატკეცილი დანისებური ლამელების ტექნიკა იყო ახალი, დიდი შინაგანი შესაძლებლობის მქონე, რომლის წიაღში ჩაისახა და შემდეგ ფართოდ განვითარდა ჩასართების ტექნიკა. ლამელებისა და ჩასართების ტექნიკამ — ჩასახვის დროიდან (ზედა პალეოლითის დასაწყისი) ლითონის ხანამდე — განვითარების დიდი გზა განვლო. მისმა განვითარებამ განაპირობა იარაღების მიკროლითურობა. ჩასართების ტექნიკის მთავარ კომპონენტად მიკროლითი იქცა, რამაც დასაბამი მისცა მიკროლითური ინდუსტრიის განვითარებას. აღნიშნული ტექნიკის განვითარების ხაზი ძირითადად მიკროიარაღების სრულყოფის გზით წარიმართა.

ბ ლ ა გ ვ ზ უ რ გ ა და ბ ლ ა გ ვ გ ვ ე რ და მ ი კ რ ი ა რ ა დ ე ბ ი ზ. ზედა პალეოლითის ძეგლებში მიკროლითური ტექნიკა ძირითადად წარმოდგენილია ბლაგვზურგა და ბლაგვგვერდა მიკროიარაღებით — სხვადასხვა ტიპის მიკროწვეტანებითა და დანებით. აღნიშნული იარაღები ძალიან დამახასიათებელია საქართველოს ზედა პალეოლითისა და მეზოლითისათვის. მათ ფართო ქრონოლოგიური და ტერიტორიული გავრცელება აქვთ. ბლაგვზურგა და ბლაგვგვერდა მიკროიარაღები დამახასიათებელია მთელი კავკასიისათვის, წინა აზიისა და ხმელთაშუა ზღვის სამყაროს ზედა პალეოლითისა და მეზოლითისათვის.

მიკროლითები საქართველოში ზედაპალეოლითის დასაწყისში

³ აღნიშნული იარაღების ვგუფში ვაერთიანებთ ყველა ბლაგვზურგა და ბლაგვგვერდა მიკროიარაღებს გეომეტრიული მიკროლითების გამოკლებით.

ჩნდება (სვანთა სავანე⁴, ხერგულის კლდე⁵). ამ ძეგლებში ისინი ძირითადად წარმოდგენილია ბლაგვზურგა და ბლაგვგვერდა მიკროწვეტანებითა და დანებით (ტაბ. 11, სურ. 1—8, 11, 12). ზედა პალეოლითის ადრეულ საფეხურზე ჩნდება ირგვლივ რეტუშირებული მიკროწვეტანები. ეს იარაღები ზედა პალეოლითის დასასრულამდე არსებობენ და თანდათანობით სრულყოფილ სახეს იღებენ. აღსანიშნავია ხერგულის კლდის მიკროიარაღებზე ფუძის ათლა (მუცლის მხრიდან) ბრტყელი რეტუშით⁶.

ზედა პალეოლითის შუა საფეხურის ძეგლებში (დევის ხერელი, საკაჟია)⁷ (ტაბ. 11, სურ. 23—26, 29, 32, 42—44) ბლაგვზურგა და ბლაგვგვერდა მიკროიარაღების რაოდენობა მატულობს, ზომები მცირდება. დევის ხერელში მიკროიარაღები იარაღების საერთო რაოდენობის 15% შეადგენს, საკაჟიაში კი — 20%-ს. მიკროიარაღებიდან წამყვანი ადგილი წვეტანებს უჭირავს. ისინი გამოირჩევიან ფორმის მრავალფეროვნებით. გრძელდება ტრადიცია იარაღების შესწორებისა მუცლის მხრიდან ბრტყელი რეტუშით, რაც შემჩნეული იყო ხერგულის კლდეში. მცირე რაოდენობით გვხვდება ირგვლივ რეტუშირებული წვეტანები.

ზედა პალეოლითის მოგვიანო საფეხურზე (გვარჯილას კლდე⁸) ბლაგვზურგა და ბლაგვგვერდა მიკროიარაღების რაოდენობა საგრძნობლად მატულობს. გვარჯილას კლდეში ისინი იარაღების საერთო რაოდენობის 38% შეადგენს. აღნიშნული იარაღებიდან წამყვანი ადგილი წვეტანებს უჭირავს. მათში ჭარბობს ნემსისებური წვეტანები. წინა საფეხურთან შედარებით მათი ფორმები იხვეწება, ზომები მცირდება. დიდი ადგილი უჭირავს ისევ ე. წ. გრავეტის ტიპის წვეტანებს. ძალიან დამახასიათებელია გვარჯილას კლდისათვის ფუძემომრგვალებული მშვილდწვეტანები. მათ წვერი ხშირად უმახვილდებოდათ, ხოლო ბოლო უთხელდებოდათ ბრტყელი რეტუშით მუცლის მხრიდან.

გვარჯილას კლდეში მცირე რაოდენობით ნაპოვნია დახვეწილი ფორმის, ირგვლივ რეტუშირებული წვეტანები, რომლებსაც გრავეტ-წვეტანებსაც უწოდებენ.

ადრემეზოლითში ბლაგვზურგა და ბლაგვგვერდა მიკროლამელები

⁴ ს. ჯანაშიას სახ. საქართველოს სახ. მუზეუმის ქვის ხანის ფონდი. კოლ. № 30—973.

⁵ იქვე, კოლ. 29—26.

⁶ С. Н. Замятин. Палеолит Западного Закавказья, I; Он же. Палеолитические пещеры Имеретии.—В сб. МАЭ, XVII, 1957, с. 461.

⁷ ს. ჯანაშიას სახ. საქართველოს სახ. მუზეუმის ქვის ხანის ფონდი. კოლ. № 21—32—91—32; 2—55.

⁸ იქვე, კოლ. № 16—54.

კვლავ ინარჩუნებენ წამყვან მნიშვნელობას (ქვაჭარა, იაშთხვა, კეპ-ბოლაში, ენწერი, ჭახათი)⁹.

ჩრდილო კავკასიის მეზოლითურ ძეგლებშიც შეინიშნება ბლაგვზურგა და ბლაგვგვერდა მიკროიარაღების გავრცელება¹⁰. ასეთი ძეგლების რიცხვს მიეკუთვნება ჩოხის ცნობილი სადგომიც, რომელიც საკმაოდ მდიდარია ბლაგვგვერდა ლამელებით. იგივე მდგომარეობაა კოხმა-ნოხოში¹¹ და გუბის მეშვიდე ენში. ამ ძეგლებში ყველა იარაღთანავე ჭარბობს ბლაგვგვერდა მიკროლამელები. ბევრია ბლაგვგვერდა მიკროლამელები სოსრუყოს¹² სადგომში და შავ მღვიმეში¹³ (ჩრდილო ოსეთი); ისინი ნაპოვნია აგრეთვე წონას (სამხრ. ოსეთი) მეზოლითურ ფენაში.

გვიან მეზოლითის ძეგლების დიდ ნაწილში, ადრემეზოლითთან შედარებით, ბლაგვგვერდა მიკროლამელების რაოდენობა კლებულობს (აცი, ცივი მღვიმე), თუმცა ზედა პალეოლითის შუა საფეხურიდან ბლაგვგვერდა მიკროიარაღების პარალელურად, ჩნდება გეომეტრიული ფორმის იარაღები (სამკუთხედები, სეგმენტისმაგვარი იარაღები).

ადრენეოლითში (ანასეული I, მელოური, დარკვეთი IV) და გვიან-ნეოლითში (ანასეული II, კისტრიკი, ოდიში) ბლაგვზურგა და ბლაგვგვერდა მიკროლამელები ან სულ არ გვხვდება ან იშვიათად — თითო-ოროლად¹⁵.

უხერხულობას იწვევს აღნიშნული იარაღების ერთი საერთო სახელწოდების უქონლობა. არქეოლოგიურ ლიტერატურაში ერთი და იმავე ტიპის იარაღები ხშირად სხვადასხვა სახელწოდებითაა მოხსენიებული (და პირუკუ — სხვადასხვა ტიპის იარაღებს ზოგჯერ ერთი და იგივე სახელწოდება აქვს) — გრავეტის ტიპის დანები, გრავეტის ტიპის წვეტანები, მშვილდის ფორმის დანები, შატელპერონის ტიპის

⁹ ლ. წერეთელი. დასახ. ნაშრომი.

¹⁰ В. Г. Котович. Чолская стоянка, первый памятник каменного века в горном Дагестане.—В кн.: Уч. записки НИИЯЛИ Даг. ФАН СССР, III. Махачкала. 1957.

¹¹ В. Г. Котович. დასახ. ნაშრომი.

¹² С. Н. Замятин. Раскопки грота Сосруко в 1955 г.—Уч. записки Кабардино-Балкарского научно-исследовательского института, т. XIII, 1967.

¹³ В. П. Любин. Первые сведения о мезолите горного Кавказа (Осетия) у истоков древних культур (эпоха мезолита).—МИА СССР, № 126, 1966.

¹⁴ ა. კალანდაძე. ზემო რაჭისა და სამხ. ოსეთის პალეოლითური ექსპედიციის მუშაობის შედეგი, 1958, ისტორიის ინსტიტუტის სამეცნ. სესია (მოხსენებათა თეზისები), თბ., 1959.

¹⁵ ლ. ნებიერიძე. დასავლეთ ამიერკავკასიის ნეოლითი. გვ. 93.

დანები, მშვილდწვეტები, გრავეტ-წვეტანები, ზურგ- და გვერდდაბლა-გველი ლამელები და სხვ. ხშირად ეს ცნებები ერთმანეთს ფარავს. სინამდვილეში, ამ სახელწოდებებში გვაქვს ძირითადად ორი სხვა-დასხვა დანიშნულების იარაღი — მიკროწვეტანები და მიკროდანები, რომლებიც განვითარების გზაზე იცვლიან ფორმას და იხვეწებიან. ამ იარაღებს აერთიანებს ერთი საერთო ნიშანი — იარაღის ზურგისა და გვერდის დაბლაგვება.

ბლაგვზურგა მიკროიარაღებში გამოიყოფა დიდი ჯგუფი, რომლებსაც წვერი აქვთ წამახვილებული და გარეგნობით მიკროწვეტანებს წააგავენ. ამ იარაღების მთელი ცალეები ან მათი ნაწილები კარგად მოწმობს იმას, რომ წვერი მათ საგანგებოდ უკეთდებოდათ და ხშირ შემთხვევაში, დამატებით უმუშავდებოდათ როგორც ზურგის, ასევე მუცლის მხრიდან. ეს კარგად ჩანს ზედაპალეოლითური ძეგლების იარაღების მაგალითზე. აღნიშნული წვეტანების წვერის საგანგებოდ წამახვილება განპირობებული უნდა ყოფილიყო მისი დანიშნულებით. როგორც ჩანს, ეს წვეტანები სატყორცნ ან საძვერებელ იარაღებს წარმოადგენდნენ. ამიტომ ამგვარ ბლაგვზურგა და წვერ-წამახვილ იარაღებს მართებული იქნება ვუწოდოთ ბლაგვზურგა ან ბლაგვვერდა მიკროწვეტანები. ამ ტერმინში ჩანს როგორც იარაღის დანიშნულება, ასევე მისი დამუშავების თავისებურება. ამგვარი სახელწოდება უფრო გასაგები იქნება, ვიდრე სახელწოდება „გრავეტი“.

საქართველოს ზედაპალეოლითური ძეგლების მიკროწვეტანებში ძირითადად გამოიყოფა სამი ჯგუფი: 1. სწორი ბლაგვზურგა წვეტანები, 2. მშვილდის ფორმის წვეტანები და 3. ირგვლივ რეტუშირებული წვეტანები.

პირველ ქვეჯგუფში შეიძლება გაერთიანდეს გრავეტისმაგვარი და ნემსისებური წვეტანები, რადგან ტიპოლოგიურად და ფუნქციონალურად ისინი ახლოს დგანან ერთმანეთთან. აღნიშნულ იარაღებს დაბლაგვებული აქვთ ცალი სწორი მხარე, ხოლო წვერი ან ფუძე მუცლის მხრიდან ბრტყელი რეტუშით აქვთ შესწორებული. ამ იარაღებს ზედაპალეოლითურ ძეგლებში, სხვა ტიპის წვეტანებთან შედარებით, რიცხობრივი უპირატესობა აქვთ. საფიქრებელია, რომ ე. წ. ბლაგვზურგა ლამელების უმეტესობა დაზიანებული ბლაგვზურგა სწორი წვეტანების ან სამკუთხედების შუა ნაწილები იყოს და არა დამოუკიდებელი იარაღები.

მშვილდის ფორმის წვეტანებს მორკალული, დაბლაგვული ზურგი და კარგად წაწვეტებული წვერი აქვთ. ზოგჯერ მათი ფუძე მორ-

კალულია რეტუშით. ნ. ბადერი¹⁶ თვლის, რომ ეს იარაღები ძალიან დამახასიათებელია გვარჯილას კლდისათვის, ამიტომ იგი მათ გვარჯილას კლდის ტიპის წვეტანებს უწოდებს. უნდა აღვნიშნოთ, რომ იგივე იარაღები წარმოდგენილია საკაუიას მღვიმეშიც. განსხვავება იმაშია, რომ გვარჯილას კლდეში მათი რაოდენობა მატულობს და ფორმები იხვეწება, რაც სრულიად ბუნებრივია. უფრო მართებული იქნება ზოგადად მათ აღსანიშნავად ბლაგვზურგა მშვილდწვეტანები ვიხმაროთ. მით უმეტეს, რომ ეს სახელწოდება ახალი არ არის, მას აყენებდა პროფ. გ. ნიორაძე, ხოლო ახლაც ხმარობენ არქეოლოგები: (დ. თუშაბრამიშვილი, გ. გრიგოლია, ლ. წერეთელი).

ბლაგვზურგა სწორი წვეტანები და ბლაგვზურგა მშვილდწვეტანები უნდა დამზადებულიყო ე. წ. წვეტიანი ლამელებისაგან, რომლებიც ძალიან ბევრია ამ კომპლექსებში (დევის ხვრელი, საკაუია, გვარჯილას კლდე). კონუსისებური ნუკლეუსებიდან ატკეცილი წვეტიანი ლამელები აღნიშნული იარაღების ნამზადები უნდა იყოს. მათ მთელი გვერდის გასწვრივ უკეთდებოდათ დამაბლაგვებელი რეტუში, წვერი კი საგანგებოდ მუშავდებოდა.

ზედაპალეოლითურ ძეგლებში მიკროიარაღების მეორე დიდი ჯგუფია ბლაგვვერდა დანები. შემორჩენილი მთელი ეგზემპლარები გვიჩვენებენ, რომ მათ წვერი არ უკეთდებოდათ, ხოლო სამუშაო პირს გვერდი წარმოადგენდა. ამგვარ იარაღებს არქეოლოგიურ ლიტერატურაში გრავეტის ტიპის დანების ან გვერდდაბლაგვებული და ზურგდაბლაგვებული ლამელების სახელწოდებით ვხვდებით.

ზედაპალეოლითურ მასალებზე დაკვირვება გვიჩვენებს, რომ წვეტიანი იარაღების დიდ ნაწილს დაბლაგვებული ჰქონდა ზურგი, ბლაგვვერდა დანების უმეტესობას კი წვერი არ ჰქონდა წამახვილებული, რასაც მოწმობს დევის ხვრელის კოლექციის მთელი ცალეები (კოლ. № 86—32; 2138). ზიანდებოდა უმეტესად სამუშაო პირი. არის რამდენიმე შემთხვევა, როდესაც იარაღის წვერი ხელუხლებლადაა გადარჩენილი.

მიკროიარაღების ყველაზე ადრეული ფორმა უნდა ყოფილიყო ბლაგვზურგა სწორი წვეტანები, შემდეგ კი უნდა განვითარებულიყო ბლაგვზურგა მშვილდწვეტანები. საკაუიაში უკვე გვხვდება როგორც ბლაგვზურგა სწორი წვეტანები, აგრეთვე პარალელურად ჩნდება ბლაგვზურგა მშვილდწვეტანებიც.

საკაუიასა და სარეის¹⁷ მღვიმის მასალების მაგალითზე კარგად

¹⁶ Н. О. Бадер. Варианты культуры Кавказа..., с. 9.

¹⁷ დ. თუშაბრამიშვილი, ლ. წერეთელი. პალეოლითური ნაშთები სარეის ეხიდან. ჟურნ. „ძველის მეგობარი“, № 1. 1975.

ჩანს ბლაგვზურგა მშვილდწვეტანების გადასვლა სეგმენტისმაგვარ იარაღებში (კოლ. № 2—55—2217—2225), ხოლო გვარჯილას კლდის მასალებში ბლაგვზურგა მშვილდწვეტანების გადასვლა ასიმეტრიულ სამკუთხედებში (კოლ. 16—54—94).

მოტანილი მაგალითები გვიჩვენებს, რომ საქართველოს ზედაპალეოლითურ ძეგლებში კარგად ჩანს მიკროლითური იარაღების ჩასახვის, გეომეტრიული მოყვანილობის მიკროლითებზე გარდამავალი ფორმების წარმოქმნისა და გეომეტრიულ ფორმებზე გადასვლის პროცესი. დროის გარკვეულ მონაკვეთზე ეს ფორმები თანაარსებობენ, შემდეგ კი ბლაგვზურგა მიკროწვეტანები კარგავენ მნიშვნელობას და ბოლოს წყვეტენ არსებობას.

ამ პროცესის პარალელურად ხდება ახალი გეომეტრიული ფორმების სამკუთხედების, სწორკუთხედების, სეგმენტებისა და ტრაპეციების გაჩენა და განვითარება.

ამგვარად, საქართველოს ზედაპალეოლითური ძეგლების ბლაგვზურგა და ბლაგვგვერდა წვეტანებსა და დანებზე დაკვირვება გვიჩვენებს მათი ჩასახვისა და განვითარების რთულ ვასს. ჩანს, რომ მყარად დადგენილი იარაღების ფორმები არ არსებობდა, კარგად შეიმჩნევა მათი ფორმების ძიება, რის გამოც გვაქვს მთელი სერიები, რომლებიც ნათლად ასახავენ იარაღების ერთი სახეიდან მეორეში გადასვლის პროცესს. ბლაგვზურგა წვეტანები და ბლაგვზურგა დანები მიკროლითური ტექნიკის განვითარების პროდუქტია. აღნიშნულ იარაღებს განვიხილავთ, როგორც ყველაზე ადრეულ მიკრონაწარმს.

სამკუთხედი. გეომეტრიული ფორმის ჩასართებს შორის ყველაზე ადრეულ ფორმად სამკუთხედები ითვლება. მათი ქრონოლოგიური ჩარჩოები დიდი არ არის. ისინი ჩნდებიან ზედა პალეოლითის შუა საფეხურზე და არსებობენ მეზოლითის ბოლომდე.

ყველაზე ადრეული ძეგლები, სადაც ნაპოვნია რამდენიმე ასიმეტრიული სამკუთხედი, ზედა პალეოლითის შუა საფეხურის სადგომებია (დევის ხვრელი, საკაყია; ტაბ. II, სურ. 27—28, 30—31). ასიმეტრიულ სამკუთხედებს ვარდა საკაყიაში არის დიდი ზომის სამკუთხედისმაგვარი იარაღები, რომლებიც შესაძლოა მათ პროტოტიპებს წარმოადგენენ. ს. ზამიატინი¹⁸ მათ თავრეტუშირებული ლამელების ვარიანტად მიიჩნევს, ნ. ბადერი¹⁹ კი მათში ადრეული ფორმის წვეტანებს ხედავს.

ზედა პალეოლითის გვიან საფეხურზე (გვარჯილას კლდე) ასიმეტრიული სამკუთხედების რაოდენობა მატულობს (ტაბ. I, სურ.

50—53). გვარჯილას კლდის მიკროიარაღებში ნ. ბადერი²⁰ გამოყო ბოლოდამუშავებული ბლაგვზურგა ლამელების ჯგუფი. ჩვენი აზრით, ეს იარაღები დაზიანებული სამკუთხედები და სწორკუთხედებია, რომელთა მთელი ნიმუშები გვაქვს კოლექციაში.

ადრემეზოლითში (ქვაჭარა) სამკუთხედები ინარჩუნებენ წამყვან მნიშვნელობას (ტაბ. III, სურ. 57—58). ჩოხში²¹ და კოხმა-ნოხში²² ნაპოვნია ასიმეტრიული სამკუთხედები. დარკვეთის ეხის მეზოლითური ფენის (V ფენა) გეომეტრიული მიკროლითები ძირითადად სამკუთხედებია წარმოდგენილი. აღნიშნული იარაღების სიჭარბე შეიმჩნევა ეძანის გვიანმეზოლითურ კომპლექსში (ტაბ. III, სურ. 42—48), თუმცა მასში საგრძნობლად იმატა ტრაპეციებისა და სეგმენტების რიცხვმა (ტაბ. III, სურ. 49—53).

ადრენეოლითურ კომპლექსებში (ანასეული I, მელოური დარკვეთის ეხის IV ფენა) სამკუთხედები ჯერჯერობით არ არის აღმოჩენილი, თუმცა გამორიცხული არ უნდა იყოს მათი გადმონაშთის სახით შემორჩენა.

სეგმენტები. გეომეტრიული ფორმებიდან ყველაზე დიდი ქრონოლოგიური ჩარჩოები სეგმენტებს აქვთ. აღსანიშნავია სეგმენტისმაგვარი იარაღის პოვნის ფაქტი ხერგულის კლდეში (ტაბ. II, სურ. 9). მიკროიარაღების გამოჩენა ზედა პალეოლითის ადრეულ ძეგლებში საეჭვოდ იყო მიჩნეული და გამოთქმული იყო მოსაზრება მისი გვიანდელი ფენებიდან მომდინარეობის შესახებ. უკანასკნელ ხანებში ხერგულის კლდეში არქეოლოგ ნ. ბერძენიშვილის ხელმძღვანელობით ჩატარებული გათხრების შედეგად შესაძლებელი გახდა მღვიმის სტრატეგრაფიის შემოწმება და მისი საბოლოო დადგენა. გაირკვა, რომ ხერგულის კლდის ქვის მასალა ერთი ფენისეულია²³, რის შედეგადაც მიკროლითური ტექნიკის ჩასახვის ფაქტი ზედა პალეოლითის ადრე საფეხურს უნდა დაეუკავშიროთ.

საგანგებო შესწავლას მოითხოვს საკითხი — გეომეტრიული მიკროლითების გაჩენა ამიერკავკასიაში ასეთ ადრეულ საფეხურზე ახალი ტექნიკის დამოუკიდებელი ძიების შედეგი იყო, თუ სამხრეთ რაიონებთან ურთიერთობისა? ამ საკითხებთან დაკავშირებით აქვე იმის თქმა შეიძლება, რომ ამ პერიოდში უკვე ჩანს კონტაქტი საქართველოს სამხრეთ რაიონებთან (ობსიდიანის შემოტანა), რომლებსაც, თა-

²⁰ იქვე, გვ. 8.

²¹ В. Г. Котович, *დასახ. ნაშრომი*, გვ. 148.

²² В. Г. Котович, *Каменный век Дагестана*. 1964, с. 156.

²³ გ. დოჩანაშვილი, ხერგულის კლდეში ჩატარებული არქეოლოგიური მუშაობის შედეგები, საველე არქეოლოგიური კვლევა-ძიება 1972 წელს (მოკლე ანგარიშები). 1973, გვ. 12—15.

¹⁸ С. Н. Замятнин, *დასახ. ნაშრომი*, გვ. 473

¹⁹ Н. О. Бадер, *დასახ. ნაშრომი*, გვ. 7.

ვის მხრივ, ურთიერთობა ჰქონდათ სამხრეთის ქვეყნების ძველ კულტურებთან (ზარზი, ნატუფი, კაფსია), რომლებიც ხასიათდებიან განვითარებული მიკროლითური ტექნიკით, ამიტომ მიკროლითური ტექნიკის სამხრეთიდან შემოსვლის ვზას ვერ გამოვრცხავთ. ყოველ შემთხვევაში, ერთი ცხადია, რომ ამიერკავკასიაში ზედა პალეოლითის დასაწყისში უკვე არსებობდა შინაგანი აუცილებლობა და სათანადო ნიადაგი ახალი ტექნიკის დანერგვისათვის.

ზედა პალეოლითის შუა საფეხურიდან სეგმენტების არსებობა უკვე ეჭვგარეშეა (დევის ხვრელი. საკაჟია; ტაბ. II, სურ. 33—37, 40—41), თუმცა მათი რაოდენობა აქ მცირეა, ამასთანავე, ისინი ჯერ კიდევ საკმაოდ უხეში და მარტივია. დევის ხვრელის მსხვილ სეგმენტისმაგვარ იარაღებს პ. ეფიმენკო²¹ და ს. ზამიატინი²⁵ ჩვეულებრივ სეგმენტჩასართად მიიჩნევენ. ნ. ბადერი კი დევის ხვრელისა და საკაჟიას სიმეტრიულ და ასიმეტრიულ სეგმენტებს სეგმენტწვეტიანებად თვლის და სრულიად სამართლიანად მიიჩნევს, რომ დევის ხვრელისა და საკაჟიას სეგმენტები ტიპოლოგიურად და ფუნქციონალურად ახლოსაა წვეტიანებთან²⁶.

ზედა პალეოლითის მიწურულში (გვარჯილას კლდე) სეგმენტების რაოდენობა მატულობს (ტაბ. II, სურ. 45—49), გრძელდება ფორმების დახვეწა, ზომები მცირდება. გვარჯილას კლდეში არის მცირე ზომის მომაღლო და დაბალი, მოგრძო სეგმენტებიც. უკანასკნელთ წვერი და ბოლო მუცლის მხრიდან წამახვილებული აქვთ ბრტყელი რეტუშით. ამ იარაღებსაც ნ. ბადერი²⁷ სეგმენტ-წვეტიანებს უწოდებს. გვარჯილას კლდის სეგმენტებს ს. ზამიატინი²⁸ ისრისპირებად მიიჩნევს. ქვაჭარის მღვიმეში (ადრემეზოლითი) სეგმენტები ცოტაა (ტაბ. III, სურ. 59). საინტერესოა ეძანის დახვეწილი მოყვანილობის სეგმენტები, რომლებიც იერთ გვიანეოლითურს უახლოვდება, თუმცა პროცენტულად მათი რაოდენობა დიდი არ არის. არ ჩანან სეგმენტები ჯერჯერობით ადრენეოლითში. ანასეულ I-ში (უკერამიკო) არც ერთი სეგმენტი არ არის, მაშინ, როდესაც ტრაპეციები მასალის საერთო რაოდენობის 2,2 პროცენტს შეადგენს. იგივე მდგომარეობა დადასტურდა მელოურის ნამოსახლარსა და დარკვეთის ეხის ადრენეოლითურ ფენაში (უკერამიკო). აქაც არ არის სეგმენტები, მაშინ როდესაც ტრაპეციები ჰარბადაა (ტაბ. III). მატულობს სეგმენტების რა-

²¹ П. П. Ефименко. Первобытное общество. Киев, 1953, с. 601.

²⁵ С. Н. Замятин, დასახ. ნაშრომი, გვ. 486—487.

²⁶ Н. О. Бадер, დასახ. ნაშრომი, გვ. 7.

²⁷ იქვე, გვ. 9.

²⁸ იქვე, გვ. 492.

ოდენობა ლუმურიშისა²⁹ და ჩხორთოლის³⁰ ნეოლითურ ნამოსახლარებზე. ანასეულ II-ში სეგმენტები 8,12%-ია. ძირითადად ისინი მცირე ზომის რკალდაბლაგვებული ფორმებითაა წარმოდგენილი.

წოფის ენეოლითურ კომპლექსში გადანაშთის სახით გვხვდება მცირე ზომის რკალდაბლაგვებული სეგმენტები (ტაბ. IV, სურ. 43—44). ისინი ცნობილია მაიკოპის კულტურის, მეშოკოს ნამოსახლარიდან და აგრეთვე მაიკოპის ყორღანიდან. როგორც ვხედავთ, სეგმენტები გადმონაშთის სახით კიდევ განაგრძობენ არსებობას ლითონის ხანის ძეგლებში.

სწორკუთხედები და ტრაპეციები გეომეტრიული მიკროლითების ყველაზე გავრცელებული სახეა. მათი ქრონოლოგიური ჩარჩოები მოიცავს ზედა პალეოლითის გვიან საფეხურს — ლითონის ხანამდე. აქ ჩვენ ერთად განვიხილავთ სწორკუთხედებსა და ტრაპეციებს, რადგან ზოგიერთ რაიონში სწორკუთხედები, შესაძლოა, ტრაპეციების პროტოტიპი ან მათი ლოკალური ფორმა იყოს. ეს საკითხი ჯერ კიდევ დაკვირვებას საჭიროებს. გვიანზედაპალეოლითში (გვარჯილას კლდე) ჩნდება გეომეტრიული იარაღების ახალი ფორმები — სწორკუთხედები, ეს თავბოლო და ბლაგვგვარდება ან ორგვერდრეტუშირებული სწორკუთხედებია (კოლ. № 6—54, 86, 87). ამგვარი იარაღები განაგრძობენ არსებობას ადრემეზოლითში (ქვაჭარა, ტაბ. III, სურ. 60—61). იერთ ისინი მარტივ ტრაპეციებს ჰგვანან, ამასთანავე, მათი ზომები მცირდება, ჯამბალის მღვიმეში (შუა მეზოლითი³¹) უკვე გვხვდება ტრაპეციები (ტაბ. III, სურ. 64). როგორც აღმოსავლეთ საქართველოში, ასევე შავიზღვისპირეთის გვიან-მეზოლითში (ეძანი, ცივი მღვიმე, აცი 111) შეინიშნება ტრაპეციების რაოდენობის ზრდა და ფორმების დახვეწა.

ადრენეოლითში (ანასეული I, დარკვეთი IV) ორფერდამუშავებული ტრაპეციები ჯერჯერობით გეომეტრიული ფორმის ერთ-ერთი სახეა.

გვიანეოლითში ტრაპეციების რაოდენობა მატულობს, ორფერდამუშავებულ ტრაპეციებთან ერთად გვხვდება სამგვერდამუშავებულებიც. ამ იარაღებს „პერპენდიკულარული“ რეტუშით დამუშავებული აქვთ ორი ფერდი და ზედა ფუძე. ქვედა ფუძეზე ეტყობა გამოყენების კვალი. ეს ჯგუფი ხასიათდება მცირე ზომებით, მოგრძო

²⁹ კ. კალანდაძე, ლუმურიშის ნეოლითურ ნამოსახლარზე 1970 წ. ჩატარებულ სამუშაოთა შედეგები. — კრ.: მასალები საქართველოსა და კავკასიის არქეოლოგიისათვის, V, 1973, გვ. 136.

³⁰ კ. კალანდაძე, ჩხორთოლის ნეოლითური ნამოსახლარი. — წიგნი: არქეოლოგიური კვლევები 1972 წელს (მოკლე ანგარიშები), 1973, გვ. 15—20.

³¹ ლ. წერეთელი, დასახ. ნაშრომი, 1973, გვ. 68.

და დაბალი მოყვანილობით, მათში არის ორმხრივდამუშავებული ცალეცი. სამგვერდდამუშავებული ტრაპეციები მცირე რაოდენობით ცნობილია ეძანის მეზოლითური ფენიდან. ანალოგიური ტრაპეციები ნაპოვნია მახვილაურის³² (ბათუმის რ-ნი), ლუმურიშისა და ჩხორთოლის (გალის რ-ნი) ნეოლითურ ნამოსახლარებზე, რაც შეეხება ორფერდამუშავებულ ტრაპეციებს, ისინი არსებობას განაგრძობენ ლითონის ხანის ძეგლებშიც (სამეღე კლდე, დარკვეთის II და III ფენები, ძუძუნა). თითო ცალი ნაპოვნია არუხლო I-ისა და იმირის ნამოსახლარებზე.

ზურგათლილი, მაღალი ტრაპეციები და სწორკუთხედები ჩნდება მხოლოდ გვიანნეოლითის განვითარებულ კომპლექსებში (შილოვკა, კისტრიკი, ანასეული II, გურიანთა, ოდიში, მახვილაური). ისინი ცნობილი არ არის ზედაპალეოლითური, მეზოლითური და ადრენეოლითური კომპლექსებიდან.

კისტრიკისა (ტაბ. IV, სურ. 26—37) და შილოვკისაგან განსხვავებით, ანასეულ II-ში ზურგათლილი მაღალი ტრაპეციები მეტად თავისებური სერიითაა წარმოდგენილი (ტაბ. IV, სურ. 23—25). ამ იარაღებს აქ უფრო ზურგათლილი მაღალი სწორკუთხედების სახე აქვთ, ვიდრე ტრაპეციებისა, თუმცა მათ შორის არის რამდენიმე ზურგათლილი ტრაპეციაც. აღსანიშნავია, რომ ანასეული II-ის მთელი ეს სერია ობსიდიანისგანაა დამზადებული, მაშინ, როდესაც ისინი დანარჩენ ძეგლებში ძირითადად კაჟისაა. ზურგათლილი სწორკუთხედების ანალოგიური ფორმები ჯერჯერობით უცნობია. საფიქრებელია, რომ მათი სახით გვაქვს ამ იარაღების ლოკალური ფორმა.

ზურგათლილი მაღალი ტრაპეციები დამახასიათებელია ჩრდილოკავკასიისათვის, ისინი გვხვდება ყუბანისპირეთში³³, სტავროპოლის მხარეში, კავკასიისპირა დიუნებში³⁴, ყირიმის გვიანნეოლითურ ფენებში (ტაშ-აირ³⁵ 1—5ა ფენა, კაია-არასი³⁶, ატ-ბაში³⁷, ჭეილაუ-ბა-

³² ს. გოგიტიძე. სამხრეთ-დასავლეთ საქართველოს ზღვისპირა ზოლის ქვის ხანის ძეგლები. — კრ.: სამხრეთ-დასავლეთ საქართველოს ძეგლები, 111. თბ., 1973, გვ. 66—67, ტ. VII.

³³ В. П. Любин, Доклад на секции неолита пленума ИИМК, 1957.

³⁴ Т. М. Минаева, Кремневая индустрия Нижнего Поволжья.—Труды нижеволжского об-ва краеведения, вып. 36, I, Саратов, 1929.

³⁵ Д. А. Крайнов, Пещерная стоянка—Таш Лир I как основа для периодизации послепалеолитических культур Крыма.—МИА, № 91, М., 1960, с. 156, таб. XXXIII, рис. 1—6.

³⁶ А. А. Формозов, დასახ. ნაშრომი. გვ. 110, ნახ. 9, სურ. 29, 30; ბახჩისარაის ისტორიული მუზეუმის კაია-არასის კოლექცია.

³⁷ А. А. Формозов დასახ. ნაშრომი. გვ. 99, ნახ. 3, სურ. 15; მოსკოვის უნივერსიტეტის ანთროპოლოგიის მუზეუმის ატბაშის კოლექცია.

ში³⁸, ზამილ-ყობა³⁹ 11, შან-ყობა⁴⁰ 1 ა ფენა, ფატმა-ყობა⁴¹, იუსუფოვის აუზი⁴², ზუია⁴³). მსგავსი ტრაპეციები ნაპოვნია აზოვისპირეთში⁴⁴, ჭორომისპირეთში (სობაჩკი, სურსკის კუნძული, ვოვჩეკი⁴⁵, მე-8 იგარენი, დონეცზე — ზლივკა, იზიუმ 5, სავინცი-1⁴⁶).

ზემოჩამოთვლილ ძეგლებში ზურგათლილი ტრაპეციები არსად არა გვხვდება გვიანნეოლითზე ადრე. იშვიათად ისინი ადრენეოლითამდეც აღწევენ. საინტერესოა მათი პოვნის ფაქტი ქვემო ქართლის ადრესამიწათმომედო კულტურის ძეგლებში (არუხლო I, არუხლო III). არუხლო I-ის მრავალრიცხოვან ობსიდიანის მასალაში ნაპოვნია სამი ზურგათლილი ტრაპეცია და ერთი სეგმენტი⁴⁷.

ს. ბიბიკოვმა⁴⁸ ყირიმის ნეოლითური ძეგლების შესწავლის შედეგად დაასაბუთა, რომ ზურგათლილი ტრაპეცია წარმოდგენს ყირიმის ნეოლითის დამახასიათებელ და დამათარიღებელ ფორმას, ხოლო უფრო გვიან, ყირიმში ნეოლითის უკეთესი სტრატოგრაფიის მქონე ახალი ძეგლების აღმოჩენისა და შესწავლის შედეგად ეს მოსაზრება დ. კრაინოვმა⁴⁹ კიდევ უფრო დააზუსტა. მან დაასაბუთა, რომ ზურგათლილი ტრაპეციები ყირიმის ნეოლითის მხოლოდ გვიანი საფეხურის დამახასიათებელი და დამათარიღებელია.

აღნიშნული ნეოლითური კომპლექსების ტიპოლოგიურ-შედარე-

³⁸ О. Н. Бадер. Изучение эпилепсита Крымской яйлы.—СА, вып. V, 1940.

³⁹ მოსკოვის სახ. ისტორიული მუზეუმისა და იალტის მუზეუმების კოლექცია.

⁴⁰ მოსკოვის სახ. ისტორიული მუზეუმის ზამილ-ყობა II-ის კოლექცია.

⁴¹ С. Н. Биби́ков. Предварительный отчет о работе крымской экспедиции. 1935; СА, 1936.

⁴² С. Н. Биби́ков, Доклад на секции палеолита пленума ИИМК. 1957.

⁴³ А. А. Формозов. დასახ. ნაშრომი. გვ. 101, ნახ. 4, სურ. 14—16.

⁴⁴ სიმფეროპოლის მხარეთმცოდნეობის მუზეუმის კოლ. № 5243, 5245, 9155.

⁴⁵ О. Н. Бадер, Очерк работ Азово-черноморской экспедиции. КСИИМК, вып. XXXI. 1950, с. 652.

⁴⁶ უკრაინის მეცნ. აკადემიის არქეოლოგიის ინსტიტუტის კოლექციები (კიევი).

⁴⁷ М. В. Сибі́льов, Старовинности изюмщины, вып. IV. Изюм, 1930, таб. XXII.

⁴⁸ ტ. ჩუბინიშვილი, ლ. ქელიძე. ქვემო ქართლის არქეოლოგიური ექსპედიციის მუშაობის შედეგები, სველე არქეოლოგიური კვლევა-ძიება 1972 წელს (მოკლე ანგარიში). 1973, გვ. 29—35.

⁴⁹ С. Н. Биби́ков. К вопросу о неолите в Крыму.—КСИИМК, IV, 1940, с. 26—31.

ბითი ანალიზი, გამორიცხვის მეთოდი, ანალოგები ყირიმის ძეგლებში, საშუალებას გვაძლევს დავასკვნათ, რომ ზურგათლილი მაღალი ტრაპეციები და სწორკუთხედები ყირიმთან ერთად დასავლეთ ამიერკავკასიის გვიანი ნეოლითის დამატარიღებელი ფორმაა.

ზურგათლილი ტრაპეციების გავრცელების სამხრეთი საზღვარი ამიერკავკასიაზე გადის. წინა აზიის ძეგლებისათვის ეს ფორმები უცნობია. ისინი არ გვხვდება აგრეთვე ტყის ზონაში, დნებარის დასავლეთით და მდ. ურალის აღმოსავლეთით. აღნიშნული იარაღები, ზემოჩამოთვლილი გავრცელების რაიონებიდან მხოლოდ ამიერკავკასიის შავიზღვისპირეთში და ყირიმში გვხვდება დიდი რაოდენობით. გამორიცხული არ უნდა იყოს შავიზღვისპირეთში მათი წარმოშობა და აქედან გავრცელება უფრო ჩრდილოეთით.

ამგვარად, გეომეტრიული მიკროლითების განხილვამ ქვის ხანის საფეხურების მიხედვით გვიჩვენა, რომ მთელი ზედა პალეოლითისა, მეზოლითისა და ნეოლითის მანძილზე მიკროლითური ტექნიკა ვითარდება აღმავალი ხაზით — შეიმჩნევა გეომეტრიული მიკროლითების განვითარება, ფორმების ძიება და ერთი ფორმიდან მეორეში გადასვლის პროცესი.

შევხებთ რა გეომეტრიული მოყვანილობის მიკროჩასართების ყველა ტიპს, ახლა გვინდა შევეხებთ მიკროლითურ ტექნიკას. მიკროლითურმა ტექნიკამ, ისევე როგორც გეომეტრიული ფორმის მიკროლითებმა, განვითარების საკმაოდ დიდი გზა განვლო. მიკროლითების დამუშავების ესა თუ ის ხერხი ქვის ხანის განვითარების სხვადასხვა საფეხურზე გაჩნდა.

მიკროლითების ორმხრივი დამუშავების ხერხი ფართოდ იყო გავრცელებული კავკასიის შავიზღვისპირეთის გვიანნეოლითში. გვიანნეოლითური ძეგლებიდან ყველაზე ხშირად იგი კისტრიკში გამოიყენებოდა. თუ არაფერს ვიტყვით ლუკინის კოლექციაზე, სადაც ძალიან ხშირია მიკროლითების ორმხრივი დამუშავება, მარტო ჩვენ მიერ კისტრიკში მოპოვებულ მასალაში 16 გეომეტრიული ფორმიდან 13 ორმხრივდამუშავებულია (ტაბ. IV, სურ. 26—28, 31, 33, 35—36). მიკროლითების ორმხრივი დამუშავება ძალიან ხშირია შილოვკაში. იქ თითქმის ყველა მათგანი ორმხრივდამუშავებულია. სხვაგვარი მდგომარეობაა ოდიშისა და ანასეულ II-ში, აქ ორმხრივდამუშავების მხოლოდ ორიოდ შემთხვევაა⁵¹. აღნიშნული ხერხით დამუშავებული ტრაპე-

⁵⁰ Д. А. Крайнов, დასახ. ნაშრომი, გვ. 100.

ციები ცნობილია მეშოკოდან⁵¹ (კრასნოდარის მხარე), სტავროპოლის⁵² მხარედან. სამაგიეროდ ყირიმში ეს ხერხი თითქმის უცნობია.

მიკროლითების ორმხრივი დამუშავების ხერხი, თავდაპირველად ა. ფორმოზოვის⁵³, მიერ წმინდა კავკასიურად იყო მიჩნეული, მიუხედავად იმისა, რომ მაშინ ამის სამტკიცებლად მას მასალა თითქმის არ გააჩნდა. შემდეგ, როდესაც ა. ფორმოზოვმა გაითვალისწინა, რომ გეომეტრიული მიკროლითების ორმხრივი დამუშავება დამახასიათებელია პალესტინის ნატუფის კულტურისა (ელ-ხიამი, ელ-ახმარი, აბუსიფი მკვდარი ზღვის რაიონიდან; მუგარეთ-ელადი და აბუ-უზბა კარმელის მთაზე) და ჰელუანის სადგომებისათვის, რომლებიც გაცილებით უფრო ძველია, ვიდრე კავკასიური ძეგლები, მან გამოთქვა ახალი მოსაზრება: ეს ტექნიკა წინა აზიიდან სანაპირო ზოლის მეშვეობით უნდა გავრცელებულიყო, როგორც ამიერკავკასიაში, ასევე უფრო ჩრდილოეთით. უკანასკნელ ხანებში დას. ამიერკავკასიის გეომეტრიული მიკროლითებიანი კომპლექსების განმეორებითა და უფრო დეტალურმა შესწავლამ გამოავლინა შემდეგი: დას. საქართველოს ზედაპალეოლითურ ძეგლებში უკვე გვხვდება აღნიშნული ტექნიკით დამუშავებული მიკროლითები. ორმხრივდამუშავების შემთხვევა ცნობილია უკვე თარო-კლდიდან⁵⁴. იქ ნაპოვნი სეგმენტისმაგვარი იარაღები ორმხრივად დამუშავებული. დამუშავების ეს ხერხი დადასტურებულია აგრეთვე ეძანის⁵⁵ ზოგიერთ მიკროიარაღზე.

მიკროლითების დამუშავებაში პირველ რიგში აღსანიშნავია ე. წ. „მცოცავი“ წნევიტი რეტუშის გამოყენება. მიკროლითების ზურგის ათლა წნევიტი რეტუშის საშუალებით უცნობია მეზოლითური და ადრენეოლითური ძეგლებისათვის. ამ ხერხით მიკროლითების დამუშავება კავკასიისა და ყირიმში გვიანნეოლითში იწყება. მის გაჩენასთან ერთად ჩნდება ტრაპეციების ახალი სახე — „მცოცავი“ რეტუშით ზურგათლილი ტრაპეციები და სწორკუთხედები (ტაბ. IV, სურ. 23—29, 38—40, 42). წნევიტი რეტუშის გაჩენას წინ უსწრებდა მიკროლითების დამუშავება ბრტყელი რეტუშით. მიკროლითების განვითარების ადრეულ საფეხურზე გამოიყენებოდა ციცაბო, დამაბლაგვებელი და დამრეცი რეტუში. დამაბლაგვებელი რეტუში ჩნდება ბლაგვ-

⁵¹ სახელმწიფო ერმიტაჟის პირველყოფილი საზოგადოების ისტორიის განყოფილების კოლექცია.

⁵² Т. М. Минаева, Стоянка с микролитическим инвентарем на черных землях. КСИИМК, вы. 59. 1955, рис. 13.

⁵³ А. А. Формозов. დასახ. ნაშრომი, გვ. 147—148.

⁵⁴ ს. ჯანაშიას სახ. საქართველოს სახ. მუზეუმის ფონდები, კოლ. № 30—26—71.

⁵⁵ იქვე, კოლ. № 16—55.

გვერდა იარაღების გაჩენასთან ერთად. ზედა პალეოლითის შემდგომ საფეხურზე, მიკროლითების დამუშავების ახალ ხერხებთან ერთად ძველიც არ არის დავიწყებული.

მიკროლითების დანიშნულების შესახებ არქეოლოგიურ ლიტერატურაში საყოველთაოდ აღიარებული მოსაზრება არსებობს, რომლის თანახმად ისინი რთული, შედგენილი იარაღების ჩასართებად მიჩნეულნი⁵⁶, რომლებიც ძვლის ან ხის ტარში მაგრდებოდა ბიტუმისმაგვარი ნივთიერებით. ქვის ხანის ძველებში ნაპოვნია ძვლის გვერდამოღარული იარაღები, რომლებიც ჩასართების მოსათავსებელ ჩარჩოებად ითვლება.

სადავოა საკითხი, თუ რა დანიშნულებისა იყო ეს რთული შედგენილი იარაღები, რომელთა ჩასართებასაც წარმოდგენდნენ მიკროლითები. ამის შესახებ არქეოლოგიურ ლიტერატურაში ჯანსჯავებული მოსაზრებები იყო გამოთქმული.

ყველაზე გავრცელებული მოსაზრების თანახმად გეომეტრიულ მიკროლითებს სატყორცნი იარაღების დანიშნულებას მიაწერენ. უკანასკნელის სასარგებლოდ მრავალი მოსაზრება და ფაქტობრივი მასალა მოტანილი არქეოლოგიურ ლიტერატურაში, რომლის ამომწურავად წარმოდგენა წინამდებარე ნაშრომის ჩარჩოებში შეუძლებელია, მოვიყვანო მხოლოდ იმ მკვლევართა მოსაზრებებს, რომლებსაც უმუშავიათ ამ საკითხებზე და თავისი მოსაზრებები დასაბუთებული აქვთ ფაქტობრივი მასალით.

პირველ ყოვლისა საინტერესოა გ. ჩილდის⁵⁷ მოსაზრება ამ საკითხის შესახებ. იგი უყოყმანოდ თვლის, რომ გეომეტრიული მიკროლითები (სეგმენტები, სამკუთხედები, ტრაპეციები) ევროპაში თუ აფრიკაში წარმოდგენდნენ შედგენილი სატყორცნი იარაღების ჩასართებს, სანადირო დანიშნულების იარაღებს.

გ. ჩილდი არ ეთანხმება ადრე გავრცელებულ მოსაზრებას, რომლის თანახმად ევროპაში გეომეტრიული მიკროლითების გავრცელება ემთხვეოდა პირველ მიწათმოქმედ-მესაქონლეთა გამოჩენას. ეს მოსაზრება მან უარყო იმის საფუძველზე, რომ ევროპაში პალეოლითელი მონადირე თემები (უკანასკნელი გამყინვარების პერიოდში) იყენებდ-

⁵⁶ С. Н. Бибиков. Производственная роль костяного инвентаря в хозяйстве позднелеолитических обществ Крыма.—Уч. записки ЛГУ. № 85, сер. ист. наук. вып. 13. 1949; В. М. Массон, Средняя Азия и Древний Восток. М.—Л., 1964, с. 14—15; Г. Ф. Коробкова. Орудия труда и хозяйство неолитических племен Средней Азии.—МИА, СССР. № 158. 1969, с. 24.

⁵⁷ Г. Чайлд. Древнейший Восток в свете новых раскопок. М., 1956, с. 51—52.

ნენ გეომეტრიულ მიკროლითებს. ამით იგი გამორიცხავდა გეომეტრიული მიკროლითების სამიწათმოქმედო დანიშნულებას. თუმცა იგი ამასთანავე აღნიშნავდა, რომ გეომეტრიული მიკროლითები არ გამოდის ხმარებიდან ამ ადგილებში მიწათმოქმედ-მესაქონლეთა მოსვლის შემდეგაც. ს. სემიონოვის აზრით, მიკროლითური ტექნიკა ნადირობისათვის საჭირო იარაღის დამზადების შესაძლებლობას იძლეოდა⁵⁸. მასონი გეომეტრიული ფორმის იარაღებს ექვევარეშე მიიჩნევს რთული, შედგენილი სატყორცნი იარაღების ჩასართებად⁵⁹.

ზოგადი საკითხების კვლევისას არქეოლოგებს — პ. ეფიმენკოს⁶⁰, ს. ზამიატინს⁶¹, ა. ფორმოზოვს⁶², ნ. ბადერს⁶³ — მოუხდათ კავკასიის ქვის ხანის ძველების გათვალისწინება, კერძოდ კი, მიკროლითური ტექნიკისა და გეომეტრიული მიკროლითების შედარებითი ანალიზის გაკეთება. ყველა მათგანი თვლიდა, რომ გეომეტრიული მიკროლითები, რთული, შედგენილი სატყორცნი იარაღების ჩასართები სანადირო დანიშნულების იარაღებია. არქეოლოგიურ ლიტერატურაში არაერთი ფაქტია მოყვანილი იმის საბუთად, რომ გეომეტრიული მიკროლითები, კერძოდ, სეგმენტები და ტრაპეციები, სატყორცნი იარაღების შემადგენელ ნაწილებს წარმოადგენენ.

დანიში ნაპოვნია ხის ისრები, რომელთა წვერის მაგივრობას სწევდნენ მალაი სამკუთხედები⁶⁴. კუნძულ ტევისზე მეზოლითურ სამარხში აღმოჩენილი ჩონჩხის ერთ-ერთ მალაში გარჭობილი იყო მიკროლითი, ხოლო მეორე მალაზე მიყენებული ნაჭდევი შეიმჩნეოდა⁶⁵. ანალოგიური სამარხი იყო აღმოჩენილი უკრაინის ტერიტორიაზე. ჩონჩხის ხერხემალში გარჭობილი იყო მიკროლითი.

რაც შეეხება გეომეტრიული მიკროლითების სამიწათმოქმედო დანიშნულებას, ამის შესახებ უკანასკნელი წლების არქეოლოგიურ ლიტერატურაში საკითხი არ ისმის.

ცნობილია არქეოლოგ ლ. ლიკის მიერ 1931 წ. აღმ. აფრიკის

⁵⁸ С. А. Семенов. Первообытная техника, МИА СССР, № 54, с. 83.

⁵⁹ В. М. Массон. დასახ. ნაშრომი, გვ. 15.

⁶⁰ П. П. Ефименко. დასახ. ნაშრომი, გვ. 600—601.

⁶¹ С. Н. Замятин. დასახ. ნაშრომი, გვ. 492.

⁶² А. А. Формозов. Неолит Крыма и Черноморского побережья Кавказа; Миссег. Этнокультурные области на территории Европейской части СССР в каменном веке. с. 70.

⁶³ Н. О. Бадер. Варианты культуры..., с. 7—9.

⁶⁴ А. А. Формозов. დასახ. ნაშრომი, გვ. 70; M. et S. J. Pequart. La necropole méso-litique de Tevieg (Morbihan)—L' Antropologic, t. XXXIX, № 5—6. 1929.

⁶⁵ С. Н. Бибиков. დასახ. ნაშრომი, გვ. 19.

(კენია) ერთ-ერთი გამოქვაბულის ვათხრის საფუძველზე გამოთქმული მოსაზრება. აქ მან შენიშნა, რომ სეგმენტები რკალისებურად იყო განლაგებული. მისი აზრით, ისინი ნამგლის ჩასართებს წარმოადგენენ⁶⁶. მაგრამ უფრო მოგვიანებით, როდესაც ლ. ლიკი დაინტერესდა გეომეტრიული მიკროლითების დანიშნულებით და პრაქტიკული ექსპერიმენტებიც ჩაატარა, მივიდა დასკვნამდე, რომ გეომეტრიული მიკროლითები წარმოადგენენ ეფექტურ სანადირო იარაღებს. ხოლო გ. ჩაილდი კენიის ამ აღმოჩენის შესახებ აღნიშნავდა, რომ ისინი პალეოლითურ ფენაშია ნაპოვნი და მით გამორიცხავდა მათ სამიწათმოქმედო დანიშნულებას⁶⁷.

მეორე გავრცელებული მოსაზრების თანახმად გეომეტრიული მიკროლითები ერთი გარკვეული სახის იარაღებს არ ეკუთვნოდნენ. სხვადასხვა ფორმის მიკროლითების ხისა ან ძვლის ტარში გარკვეული ხერხით ჩამაგრებას განსხვავებული დანიშნულების იარაღი უნდა მოეცა.

ჩასართების ტექნიკასთან დაკავშირებით ს. ბიბიკოვმა გამოთქვა მოსაზრება, რომ სატყორცნი იარაღების ჩასართები აღიდებდნენ ნადირობის პროდუქტიულობას და იძლეოდნენ დაკარგული ნაწილების ადვილად შეცვლის შესაძლებლობას. მაგრამ მას ამასთანავე შესაძლებლად მიაჩნდა, აგრეთვე, ტრაპეციების ერთი ნაწილის გამოყენება ისრისპირებად, მეორე ნაწილისა კი ხერხებად, დანებად და სატეხების ჩასართებადაც კი⁶⁸. სამკუთხედებს ს. ბიბიკოვი სათევზაო დანიშნულების იარაღებად მიიჩნევდა⁶⁹, ე. ი. ყველა შემთხვევაში იგი მათ მითვისებითი მეურნეობისათვის განკუთვნილ იარაღებად თვლიდა.

საინტერესოა გ. კორობკოვას მიერ ჯეიტუნის (შუა აზია) მიკროლითებზე ჩატარებული ტრასოლოგიური გამოკვლევების შედეგები. უკანასკნელის მიხედვით ჯეიტუნის ზოგიერთი ტრაპეცია და სეგმენტი გამოიყენებოდა შედგენილი ნამგლის ჩასართებად, ზოგიერთი კი საფხეკი იარაღებისა. გეომეტრიული მიკროლითების ნაწილი კი შესაძლებელია გამოყენებული იყო სატყორცნი იარაღების წვერებად⁷⁰.

ერთ-ერთი მოსაზრების თანახმად, მიკროლითებს მიკროსაჭრისე-

ბის დანიშნულება უნდა ჰქონოდა⁷¹. საინტერესოა წინა აზრის უძველეს ძეგლებში ე. წ. სამკელი დანების პოვნა. ეს სამკელი დანები წარმოადგენს სწორი ფორმის ძვლის ტარს შუაში ღარიტ, რომელშიც ჩასმული უნდა ყოფილიყო კაჟის ჩასართები. მსგავსი ნამგლები ნაპოვნია ვვიან ნატუფში. მათ ყველა მკვლევარი სამკელ დანებად თვლის და შემგროვებლობისათვის განკუთვნილ იარაღად მიიჩნევს. გამონაკლისია რ. ბრეიდვუდი, რომლის აზრითაც ეს დანები უკვე მწარმოებლურ მეურნეობას უკავშირდება⁷².

აღსანიშნავია, რომ ეს სამკელი დანები ყველა შემთხვევაში წარმოადგენს ცარიელ ტარებს, რომლებშიც არ არის შერჩენილი ჩასართები, გამონაკლისია ფაიუმში აღმოჩენილი სამკელი დანა, რომელშიც ჩასმულია სწორი ლამელები და არა მიკროლითები. ასე რომ, გეომეტრიული მიკროლითების პოვნა სამკელ დანებში ჯერჯერობით არ არის დამოწმებული. ამასთანავე აღსანიშნავია, რომ წინა აზრის ჩამოყალიბებულ სამიწათმოქმედო კულტურის ძეგლებში აღმოჩენილია ამგვარივე იარაღები (სიალკი). მათში არ უნდა ვივარაუდოთ გეომეტრიული მიკროლითების ჩასმა, რადგან მაშინ ისინი უნდა ყოფილიყვნენ სიალკისა და ხასუნას ნამოსახლარების ფენებში, სადაც ამგვარი და ზოგ შემთხვევაში უკვე მოხრილი ნამგლებიც გვაქვს. როგორც ვიცით, სიალკში და ხასუნაში გეომეტრიული მიკროლითები, და საერთოდ მიკროლითური ტექნიკა, აღარ გვხვდება. აქედან გამომდინარეობს დასკვნა, რომ გეომეტრიული მიკროლითები სამკელ დანებს არ უნდა უკავშირდებოდეს.

სადღეისოდ გეომეტრიული მიკროლითების დანიშნულების საკითხის გადასაწყვეტად კავკასიის ძეგლებში პირდაპირი მასალა არ მოგვაპოვება. თუმცა ამის მიუხედავად ერთი რამ ცხადია — მიკროლითური ტექნიკა და გეომეტრიული მიკროლითები კავკასიაში ჩაისახა და განვითარდა გაცილებით უფრო ადრე, ვიდრე მიწათმოქმედება. შეიძლება ვივარაუდოთ, რომ მიკროლითური ტექნიკა და გეომეტრიული მიკროლითები ჩნდება ზედა პალეოლითის დასაწყისში და ეითარდება მის შემდგომ საფეხურებზე, ე. ი. ჩნდება ზედა პალეოლითის იმ ეტაპებზე, როდესაც მიწათმოქმედება არ არის საგულისხმებელი.

მიკროლითური იარაღები, როგორც რთული, შედგენილი იარა-

⁶⁶ L. S. Leakey. The stone age cultures of Kenya colony. Cambridge, 1931, ტაბ. XVII.

⁶⁷ Г. Чайлд. დასახ. ნაშრომი, გვ. 52.

⁶⁸ С. Н. Бибииков. დასახ. ნაშრომი, გვ. 22.

⁶⁹ С. Н. Бибииков. Раскопки в навесе Фатъма-Коба.—КСИА, т. 8. Киев, 1950.

⁷⁰ Г. Ф. Коробкова. Орудия труда и хозяйство неолитических племен Средней Азии.—МИА СССР, 1960, 158, გვ. 24.

⁷¹ L. Romendo. Lásite 51 collections préhistoriques du (R. A. P. E) Libyea IX—X, 1961—1962.

⁷² R. J. Braidwood, B. How. Prehistoric Inversignation in Iraqi Kurdistan. Chicago, 1960.

ღების ჩასართები, გამოყენებული უნდა ყოფილიყო ნაწილობრივ შემგროვებლობისა, ნაწილობრივ კი სანადირო და სათევზაო იარაღების ჩასართებად, ე. ი. ყველა შემთხვევაში მიკროლითების ტექნიკა და გეომეტრიული მიკროლითები წარმოიშვა და განვითარდა მითვისებითი მეურნეობის წიაღში, მისი საჭიროებისათვის.

ზედა პალეოლითის დასაწყისიდან შეიმჩნევა მითვისებითი მეურნეობის მასშტაბების თანდათანობითი ზრდა. ვითარდება შემგროვებლობა, მეთევზეობა, ნადირობა. ყოველივე ამან განაპირობა მეურნეობის ამ დარგებისათვის საჭირო იარაღების განვითარება. მითვისებითი მეურნეობის გაფართოებასთან ერთად ვითარდება მიკროლითური ტექნიკა და პირუტყუ, ამ ტექნიკის აღმავლობამ ხელი შეუწყო მითვისებითი მეურნეობის შემდგომ განვითარებას. ეს მოვლენები ერთმანეთთან მჭიდრო კავშირში და ურთიერთგანპირობებულობაშია.

როგორც აღვნიშნეთ, დასავლეთ ამიერკავკასიის ზედა პალეოლითის, მეზოლითისა და მთელი ნეოლითისათვის დამახასიათებელია კარგად განვითარებული მიკროლითური ტექნიკა და გეომეტრიული მიკროლითები. ამავე ტერიტორიის ადრესამიწათმოქმედო კულტურის ძეგლებში, სადაც ჩამოყალიბებულ მიწათმოქმედებასთან გვაქვს საქმე (ნასახლარები „სოჭი-აღღერის“ ტიპის თოხებით), აღნიშნული ტექნიკა ქრება. ანალოგიური მდგომარეობაა ცენტრალურსა და აღმოსავლეთ ამიერკავკასიაში. აქაურ მეზოლითს (ეძანი, ზურტაკეტი, კობისტანი) და ნეოლითს (კობისტანი) ახასიათებს მალალ დონეზე განვითარებული მიკროლითური ტექნიკა და გეომეტრიული ფორმის იარაღები. ამავე ტერიტორიის ადრესამიწათმოქმედო შულავერ-შომუ-თეფეს კულტურას (შულავერი, იმირის-გორა, შომუ-თეფე, თიორა-თეფე, ქიულთ-თეფე I) კი მიკროლითური ტექნიკა და გეომეტრიული მიკროლითები აღარ ახასიათებს. გადმონაშთის სახით მათ ვხვდებით წოფის, არუხლო I და არუხლო III ნამოსახლარებზე.

ანალოგიური სურათია წინა აზიაში. აქ მეზოლითის ხანაში უკვე გამოიყოფა ორი კულტურული არეალი. პირველი მოიცავს პალესტინას, ნაწილობრივ სირიას და მცირე აზიის სამხრეთ ნაწილს, მეორე — ჩრდილო ერაყსა და ირანის ქუთისტანს. პირველ არეალში გავრცელებულ ნატუფის კულტურას მის სამივე ფაზაში ახასიათებს განვითარებული მიკროლითური ტექნიკა და გეომეტრიული ფორმის მიკროლითები. ამ კულტურის ყველა მკვლევარი (გაროდი, ნევილი, კენიონი), მათ შორის საბჭოთა არქეოლოგები, რომლებიც მუშაობდნენ ამ კულტურის საკითხებზე (ბადერი, მასონი, ფორმოზოვი) ერთხმად აღიარებენ, რომ ნატუფის კულტურის მატარებელი ტომების მეურნეობა დამყარებული იყო მითვისებით მეურნეობაზე. კერძოდ, ნადირობასა და შემგროვებლობაზე. ფართოდ განვითარებული მითვისებითი

სებითი მეურნეობის წიაღში, ნატუფის კულტურის მესამე ეტაპზე ჩნდება მწარმოებლური მეურნეობის ცალკეული ელემენტები, რის გამოც რ. ბრეიდვუდმა⁷³ გამოთქვა მოსაზრება ნატუფის კულტურის მესამე ეტაპის მწარმოებლური მეურნეობისადმი მიკუთვნების შესახებ. აღნიშნულმა მოსაზრებამ, ისევე როგორც რ. ბრეიდვუდის მთელმა პერიოდიზაციამ, აღიარება ვერ პოვა. ვ. მასონს უსაფუძვლოდ მიაჩნია ნატუფის კულტურის მესამე ეტაპის მიკუთვნება მწარმოებლური მეურნეობისადმი. მისი აზრით, ნატუფის კულტურის მესამე ეტაპი მითვისებით მეურნეობას უნდა უკავშირდებოდეს⁷⁴. ამ შემთხვევაში ჩვენი საკითხისათვის არა აქვს არსებითი მნიშვნელობა ნატუფის კულტურის მესამე ეტაპის კუთვნილების საკითხის გადაწყვეტას. ჩვენთვის საინტერესოა, რომ ნატუფის კულტურის მესამე ეტაპზე მწარმოებლური მეურნეობის ელემენტების გაჩენის მიუხედავად გეომეტრიული ფორმის მიკროლითების რაოდენობა უცვლელია, რაც განპირობებული იყო მითვისებითი მეურნეობის ჯერ კიდევ დიდი როლით. ამასთანავე საინტერესოა, რომ ნატუფის კულტურის წინა ორ ეტაპს ყველა მკვლევარი უყოყმანოდ აკუთვნებს მითვისებით მეურნეობას, რომლის დროსაც ფართოდაა წარმოდგენილი მიკროლითური ტექნიკა და გეომეტრიული მიკროლითები.

მსგავსი მდგომარეობაა წინა აზიის მეორე არეალში. აქაური გვიანი ზედა პალეოლითისა და მეზოლითის ძეგლებისათვის დამახასიათებელია განვითარებული მიკროლითური ტექნიკა და გეომეტრიული ფორმის იარაღები (ზარზი, შანიდარი, იაბრუდი, გარი-კამარბანდი). აღიარებულია, რომ აღნიშნული კულტურის მატარებელი გვაროვნული ჯგუფების მეურნეობის საფუძველი მითვისებითი მეურნეობა იყო. როგორც ჩანს, იგივე დასკვნა გამოდის წინა აზიის მეორე არეალის გვიანი ზედა პალეოლითისა და მეზოლითის ძეგლების განხილვიდანაც — მიკროლითური ტექნიკა და გეომეტრიული მიკროლითები მითვისებითი მეურნეობის საჭიროებას ემსახურებოდა.

წინა აზიის უძველესი კულტურების მკვლევარნი თვლიან, რომ ზარზის, ნატუფისა და კასპისპირა მეზოლითური კულტურების ბაზაზე წარმოიქმნა წინა აზიის ადრესამიწათმოქმედო კულტურები. მათი წარმოქმნის ადრეულ სტადიაზე (მასონის პერიოდიზაციის მიხედვით)⁷⁵ სადაც გვაქვს შერწყმა მითვისებითი მეურნეობისა (ნადი-

⁷³ R. I. Braidwood, დასახ. ნაშრომი.

⁷⁴ В. М. Массон. К вопросу о мезолите Передней Азии, — МИА СССР, № 126, 83-170.

⁷⁵ В. М. Массон. Средняя Азия и Древний Восток. М.-Л. 1964, 83-83.

რობა და შემგროვებლობა) და დამჭდარი მიწათმოქმედების არქაული ფორმებისა, მიკროლითური ტექნიკა და გეომეტრიული ფორმები ჯერ კიდევ მნიშვნელოვან როლს ასრულებენ (ჯარმო, იერიხონი, ბელდისის ფენა, ჯეიტუნი). მაგრამ ადრე სამიწათმოქმედო კულტურის მეორე ეტაპზე, სადაც უკვე ჩამოყალიბებულია მიწათმოქმედ-მესაქონლეთა კულტურა⁷⁶, სადაც უკვე იმარჯვებს მწარმოებლური მეურნეობა, მიკროლითური ტექნიკა და გეომეტრიული მიკროლითები მთლიანად ქრება. ამ ეტაპს მიეკუთვნება ხაჯილარი, ჩათალ-პუიუკი, მერსინი, აშუკი, ხასუნა, სიალკი 1, ნამაზგა 1.

ზემოთქმული უფლებას გვაძლევს დავასკვნათ: 1. მიკროლითური ტექნიკა და გეომეტრიული მიკროლითები არ არის სამიწათმოქმედო დანიშნულების იარაღები და ამდენად, დამახასიათებელი მწარმოებლური მეურნეობისათვის; 2. მიკროლითური ტექნიკა და გეომეტრიული მიკროლითები არქეოლოგიურ კომპლექსებში წარმოადგენენ მითვისებითი მეურნეობის განვითარების ხარისხის საკმაოდ მგრძობიარე მაჩვენებელს, მითვისებითი მეურნეობის ხვედრითი წონის მაჩვენებელს.

ამგვარად, მიკროლითური ტექნიკისა და გეომეტრიული მიკროლითების განხილვა ქვის ხანის საფეხურების მიხედვით გვიჩვენებს, რომ დაწყებული ზედა პალეოლითის ადრეული საფეხურიდან, ე. ი. მისი ჩასახვის დროიდან, აღნიშნული ტექნიკა და გეომეტრიული ფორმის იარაღები განიცდიან განვითარებას აღმავალი ხაზით, მათი თვისებრივი და რაოდენობრივი ცვლილებების გზით, რამაც უმაღლეს განვითარებას მიადწია გვიანნეოლითში. აღნიშნული ინდუსტრიის სრულყოფა ხდებოდა პრიზმული მიკროლამელების ფართოდ განვითარების ბაზაზე.

ჩვენ მიერ გამოანგარიშებულმა მიკროლითური ტექნიკის ინდექსებმა გვიჩვენა მიკროლითური ტექნიკის ზრდა აღმავალი ხაზით ქვის ხანის საფეხურების შესაბამისად (ზედა პალეოლითი, მეზოლითი, ნეოლითი): საკაია — 5,5%, გვარჯილას კლდე — 7,2%, ქვაჭარა — 3,8%, ანასეული II — 43%. მიღებული პროცენტული მაჩვენებლებიდან ჩანს, რომ ყველაზე მაღალი ინდექსი აქვს გვიანი ნეოლითის მიკროლითურ ტექნიკას. სამწუხაროდ ტექნიკური მიზეზების გამო, ვერ მოხერხდა ჯერჯერობით ყველა ძეგლის ინდექსების გამოანგარიშება, რაც უფრო ნათელს გახდიდა მიკროლითური ტექნიკის განვითარების თავისებურებებს.

როგორც ცნობილია, ფართოდ განვითარებული მითვისებითი მე-

ურნეობის წიაღში ჩაისახა მწარმოებლური ეკონომიკა (მიწათმოქმედება). ახალმა მზარდმა ეკონომიკამ ჯერ შეაფერხა, ხოლო შემდეგ შეამცირა მითვისებითი მეურნეობის როლი უძველესი ტომების მეურნეობაში. მისი მნიშვნელობის შესუსტებამ კი გამოიწვია მიკროლამელების ტექნიკის დაცემა და მიკრონაწარმის შემცირება. ამის მკაფიო მაგალითს წარმოადგენს ოდიშის ნამოსახლარი, სხვა გვიანნეოლითურ ნამოსახლარებთან შედარებით მასში ყველაზე მეტია მიწათმოქმედებასთან დაკავშირებული იარაღები, ხოლო იმავე ძეგლებსაგან განსხვავებით მიკროლითური ტექნიკა აქ უკვე შეზღუდულადაა წარმოდგენილი.

გვიანნეოლითის შემდეგ მიკროლითური ტექნიკის მზარდი განვითარება წყდება, იგი დაღმავალი ხაზით მიმდინარეობს. ამის გამო კავკასიის ადრეოლითონის ხანის ძეგლებში მიკროლითური ტექნიკის ხვედრითი წონა საგრძობლად მცირდება. ამის მაგალითია სამეღე კლდის, დარკვეთის I, II, III ფენები, წოფისა და არუხლო I ნამოსახლარები. ეს კი უნდა ნიშნავდეს, რომ ენეოლითში, აღმავლობის გზაზე მდგარი მწარმოებლური მეურნეობის პირობებში მცირდება იმ მეურნეობის როლი (მითვისებითი), რომელსაც ემსახურებოდა მიკროლითური ტექნიკა და მისი ნაწარმი. ქვისა და ლითონის ხანის ძეგლებში არსებული მიკროლითური ტექნიკის რაოდენობრივი მაჩვენებელი პირდაპირპროპორციული უნდა იყოს მითვისებითი მეურნეობის ხვედრითი წონისა.

ძეგლებში, რომლებშიც სავარაუდებელია (ან ჩნდება) პირველი ლითონის ნივთები, ქვის ინდუსტრიის ხასიათი იცვლება. წყდება მიკროლითური ტექნიკის განვითარება, მცირდება გეომეტრიული მიკროლითებისა და წვრილი პრიზმული ლამელების რაოდენობა. მნიშვნელოვნად იცვლება იარაღთა სერიები. კლებულობს ან ქრება მიკროლითური იარაღები (გეომეტრიული მიკროლითები, მიკროსაჭრისები, მიკროსახვრეტები, მიკრობურღები და სხვ.), ფართოდ იკიდებს ფეხს იარაღების ორმხრივი დამუშავება, იხვეწება „წნევიითი რეტუში. ისახება ახალი — მსხვილი ლამელების ტექნიკა, რაც უფრო შორსაა კომპლექსი ლითონის პირველი ნივთების გაჩენის დროიდან, მით უფრო კლებულობს ნეოლითის ნიშნები.

აღნიშნული პროცესი არ უნდა იქნეს გაგებული ისე, თითქოს მითვისებითი მეურნეობა მთლიანად ქრება ენეოლითის ხანის ისეთ კულტურებში, რომლებშიც არ არის წარმოდგენილი მიკროლითური ტექნიკა. მითვისებითი მეურნეობა სხვადასხვა ეპოქებში განსხვავებული მასშტაბით განაგრძობს არსებობას, როგორც მეურნეობის დამხმარე დარგი. მიკროლითური ტექნიკისა და მისი ნაწარმის გაქრობა

⁷⁶ იქვე.

ძველებში უნდა აიხსნას, ერთი მხრივ, იმით, რომ მცირდება მითვისებითი მეურნეობის როლი და მეორე მხრივ, ძველის ახალით შეცვლით. მწარმოებლური მეურნეობის (მიწათმოქმედება) საქარობისათვის გაჩენილი ქვის დამუშავების ახალი ტექნიკა (მსხვილი ლამელების) პირველ ხანებში ნაწილობრივ, ხოლო შემდეგ მთლიანად აგრეთვე უნდა ჩამდგარიყო მითვისებითი მეურნეობის სამსახურში.

ენეოლითის ხანის ძველების ქვის მასალის ანალიზი ნათლად გვიჩვენებს, რომ ახალი ტექნიკის განვითარება (მსხვილი ლამელების) ერთხანს აღმავალი ხაზით მიდის, მაგრამ ლითონის ნაწარმის მატებასთან ერთად, მეტალურგიის გაჩენის დროისათვის, ქვის ინდუსტრია მთლიანად ეცემა.

ქვის ინდუსტრიის განვითარების ეს ზოგადი კანონზომიერება დამახასიათებელია არა მარტო საქართველოს ქვისა და ენეოლითის ხანის კულტურებისათვის, არამედ იგი საერთოა მთელი კავკასიისათვის. იგივე კანონზომიერება მეორდება ყირიმისა და შუა აზიის ნეოლით-ენეოლითური ხანის ინდუსტრიაში ლოკალური ნიშნების თანხლებით. მოტანილი ფაქტები ცხადყოფენ, რომ ჩვენს წინაშეა წინა აზიისა და მისი ჩრდილო პერიფერიის (კავკასია) ქვის ინდუსტრიის განვითარების ზოგადი კანონზომიერება.

მიკროლითური ტექნიკისა და გეომეტრიული მიკროლითების დეტალური შესწავლა (ძველის დანარჩენ ელემენტებთან მჭიდრო კავშირში), აღნიშნული კანონზომიერების გათვალისწინებით, შესაძლებლობას მოგვცემს გავმიჯნოთ ადრესამიწათმოქმედო კულტურის პირველი ეტაპის (ნეოლითი) და მეორე ეტაპის (ენეოლითი) ძეგლები.

დასავლეთ ამიერკავკასიის ადრესამიწათმოქმედო კულტურის მიორე საფეხური

1. შუა და გვიანი ნეოლითი

მას შემდეგ, რაც შევეცადეთ კავკასიის მასშტაბით, შეძლებისდაგვარად, გვეჩვენებინა ის საფუძველი, რომელზედაც შემდგომ წარმოიქმნა და ჩამოყალიბდა მწარმოებლური მეურნეობის მქონე კულტურები, წინამდებარე თავში განვიხილავთ დასავლეთ ამიერკავკასიის უადრეს ადრესამიწათმოქმედო კულტურას, რომელიც მისი პირველი და ყველაზე ტიპური ძეგლის მიხედვით ოდიშის სახელითაა ცნობილი. აღნიშნული კულტურა გვიანენეოლითის ქრონოლოგიურ საზღვრებში თავსდება და მკაფიოდ გვიჩვენებს მემკვიდრეობით კავშირს ადგილობრივ ადრენეოლითთან. გენეტიკური კავშირი ამ ორ საფეხურს შორის პირველად დადასტურდა ანასეულში ადრე- და გვიანენეოლითური ძეგლების აღმოჩენის შედეგად¹, ხოლო შემდეგ კიდევ უფრო მკაფიოდ წარმოჩნდა უკანასკნელ წლებში აღმოჩენილი ძეგლების (ღუმურიში, გალი I) საფუძველზე, რომელთა საშუალებით შესაძლებელი გახდა მათ შორის გარდამავალი, შუა საფეხურის გამოყოფა².

შუა- და გვიანენეოლითის ანუ ოდიშის კულტურის ძეგლებს დასავლეთ ამიერკავკასიის ადრესამიწათმოქმედო კულტურის მეორე საფეხურში ვაერთიანებთ.

აღნიშნული საფეხური ხასიათდება შერეული ტიპის მეურნეობით-მითვისებით-კომპლექსური მეურნეობისა და მწარმოებლური (ბინადარი მიწათმოქმედების არქაული ფორმები) მეურნეობის ფორმების შერწყმით. იგი შეესატყვისება ვ. მასონისეული პერიოდიზაციის I

¹ ლ. ნ ბ ი ე რ ი ძ ე. დასახ. ნაშრომი.
² К. С. Каландадзе. Неолитическая культура Западной Грузии в свете новых археологических открытий. Автореф. канд. диссер., Тбилиси, 1969, 33. II.

ეტაპს, რომელშიც თავსდება ჯეიტუნი, ჯარმო, იერიხონი და სხვა მათი სინქრონული ძეგლები.

აღნიშნულ საფეხურზე მითვისებით მეურნეობას ჯერ კიდევ გარკვეული მნიშვნელობა ჰქონდა, თუმცა მისი განვითარება ამ ეტაპის შემდეგ მკვეთრად შეიზღუდა. რაც შეეხება მწარმოებლური მეურნეობის დარგებს, ისინი უკვე წინა საფეხურზე იყო ჩასახული და აღმავალი ხაზით ვითარდებოდა, რისი მაუწყებელიცაა აღმოჩენილი ოსტეოლოგიური ნაშთები (დარკვეთი IV) და სამიწათმოქმედო დანიშნულების იარაღები (ოდიში, კისტრიკი და სხვ.).

მიკროლითური ტექნიკისა და გეომეტრიული მიკროლითების შესწავლის შედეგად მივიღით დასკვნამდე, რომ იარაღთა ეს სახეობა და საერთოდ მიკროლითური ტექნიკა მითვისებით მეურნეობას ემსახურებოდა. ოდიშის კულტურის ძეგლებში მიკროლითურ ტექნიკას და გეომეტრიული ფორმის იარაღებს გარკვეული ხვედრითი წონა ჰქონდა. ეს კი გვაფიქრებინებს, რომ მითვისებითი მეურნეობის ტრადიციულ დარგებს ჯერ კიდევ გარკვეული მნიშვნელობა ჰქონდა ნეოლითული ტომების სამეურნეო ბაზისში. როგორც ვხედავთ, ამ კომპლექსებში მკაფიოდ იჩენს თავს ტრადიციული და ინოვაციური ელემენტების შერწყმა. აშკარაა, რომ პროგრესული ელემენტები მეურნეობის ახალ, განვითარებად დარგებს უკავშირდებოდა.

დასავლეთ ამიერკავკასიაში სადღეისოდ ცნობილი შუა და გვიან-ნეოლითური ძეგლები გავრცელებულია შავიზღვისპირეთის მთისწინა ბორცვოვან ზოლში, მდინარისპირა და ზღვისპირა ტერასებზე ღია ნამოსახლარების სახით. მღვიმეებსა და ეხებში ისინი ჯერჯერობით არ არის მიკვლეული. ამ უკანასკნელებში აღმოჩენილია მხოლოდ ადრენეოლითური ძეგლების ერთი ნაწილი (ცივი მღვიმე, დარკვეთი, აფიანჩა), მეორე ნაწილი კი ღია ნამოსახლარებია (ანასეული 1, მელოური, ხორში და სხვა).

როგორც ვხედავთ, აღნიშნული ნამოსახლარები ძირითადად თავმოყრილია შავიზღვისპირა ზოლში. არქეოლოგიურ ლიტერატურაში არაერთხელ დასმულა საკითხი, თუ რამ განაპირობა ამ რეგიონში მეზოლით-ნეოლითური ნამოსახლარების თავმოყრა.

უნდა ვიფიქროთ, რომ დასავლეთ ამიერკავკასიის შავიზღვისპირეთში არსებული ხელსაყრელი ბუნებრივი პირობები, კერძოდ, თბილი და ნოტიო სუბტროპიკული ჰავა, ნოყიერი ნიადაგები, მდინარეთა ხშირი ქსელი, კარგი სასმელი წყაროები, მრავალფეროვანი ფლორა და ფაუნა ერთობლიობაში ქმნიდა პირველყოფილი ადამიანისათვის აუცილებელ პირობებს ტრადიციული მითვისებით-კომპლექსური მეურნეობის დარგების ფართოდ განვითარებისათვის, რაც, თავის მხრივ, აპი-

რობებდა ამ რეგიონში მეზოლითელი მეთემეების საცხოვრისების მომრავლებას.

რადგან, როგორც აღვნიშნეთ, მწარმოებლური მეურნეობის დარგები ჩაისახა ადგილობრივი მალაგანვითარებული მითვისებით-კომპლექსური მეურნეობის წიაღში, კერძოდ, რთული შემგროვებლობისა და ფართოდ განვითარებული მონადირეობის ბაზაზე, ბუნებრივია მათი იმავე რეგიონში გაეგრძელებინათ არსებობა მეურნეობის დამოუკიდებელ დარგად გადაქცევამდე. ამ ბუნებრივი განვითარების პროცესს კი მხოლოდ მეურნეობის შერეული ფორმის წარმოქმნის გზით უნდა გაეზარდა იგი წარმოებითი მეურნეობის დამოუკიდებელ დარგებად. უნდა ვიფიქროთ, რომ სწორედ ეს რეგიონი სხვებთან შედარებით ოპტიმალურად ყველაზე უფრო ხელსაყრელი იყო შერეული მეურნეობის წარმოებისათვის.

შესაძლოა, სწორედ ამ მიზეზით იყო ნაკარნახევი არქეოლოგიურად დადასტურებული სამხრეთ-აღმოსავლეთ საქართველოს გვიან-მეზოლითური კულტურის სწრაფვა შავიზღვისპირეთისაკენ. არ არის გამორიცხული, რომ ბუნებრივი პირობებით (კასპიის ზღვის ფაქტორი) იყო განპირობებული ჩრდილო-აღმოსავლეთ კავკასიაში მწარმოებლური მეურნეობის ნაადრევი ჩასახვა-ჩამოყალიბება.

აღნიშნული მასალების საფუძველზე შესაძლოა მთლიანად არ გამოთლდეს ზოგიერთ მკვლევართა ვარაუდი, რომ დასავლეთ საქართველოს მიწათმოქმედების პირველადი კერა მხოლოდ და მხოლოდ მთის ზოლში, მთისძირა პლატოებზე უნდა ვეძებოთ, სადაც ხელსაყრელი ეკოლოგიური პირობები (ზომიერი სუბტროპიკული ჰავა და მარცვლეულის მრავალრიცხოვანი ენდემური ჯიშები) იყო მიწათმოქმედებისათვის. რაც შეეხება ვარაუდს — ენდემური ჯიშების ლოკალურ გავრცელებას რაჭა-ლეჩხუმში, შესაძლოა ეს ფაქტი არ შეეფერებოდა რეალურ ვითარებას. უნდა ვიფიქროთ, რომ მათ მეზოლით-ნეოლითის ხანაში უფრო ფართო გავრცელება ჰქონდა, ვიდრე ეს დღეს ფიქსირდება. ისინი შესაძლოა შუა მთისა და მთისწინა ზოლის მეშვეობით საკმაოდ უახლოვდებოდნენ მეზოლით-ნეოლითური ძეგლების მდებარეობის მიკრორაიონებს (ცხადია, არ ვგულისხმობთ დასავლეთ საქართველოს დაბლობის ზონას). მაგრამ სწორედ ამ ეპოქებში, აღნიშნული რეგიონის ინტენსიური ათვისების შედეგად, მოხდა მათი კულტივირება ან მთლიანი გაქრობა, ანთროპულ ფაქტორს უნდა დაეუკავშიროთ მათი თავდაპირველი, შედარებით ფართო არეალის შემცირება და სწორედ აქ შემორჩენა, სადაც ეს ფაქტორი მეზოლით-ნეოლითში და საერთოდ, შემდგომაც შედარებით სუსტი იყო. ამის საბუთს უნდა წარმოადგენდეს დღესდღეობით ის ფაქტი, რომ სწორედ ეს ტერიტორია (რაჭა, ლეჩხუმში) სუსტადაა დასახლებული ამ პერი-

ოდში. აღნიშნული ძეგლების აღმოჩენის მიზნით ჩატარებულმა რამდენიმე სეზონის არქეოლოგიურმა დაზვერვებმა ჯერჯერობით საგულისხმო შედეგი არ გამოიღო. კანტი-კუნტად ნაპოვნი ადრეული კაჟის მასალა სეზონური შემგროვებლობის ნაკვალევზე უნდა მიუთითებდეს. ყოველ შემთხვევაში ჯერჯერობით მასალები მხოლოდ ასეთი დასკვნის გამოტანის საშუალებას იძლევა. ხოლო რაც შეეხება ნეოლითური ძეგლების გავრცელების მიკრორაიონებს, ვფიქრობთ, რომ სწორედ აქ უნდა მომხდარიყო მითვისებითი მეურნეობის ბაზაზე მწარმოებლური ეკონომიკის ჩასახვა.

დასავლეთ ამიერკავკასიის მეზოლითურ და ნეოლითურ ღია ნამოსახლარებზე საცხოვრებელი ნაგებობების ნივთიერი ნაშთი არ შემორჩა. მაგრამ ამის მიუხედავად აღნიშნულ ძეგლებზე დადასტურებული ფრაგმენტული მასალა საშუალებას იძლევა მიახლოებით მაინც წარმოვიდგინოთ საცხოვრებელი ნაგებობის სახე.

ქობულეთის ნამოსახლარზე უძრავ კულტურულ ფენაში ნაპოვნი იყო ბოძების საყრდენი ორმოები. მათი განლაგების საფუძველზე გამოთქმულია მოსაზრება, რომ საცხოვრებელ ნაგებობას აქ ოთხკუთხა ფორმა უნდა ჰქონოდა³. დარკვეთის ეხის ადრენეოლითური ფენის მოტკეპნილ იატაკზე აღმოჩენილი სარ-ლასტის მრგვალი ღრმულების სწორხაზოვანი განლაგება მოწმობს, რომ ეხში უნდა ყოფილიყო სწორკუთხედის ფორმის მოწმული ნაგებობა⁴. საცხოვრებელი ნაგებობის ტიპის დასადგენად ჯერჯერობით ყველაზე საინტერესო მასალა დადასტურდა ხორშის ნამოსახლარის უძრავ ნეოლითურ ფენაში. აქ აღმოჩენილი იყო მოტკეპნილი იატაკის ფრაგმენტი და ბოძების საყრდენი 12 ცილინდრული ორმო (დიამეტრი მერყეობდა 12—50 სმ, სიღრმე კი — 15—30 სმ შორის), მათში ნაპოვნი ბოძების გასამაგრებელი რიყის ქვებით. რამდენიმე შემთხვევაში ორმოს შიგნით შერჩენილი იყო ქვების თავდაპირველი წყობა⁵. ორმოების განლაგების მიხედვით გ. გრიგოლიას მიერ აღდგენილი გეგმიდან ჩანს, რომ ნაგებობას ჰქონდა მოგობო სწორკუთხედის ფორმა⁶.

³ С. Н. Гогитидзе. Неолитическая культура Юговосточного Причерноморья. Автореферат канд. диссер. 1975. გვ. 7; მისივე. სამხრეთ-აღმოსავლეთ შავიზღვისპირეთის ნეოლითური კულტურა.

⁴ ლ. ნებიერიძე. დარკვეთის მრავალფენიანი ეხი. გვ. 62.

⁵ Г. К. Григолия, Г. И. Мирцхулава. Итоги работ археологической экспедиции по изучению каменного века Мегрелии.—ПАИ в 1974 году (краткие сообщения). Тбилиси, 1976, с. 11.

⁶ Г. К. Григолия, Н. Мгеладзе. Предварительные результаты работ археологической экспедиции изучающей памятники каменного века Самегрело.—В вв.: ПАИ в 1977 году. Тбилиси, 1980, с. 14, таб. V.

ანასეულის დიდ ტერიტორიაზე ნეოლითური ნაშთები ცალკეული „კერების“ სახით იყო დადასტურებული. კულტურულ ფენას ლოკალური გავრცელება ჰქონდა ანასეულის ცენტრალური ბორცვის ჩრდილო ნაწილში (ანასეული I) — „მეტეოსადგურის“ ფართობზე, მისგან დაახლოებით 150—200 მეტრის დაშორებით, ანასეულის ბორცვის ცენტრალურ ნაწილში (ჩაის ფაბრიკის ტერიტორია) და ანასეულის ბორცვის ჩრდილო-აღმოსავლეთით 0,5 კმ-ის მანძილზე მდებარე სოფ. ექადიას ბორცვზე. თვით ექადიასზეც შეიმჩნეოდა მასალის დაჯგუფება ბორცვის ცენტრსა და ჩრდილო-დასავლეთ ნაწილში. ანასეული I-ის ცენტრში ნაპოვნი იყო ბათქაშის ნატეხები, მათ შორის იყო წნელის ანაბეჭდიანიც⁷. ანასეულის ძირითადი ბორცვის სამხრეთით, დაახლოებით 1 კმ-ში მდებარე ბორცვ „მიწის ციხეზე“ (ანასეული II) აგრეთვე შეიმჩნეოდა მასალის თავმოყრის ცალკეული „კერები“ — ბორცვის სამხრეთ, სამხრეთ-დასავლეთ და ჩრდილო მხარეებში, ფერდების ზედა ნაწილებში და ბორცვის თავზე (სულ 5 დაჯგუფება)⁸. ნაშთების ამგვარი თავმოყრა ნასახლარების ტერიტორიაზე უნდა მიგვანიშნებდეს. აქ, როგორც ჩანს, ნეოლითურ სოფელთან უნდა გვექონდეს საქმე, რომელსაც მთელი ანასეულის ფართობი ეჭირა. ანასეული I-ის ნამოსახლარზე წნელის ანაბეჭდიანი ბათქაშეების პოვნა უნდა მოწმობდეს, რომ აქ არსებობდა თიხით შეღესილი მსუბუქი, წნული ნაგებობა⁹, რომელსაც, თუ დავეყრდნობით ხორშის, ქობულეთისა და დარკვეთის მონაცემებს, ოთხკუთხა ან სწორკუთხა ფორმა უნდა ჰქონოდა. ნეოლითურ ნამოსახლარებზე კერების ნაცრიანი ლინზების დადასტურება მიუთითებს აგრეთვე აქ საცხოვრებელი ნაგებობის არსებობაზე.

ჩხორთოლის ნამოსახლარის უძრავ კულტურულ ფენაში გამოვლენილი იყო მრგვალგეგმიანი საცხოვრებლის იატაკი, კერები, სამეურნეო დანიშნულების ორმოები და რიყის ქვებით შემოწყობილი საყრდენი ღრმულები¹⁰. აღსანიშნავია ლუმურიშის ნამოსახლარზე, ტერასის ოდნავ შემალლებულ მონაკვეთში მიკვლეული ნეოლითური დასახლების ნაშთი — ოვალურად განლაგებული შვიდიოდენ ნასახ-

⁷ ლ. ნებიერიძე. ადრენეოლითური ხანის ნაშთები ანასეულიდან. გვ. 174.

⁸ ლ. ნებიერიძე. „მიწის ციხეზე“ ნეოლითური რაზმის 1962 წ. მუშაობის შედეგები. სამეცნიერო სესია მიძღვნილი 1962 წლის საველე არქეოლოგიური კვლევა-ძიების შედეგებისადმი (მოხსენებათა ანოტაციები). თბ., 1963, გვ. 10.

⁹ ლ. ნებიერიძე. დასახ. ნაშრომი, გვ. 10; მისივე. ადრენეოლითური ხანის ნაშთები ანასეულიდან. გვ. 174.

¹⁰ კ. კალანდაძე. ჩხორთოლის ნეოლითურ ნამოსახლარზე 1971—1973 წწ. ჩატარებული გათხრების შედეგები. — წიგნ.: მასალები საქართველოსა და კავკასიის არქეოლოგიისათვის, VI. 1974, გვ. 176—187.

ლარი, რომელთა შორის მანძილი დაახლოებით 200—300 მ უდრიდა¹¹. როგორც ვხედავთ, მასალები მეტად მცირეა საცხოვრებელი ნაგებობის სახის აღსადგენად, მაგრამ ერთი მაინც ცხადია, რომ ექვს გარეშეა აქ თიხით შეღესილი ხისა თუ წნული ნაგებობების არსებობა, შესაძლოა, ფაცხისა თუ ჭარგვალის ტიპისა, რომლის მსგავსიც უკანასკნელ დრომდე შემორჩა დასავლეთ საქართველოს სინამდვილეს. თიხით შეღესილი მოწნული ნაგებობა თიხატყეპნილი იატაკით დადასტურებული იყო მაიკობის კულტურის დოლინსკოეს (ნალჩიკის მიდამოებში) ნამოსახლარზე¹², რომლის მეურნეობას ამავე დროს სამიწათმოქმედო ხასიათიც ჰქონდა. აღნიშნული ნაგებობები, როგორც ჩანს, გავრცელებული იყო დასავლეთ კავკასიაში მოგვიანო ხანაშიც.

დარკვეთის ეხის, ცივი მღვიმის, აფიანჩასა და აგრეთვე ხორშის სავარაუდო საცხოვრებელი ნაგებობის მცირე ფართობი და აგრეთვე დარკვეთის ადრენეოლითურ ფენაში ერთი დიდი კერის პოვნის ფაქტი უნდა გვიჩვენებდეს, რომ ამ მღვიმეებსა თუ საცხოვრებელ ნაგებობებში ცხოვრობდა საერთო კერის მქონე თითო ოჯახი¹³.

დასავლეთ ამიერკავკასიის ნეოლითური ნამოსახლარების კულტურული ფენები დიდი სიმძლავრით არ ხასიათდება. მათი სისქე: საშუალოდ 0,4—0,6 მ-ია. როგორც მასალების გავრცელების სურათი გვიჩვენებს, ნამოსახლარებს ძირითადად ბორცვის თავი და მისი მიმდებარე ფერდების ზედა ნაწილები ეჭირა. ეს ფართობი საშუალოდ დაახლოებით 1—1,5 ჰა უდრიდა.

იმის გამო, რომ დასავლეთ ამიერკავკასიის ნეოლითურ ნამოსახლარებზე არ შემორჩა „მყარი“ საცხოვრებელი ნაგებობების კვალი, ხოლო კულტურული ფენები თხელია, არქეოლოგიურ ლიტერატურაში გამოითქვა მოსაზრება, რომ აღნიშნული თავისებურება უკავშირდება მწარმოებლური მეურნეობის ჩამოყალიბების პროცესის ადგილობრივ სპეციფიკას, რომელმაც განაპირობა განვითარების დაბალი ტემპი, კულტურისა და სამეურნეო ცხოვრების, კერძოდ, სახლთმშენებლობის ჩამორჩენილობა¹⁴ და ა. შ.

„მყარი“ ნაგებობების ქვეშ ივულისხმება ცენტრალურ და აღმო-

¹¹ კ. კალანდაძე. დემურის ნეოლითურ ნამოსახლარზე 1970 წელს ჩატარებულ სამუშაოთა შედეგები. — წიგნ.: მასალები საქართველოსა და კავკასიის არქეოლოგიისათვის, ტ. V. თბ., 1973, გვ. 125—139.

¹² А. П. Круглов, Г. В. Подгаецкий. Долинское поселение близ Нальчика. — МИА, 1941. № 3.

¹³ ლ. ნე ბიერ იძე. დარკვეთის მრავალფენიანი ეხი. გვ. 62.

¹⁴ А. И. Джавахишвили. Строительное дело и архитектура поселений южного Кавказа V—III тыс. до н. э. Тбилиси, 1973, с. XIV—XV.]

სავლეთ ამიერკავკასიის ადრესამიწათმოქმედო კულტურის ძეგლების მსგავსი აღიზისა და თიხატყეპნილი სახლები. ამგვარი ნაგებობები სრულიად გამოუსადეგარი იქნებოდა დასავლეთ საქართველოს ნოტიო კლიმატის პირობებში. როგორც ცნობილია, აქ ერთადერთი სამშენებლო მასალა უძველეს ხანაშიც და ისტორიულ პერიოდშიც ყოველთვის ხე-ტყე იყო. ზემომოტანილი მასალები აშკარად მიგვანიშნებს აქ ხისა თუ მოწნული ნაგებობების არსებობას, რომელიც არ შემორჩა. ეს გასაკვირიც არ არის, რადგან შავიზღვისპირეთის ტენიანი ჰავისა და მკავე კარბონატული ნიჟარების პირობებში არ ინახება არავითარი ორგანული ნივთიერება. რაც შეეხება დიხა-გუძუბასა და ნაოხგამუს მაგალითს¹⁵, რომლებზედაც ხის ნაშთები იყო შემონახული, ვფიქრობთ, რომ იგი აქ ნაკლებ გამოგვადგება, რადგან, ჯერ ერთი, ეს ნამოსახლარები საკმაოდ გვიანდელია და მათსა და ნეოლითურ ძეგლებს შორის რამდენიმე არქეოლოგიური ეპოქაა. მეორეც, ამ ნამოსახლარებზე ხის ნაგებობათა ნაშთები დანახშირებულ მდგომარეობაში იყო, რამაც ხელი შეუწყო მათ შენახვას. აქვე გვინდა შევნიშნოთ, რომ ხის ნაგებობათა დადასტურება ამ ნამოსახლარებზე, ჩვენი აზრით, შეიძლება, სწორედ იმის საბუთად გამოდგეს, რომ დასავლეთ საქართველოს ხითხურობის მდიდარი ტრადიცია თავისი ფესვებით ოდიშის ტიპის ძეგლებს უკავშირდებოდა.

ამგვარად, მთავარ ნიშნად ყველა არქეოლოგიური კულტურისათვის არ უნდა ჩაითვალოს აღიზისა თუ თიხატყეპნილი ნაგებობების გაჩენა. ეს ნიშანი აუცილებელია წინა აზიისა და ცენტრალური და აღმოსავლეთ ამიერკავკასიის რეგიონის ადრეული კულტურებისათვის. ხოლო რაც შეეხება დასავლეთ ამიერკავკასიას, მას სხვა ნიშნებთან ერთად სახლთმშენებლობის ტექნიკაც განსხვავებული ჰქონდა, რასაც განაპირობებდა ადგილობრივი ეკოლოგიური პირობები. როგორც უკვე აღვნიშნეთ, თიხატყეპნილი ნახევრადმიწურები სრულიად გამოუსადეგარი თავშესაფარი იქნებოდა შავიზღვისპირეთის ჭარბი ნალექიანობისა და ტენიანობის პირობებში. ამიტომ აქ, როგორც ზემომოტანილი ფრაგმენტული მასალა გვიჩვენებს, უნდა ყოფილიყო მიწისზედა ხის, ფაცხისა თუ ჭარგვალის ტიპის წნული, მსუბუქი, თიხით შეღესილი ნაგებობები. აქვე უნდა აღვნიშნოთ, რომ ზოგ შემთხვევაში ეს ნაგებობები მთლად მსუბუქი, შესაძლოა, არც ყოფილიყო. საინტერესოა დასავლეთ საქართველოში უკანასკნელ ხანებამდე შემორჩენილი ორმაგი წნული კედლების მქონე ფაცხის ტიპის ნაგებობები, შუაში ხვინჯისა და ღორღის შემავსებელით. აღნიშნული ნაგებობე-

¹⁵ А. И. Джавахишвили. დასახ. ნაშრომი, გვ. XV.

ბი დასავლეთ საქართველოს ეკოლოგიის გათვალისწინებით იმდენად რაციონალურად იყო შექმნილი, რომ შემდგომ ეპოქებში მათ პრინციპული ცვლილებები არ განუცდიათ. ეს ფაქტი ჩვენ არ მიგვაჩნია სახლთმშენებლობის ტემპების ჩამორჩენისა და განვითარების დაბალი დონის მაჩვენებლად. მითუმეტეს არ მიგვაჩნია მართებულად ამ „ჩამორჩენილობის“ ახსნა კარსტული მღვიმეების ბრინჯაოს ხანამდე საცხოვრებლად გამოყენების მიზეზით¹⁶. საქმე ისაა, რომ ნეოლითური ძეგლების დიდი უმრავლესობა, საერთოდ და კერძოდ, ოდიშის ტიპის (გვიანნეოლითი) არც ერთი ძეგლი არ უკავშირდება მღვიმეს. მღვიმეს არ უკავშირდება აგრეთვე ჭერჭერობით ცნობილი არც ერთი შუა ნეოლითის ხანის ძეგლი (ღუმურიში, გალი I). უფრო მეტიც, ჩვენ გვაქვს იმის მაგალითიც, როდესაც ნეოლითური ღია ნამოსახლარის (ურთა) მახლობლად მდებარე მღვიმე საცხოვრებლად არ გამოუყენებიათ. აღნიშნული ძეგლები კი ადრესამიწათმოქმედო კულტურის ნამოსახლარებს წარმოადგენენ. მომდევნო პერიოდის ადრესამიწათმოქმედო კულტურის ძეგლებიც — თეთრამიწა, ახალსოფელი, ჩიხორი, სოჭი-ადღერის ტიპის თიხებიანი სადგომები — აგრეთვე ღია ნამოსახლარებია. აღსანიშნავია, რომ თეთრამიწის მიკრორაიონში მდებარე ჭახათისა და იაზონის მღვიმეები და ჩიხორის ნამოსახლარის მახლობელი მღვიმე (მუჯირეთი) ამ პერიოდში გამოუყენებელია.

ამგვარად, მოტანილი მასალის საფუძველზე გვინდა აღვნიშნოთ, რომ დასავლეთ საქართველოს მასალების შუქზე ჩანს, რომ მიწათმოქმედი ტომების საცხოვრისები მღვიმეებს არ უკავშირდება; ამიტომ ამ მიზეზით სრულიად შეუძლებელია შეფერხებულიყო დასავლეთ ამიერკავკასიის ნეოლით-ენეოლითელი მიწათმოქმედი ტომების სახლთმშენებლობის განვითარების ტემპი. სულ სხვა მიზეზი აქვს ენეოლით-ადრებრინჯაოს ხანაში მღვიმეებისაკენ მიბრუნებას, რომელსაც ჩვენ ქვემოთ, მომდევნო თავში შევხებით.

რაც შეეხება ამ ნამოსახლარებზე კულტურული ფენების სითხელის საკითხს, პირველ ყოვლისა, გვინდა აღვნიშნოთ, რომ ხისა თუ წნული ნაგებობების წყობიდან გამოსვლა და მისი განახლება კულტურული ფენის სიმძლავრეს, ალიზის ნაგებობების ნაშთების მსგავსად, არ გაზრდიდა. ამას ემატება აგრეთვე გადარეცხვისა და ეროზიის ფაქტორები, მაგრამ არსებითი მიზეზი მაინც მეურნეობის თავისებურებაში უნდა ყოფილიყო¹⁷.

ანგარიშგასაწევია მოსახრება, რომ ურწყავი მიწათმოქმედება

¹⁶ А. И. Джавахишвили. დასახ. ნაშრომი, გვ. XV.
¹⁷ იქვე.

უფლებას იძლეოდა კოლექტივების ცალკე დასახლებისა, რის გამოც ისინი შედარებით მობილურები იყვნენ¹⁸. მაგრამ აქვე პირველ რიგში უნდა დაფიქსირდეს, როგორც ამას ალ. კალანდაძე ვარაუდობდა¹⁹, საცხოვრებელი ნაგებობების ადგილმონაცვლეობა სამოსახლოს ფარგლებში, რასაც შესაძლოა ნაწილობრივ გამოეწვია კულტურული ფენების ფართობის ზრდა, ხოლო აქედან გამომდინარე კი, ფენის მცირე სიმძლავრე. მაგრამ ამასთანავე უნდა დაფიქსირდეს სამოსახლოს გარეთ ადგილმონაცვლეობაც როგორც რაიმე ყოფითი გართულებების დროს, ასევე უკეთესი სავარგულის შერჩევის მიზნით, რაც არც ერთ შემთხვევაში არ უნდა გაიგივდეს არაბინადრობასთან, რადგან მას რეგულარული ხასიათი არ უნდა ჰქონოდა²⁰.

დასავლეთ საქართველოში უკანასკნელ ხანებამდე, ქვის ნაგებობების შემოღებამდე კარგად შეიმჩნეოდა საცხოვრებელი ნაგებობის ადგილმონაცვლეობა სამოსახლოს ფარგლებში თუ მთელი გორის მიდამოებში სახლის დაძველებისა თუ მისი განახლების შემთხვევაში, რომლებსაც თითქმის ყოველი ახალი თაობა მიმართავდა. საფიქრებელია, რომ ხის ნაგებობები შედარებით უფრო გამძლე უნდა ყოფილიყო ალიზისაზე, ამიტომ მათი განახლების შუალედი შესაძლოა უფრო ხანგრძლივი ყოფილიყო.

აქვე გვინდა აღვნიშნოთ, რომ აღმოსავლეთ ამიერკავკასიაში გელის პირობებში მცხოვრებნი შედარებით უფრო ევაჭვებოდნენ იმ ბუნებრივ თუ მათივე სამოსახლოს ნანგრევების ხარჯზე წარმოქმნილ ხელოვნურ შემადლებებს, რომლებზედაც ისინი იჯდნენ. დასავლეთ საქართველოს ზეგნებსა თუ ბორცვოვან რელიეფზე მცხოვრებთ კი ეს პრობლემა არ აწუხებდათ, ისინი ყველა შემთხვევაში (სამოსახლოს ტერიტორია იქნებოდა ეს თუ მისგან მოშორებული) მაინც მსგავს რელიეფზე ჯდებოდნენ და ამიტომ მათთვის არაფერი არ იცვლებოდა, უფრო მეტიც, ისინი, როგორც ჩანს, პირიქით, ცდილობდნენ ძველი საამშენებლო ნარჩენებისაგან გაცლას და მახლობლად ახლის დასაწყებას. დროთა ვითარებაში კი ეს ნაშთები (ხე-ტყე-წნელი) ან საწვავ მასალად გამოიყენებოდა, ან საერთოდ უკვალოდ ქრებოდა.

ამგვარად, „მყარი“ საცხოვრებელი ნაგებობების არარსებობა და თხელი კულტურული ფენები არ მიგვაჩნია ნეოლითური ნამოსახლარების არაბინადრობის მაჩვენებლად.

დასავლეთ ამიერკავკასიის უადრესი სამიწათმოქმედო კულტურის წარმომავლობის, განვითარებისა და მისი ხასიათის უკეთ გაშუქების

¹⁸ Я. А. Киквидзе. დასახ. ნაშრომი, გვ. 18—20.

¹⁹ საქართველოს ისტორიის ნარკვევები. ტ. 1. თბ., 1970, გვ. 124.

²⁰ ი. კიკვიძე. დასახ. ნაშრომი. გვ. 24.

მიზნით მოკლედ დავახასიათებთ ამავე კულტურის II საფეხურის ძეგლებს. შუა ნეოლითის კომპლექსებს შედარებით დეტალურად შევხებით, რადგან ისინი ოდიშის კულტურის ძეგლებზე მოგვიანებითაა აღმოჩენილი და ამის გამო ჭერჭერობით ფართოდ არაა შესული მეცნიერულ მიმოქცევაში. ხოლო რაც შეეხება გვიანნეოლითურ კომპლექსებს, ყველა მათგანი გამოქვეყნებულია და კარგადაა ცნობილი არქეოლოგიურ ლიტერატურაში²¹. ამის გამო, გამეორებების თავიდან აცილების მიზნით, ამ ძეგლებს მხოლოდ ზოგადად დავახასიათებთ. ეს მითუმეტეს გვეჩვენება გამართლებულად, რომ ეს კომპლექსები ძირითადად ერთგვაროვანია.

ნეოლითის შუა საფეხური დასავლეთ საქართველოში სადღეისოდ სუსტადაა გამოვლენილი. იგი ჭერჭერობით მხოლოდ ორი ნამოსახლართაა წარმოდგენილი, რომლებიც უმეტესად ადრენეოლითიდან გვიანნეოლითზე გარდამავალი ნიშნების მქონე ძეგლებია, ვიდრე მყარი საეტაპო ნიშნებისა. მათში კარგად აისახა ადრენეოლითისათვის დამახასიათებელი ნიშნების შემდგომი განვითარება გვიანნეოლითისაკენ. ქრონოლოგიურად მათ შუალედური ადგილი უჭირავთ ადრედა გვიანნეოლითურ ძეგლებს შორის.

ზემოთქმულის ნათელსაყოფად საინტერესო მასალა მოგვცა ქ. გალის ჩრდილოეთით 11 კმ მანძილზე, მდ. ოქუმის მარცხენა ნაპირის მესამე ტერასაზე (ზღვის დონიდან 415 მ) აღმოჩენილი ნამოსახლარმა²².

ნამოსახლარის კულტურული ფენის ზედა ნაწილი დარღვეული აღმოჩნდა, ქვედა კი ნაწილობრივ უძრავ მდგომარეობაში იყო გადარჩენილი. მისი საერთო სიმაღლე 45—60 სმ უდრიდა. იარაღების დასამზადებელ მასალად უპირატესად კაჟს იყენებდნენ, შედარებით იშვიათად — რიყის ქვას, ობსიდიანს, ბაზალტსა და არგილიტს (ტაბ. X).

ლუმურიშის ნამოსახლარზე მოპოვებულ მრავალრიცხოვან კოლექციაში განსაკუთრებულ ყურადღებას იპყრობს წარმოების ნაშთების სიმრავლე, რომელშიც წარმოდგენილია კაჭრებით, ანატკეც-

²¹ ალ. კალანდაძე. მეზოლითურ და ნეოლითურ კულტურათა ნაშთები საქართველოში; А. Л. Лукнин. დასახ. ნაშრომი. ლ. ნებიერიძე. დასავლეთ-ამიერკავკასიის ნეოლითი. მისივე. დარკვეთის მრავალფენიანი ეხი. ს. გოგიტიძე. სამხრეთ-აღმოსავლეთ შავიზღვისპირეთის ნეოლითური კულტურა. კ. კალანდაძე. ჩხორთლის ნეოლითურ ნამოსახლარზე 1971—1973 წწ. ჩატარებული გათხრების შედეგები. გვ. 176—187.

²² კ. კალანდაძე. ლუმურიშის ნეოლითურ ნამოსახლარზე 1970 წელს ჩატარებულ სამუშაოთა შედეგები. გვ. 125—139.

ანატკეებით და სხვადასხვა სახის ნუკლეუსებით, განსაკუთრებულ ყურადღებას იპყრობს სამკელი დაწების დიდი სერიები.

იარაღებიდან წამყვანი ადგილი საფხეკებს უჭირავს, რომლებიც დამზადებულია ვიწრო ლამელების ბოლოზე, მომრგვალო ანატკეცებსა ან განიერ ლამელისებურ ანატკეცებზე. იარაღების მომრგვალო სამუშაო პირი დამრეცი, თანმიმდევრული ან ნაწილობრივი რეტეშითაა გამოყვანილი.

რაოდენობის მიხედვით შემდეგ ადგილზეა საჭრისები. მათი უმრავლესობა ლამელებზეა დამზადებული, შედარებით ნაკლებია ლამელისებურ ანატკეცებზე ნაკეთები ცალები. სამუშაო პირის მიხედვით მათში გამოიყოფა მარტივი და თავრეტეშოვანი საჭრისების ჯგუფები.

კომპლექსის დანარჩენი იარაღები წარმოდგენილია საფხეკებით, გეომეტრიული ფორმის მიკროლითებით, დაწებით, სახვრეტებით, რეტეშორებით, დაკბილული და კომბინირებული იარაღებით, ანატკეცებით, ასტამებით, შალაშინებით, „ხოწებით“, შუბისპირებით და ისრისპირებით. რიყის ქვის იარაღები უმეტესად წარმოდგენილია ხეხის ტექნიკით დამზადებული ნაკეთობებით. მათგან აღსანიშნავია ცულები, სატეხ-სათლელები, სახეხ-სასრესები, საბეგველები თავბოლო-წამახვილებული წერაქვისებური და თოხისებური იარაღი, შურღულის ქვები, საღუსები. შედარებით იშვიათია გაპრიალებული ცალები, დადასტურებულია ქვის ამოღარვისა და გახვრეტის ცდის ორიოდ შემთხვევა²³.

გარდამავალი საფეხურის ნიშნები შედარებით სუსტადაა გამოხატული გალი 1-ის ნამოსახლარზე. ეს შესაძლებელია ნაწილობრივ იმიოაც იყოს გამოწვეული, რომ კოლექციის საკმაოდ დიდი ნაწილი სადღეისოდ ჭერჭერობით შეუსწავლელია. ჩვენი მსჯელობა ემყარება 1977 წ. მოპოვებულ, შედარებით მცირერიცხოვანი კოლექციის მონაცემებს²⁴. ამიტომ დღესდღეობით გალი 1-ის კომპლექსების ერთობლივ შესწავლამდე შესაძლებელია მხოლოდ წინასწარული მოსაზრებების გამოთქმა (ტაბ. IX).

გალი 1-ის ნეოლითური ნამოსახლარი მდებარეობს ქ. გალის ჩრდილოეთით 8 კმ მანძილზე ს. პირველ გალში, მშრალი ხევის — ქუბურწყარის მარცხენა ნაპირის ტერასაზე, ზღვის დონიდან 12 მ სი-

²³ იქვე.

²⁴ Н. З. Бердзенишвили, К. С. Каландадзе, Г. Хубу-тши. Неолитическое поселение в Гальском районе. — ПАИ в 1977 году. Тбилиси, 1980, с. 20—22.

მალღეზე. კულტურული ფენები ნამოსახლარზე მთლიანად დარღვეული აღმოჩნდა.

გალი I ნამოსახლარის კაჟის ინდუსტრიის მთავარი დამახასიათებელი ნიშანია განვითარებული ლამელური ტექნიკა და გეომეტრიული მიკროლითები, რომლებიც წარმოდგენილია ძირითადად ორფერდამუშავებული ტრაპეციებით, თუმცა ერთეულების სახით უკვე ჩნდება სეგმენტებიც. ნუკლეუსების წამყვანი ფორმაა კონუსური. მკაფიო სერიას ქმნიან თავრეტუშირებული ლამელები. საჭრისები დამზადებულია ვიწრო და მოკლე ლამელების გვერდებზე. საფხეკები წარმოდგენილია ანატეციებზე დამზადებული მომრგვალო ან სწორპირიანი ცალებით. მომრგვალო, მიკროლითური საფხეკები უკვე აღარ არის ამ ნამოსახლარის იარაღებში წამყვანი. რიყის ქვის გახეხილი იარაღები შემდეგი სახეებითაა წარმოდგენილი: ცულები, ხელსაფეკავები, სახეხ-სასარესები, საბეგველები, იარაღების სახეა საპრიალებლები; ნაპოვნია ორმხრივამოღარული სახრელის ტიპის ნივთი, მაკროლითური ტექნიკით ათლილი წერაქვისნაირი იარაღი და შურდულის ქვები. გვიანნეოლითისათვის დამახასიათებელი ზურგათლილი მალაღი ტრაპეციები და სწორკუთხედები²⁵, აგრეთვე კერამიკა ლუმურიშსა და გალი I-ს არ ახასიათებს.

აღნიშნული ნამოსახლარების მასალა აშკარად გვიჩვენებს გარდამავალ ნიშნებს (იარაღთა დამუშავების ტექნიკასა და ფორმებში) ადრენეოლითიდან გვიანნეოლითზე.

დასავლეთ ამიერკავკასიის ადრესამიწათმოქმედო კულტურის მეორე საფეხურის ძეგლებს შორის თვითმყოფადობითა და თავისებურებით გამოირჩევა ოდიშის ნეოლითური კულტურის ძეგლები.

კავკასიის პირველი ნეოლითური ძეგლი მიკვლეული იყო ს. ოდიშში (ზუგდიდის რ-ნი), მდ. ჯუმას მარჯვენა ნაპირის ზეგანზე, ზღვის დონიდან 273 მ სიმაღლეზე. მისმა აღმოჩენამ საბოლოოდ დაადასტურა ამ რეგიონში ნეოლითური კულტურის არსებობა. კავკასიის ძეგლთა შორის ჯერჯერობით იგი ყველაზე მკაფიო და მრავალმხრივი კომპლექსია. ამავე პერიოდის ნამოსახლარები გათხრილი და შესწავლილი იყო მახარაძის რ-ნის სოფ. ანასეულში, ბორცვ „მიწის ციხეზე“ (ანასეული II), და გურიანთის თემის სოფ. ციხისფერდში, მდ. სკურდუმის მარჯვენა ნაპირზე. ყველაზე პატარა კომპლექსია მოპოვებული იყო ს. მამათში (ლანჩხუთის რ-ნი), მდ. სუფსას მარჯვენა ნაპირზე. განსხვავებული ტოპოგრაფიული მდებარეობა აქვს გუდაუთში, ზღვისპირა ტერასაზე (ღელე კისტრიკის შესართავთან შავ ზღვაში) აღმოჩენილ კისტრიკის ნამოსახლარს. ზღვასთან სიახლოვე

აკავშირებს აგრეთვე ბათუმის მახლობლად, მდ. ქოროხის მარჯვენა ნაპირის ტერასაზე აღმოჩენილ მახვილაურის ნამოსახლარს.

აღნიშნულ ნეოლითურ ნამოსახლარებზე კულტურული ფენები დარღვეულია. უძრავი ნეოლითური ფენის მქონე პირველი ძეგლი აღმოჩენილი იყო ადღერის მახლობლად, მდინარე ფსოუს მარჯვენა ნაპირზე ს. ქვედა შილოკვაში. ნაწილობრივ უძრავი კულტურული ფენა მიკვლეული იყო გალის რ-ნის ს. ჩხორთოლში. ზემოჩამოთვლილი გვიანნეოლითური ძეგლების საფუძველზეა შესწავლილი ოდიშის ნეოლითური კულტურა, მათი შედარება წინა საფეხურის ძეგლებთან გვიჩვენებს, რომ იგი უნდა აღმოცენებულიყო ანასეული I-სა (ადრენეოლითი) და ლუმურიშის (შუანეოლითი) ტიპის ნამოსახლართა კულტურის საფუძველზე.

დასავლეთ ამიერკავკასიის გვიანნეოლითურ ნამოსახლარებზე გათხრებისა და ზედაპირული მასალების შეგროვების გზით მოპოვებული იყო მრავალრიცხოვანი კოლექციები.

კავკასიის ნეოლითურ ძეგლებს შორის ჩხორთოლის კოლექცია ყველაზე დიდია (22024 ერთ.). რაოდენობის მიხედვით შემდეგ ადგილზეა კისტრიკის კომპლექსი. მარტო ა. ლუკინის კოლექცია 13500 ერთეულს შეადგენდა. მასში გაუთვალისწინებელია უკანასკნელი წლების განათხარი მასალა; ანასეული II—12 310 ერთ.; ოდიში — 5050 ერთ.; მახვილაური — 2000 ერთ.; გურიანთა — 1488 ერთ.; მამათი— 230 ერთეული.

აქვე უნდა აღინიშნოს, რომ ეს რიცხობრივი მონაცემები სრული არ არის, რადგან არც ერთი ნამოსახლარი ბოლომდე არ არის გათხრილი.

იარაღების დასამზადებელ ნედლეულად ამ ნამოსახლარებზე ძირითადად იყენებდნენ კაჟს და რიყის ქვის სხვადასხვა ქანებს, იშვიათად ობსიდიანს, ბაზალტს და არგილიტს. უკლებლივ ყველა ნამოსახლარის ქვის მასალაში წამყვანი ადგილი წარმოების ნარჩენებს უჭირავს. ისინი წარმოდგენილია მრავალრიცხოვანი, სხვადასხვა სახის ანატეცი-ანატეხებით, განსხვავებული ფორმის ნუკლეუსებით (პრიზმისებური, კონუსისებური, ფანქრისებური), მათი ნალევებით, ნატეხებით და იარაღთა ნამზადებით. კაჟის მასალის დიდ ნაწილს შეადგენს ფორმით, ზომით და დამუშავებით ერთმანეთისაგან განსხვავებული ლამელების მრავალრიცხოვანი სერიები, რომელთა შორის ყველაზე მკაფიოდ გამოიყოფა თავრეტუშიან ლამელთა ჯგუფი.

აღნიშნული ძეგლების მრავალმხრივი შესწავლის შედეგად დადგენილია, რომ დასავლეთ ამიერკავკასიის შავიზღვისპირეთში გავრცელებული იყო ერთგვაროვანი ნეოლითური კულტურა²⁶. დასავლეთ

²⁵ ლ. ნებერიძე. დასავლეთ ამიერკავკასიის ნეოლითი. თბ., 1912, გვ. 13.

²⁶ ლ. ნებერიძე. დასახ. ნაშრომი.

საქართველოს ნეოლითური ძეგლების (ადრე- და გვიანნეოლითი) შედარებით-ტიპოლოგიური შესწავლისა და გამორიცხვის მეთოდის მოშველიებით გამოიყო გვიანნეოლითის დამახასიათებელი ნიშნები²⁷.

კაქისა და ოზიდიანის ინდუსტრიების განხილვისას ყურადღებას იქცევს გეომეტრიული მიკროლითების მრავალფეროვნება. მათ ახასიათებს ორ- და სამფერდამუშავებული ტრაპეციები, რკალათილი და რკალდაბლაგვული სეგმენტები, „მცოცავი“ წნევიითი რეტუშით ზურგათილი მალალი ტრაპეციები და ზურგათილი მალალი სწორკუთხედები. საგანგებოდ უნდა აღინიშნოს, რომ მათგან უკანასკნელები საკუთრივ გვიანნეოლითური ფორმებია. აღსანიშნავია, რომ კისტრიკისა და შილოვკის მიკროლითების უმრავლესობა ორმხრივდამუშავებულია. მკაფიო, მანამდე უჩვეულო სერიებს ქმნიან სახვრეტ-ბურღები, ზურგანი და ნები და დაკბილული იარაღები. წინა ეპოქებთან შედარებით უფრო დიდი და დახვეწილი ჯგუფებითაა წარმოდგენილი თავრეტუშიანი დანა-საფხეკები. საგანგებოდ უნდა აღინიშნოს საფხეკების დამუშავებასა და ფორმებში მომხდარი ცვლილებები. წინა საფხურთან შედარებით, გვიანნეოლითური საფხეკები ხასიათდება შედარებით უხეში დამუშავებით (მსხვილფაცეტანი რეტუში), დაუხვეწავი ფორმებითა და ნამზადის ხარისხის გაუარესებით. მრავალრიცხოვანი სერიებითაა წარმოდგენილი საჭრისები. ისრისპირები თითო-ოროლაა ნაპოვნი ნამოსახლარებზე. გვხვდება ლამელაზე დამზადებული სამკუთხა მოყვანილობის ყუნწიანი და ანატკეცზე ნაკეთები ორმხრივდამუშავებული ფრაამოლარული ცალეები.

გვიანნეოლითური ძეგლები ხასიათდება რიყის ქვის გახეხილ-გაპრიალებული იარაღების სიჭარბითა და ფორმების მრავალფეროვნებით. აღნიშნულ იარაღებზე (ცულები, სატეხ-სათლელები, ჩაქუჩები) გვერდითი წახნაგები და წიბოები ერთ-ერთ მთავარ დამახასიათებელ ნიშნად იქცა. ამავე რიყის ნიშნებს მიეკუთვნება წერაქვისებური და წვერწამახეილებული მიკროლითები, სახნისისებური იარაღი, გვერდ-წახნაგოანი ცულები და სატეხ-სათლელები, ხელსაფქვავეები, სახეხები, ქვიჩები, საბეგველები, გრდემლები, საპრიალებლები, შურდულის ქვები და სხვა. საყურადღებოა, რომ ასეთ დიდ კოლექციებში იარაღის გახვრეტის მხოლოდ ორიოდ შემთხვევაა. ამასთანავე, გახვრეტული იარაღების ფორმა უცნობა კომპლექსისათვის.

ქვის დამუშავების ტექნიკის სიახლეთა რიგს ეკუთვნის „მოკოდვის“ ტექნიკა. ფართოდ იყენებდნენ იარაღების გაპრიალებისა და გაპრიალება-„მოკოდვის“ კომბინირებულ ტექნიკას.

ეპოქალურ ნიშნებს მიეკუთვნება მეთუნეობის გაჩენა. თიხის ჭურ-

ქელი გვიანნეოლითურ ძეგლებზე წარმოდგენილია ხელით ნაძერწი, ქილისებური ფორმის, სწორკედლა, ბრტყელძირა, უყურო, პირგადაუშლელი, არათანაბრად გამომწვარი ნაკეთობებით, ზოგ შემთხვევაში სუსტი გაპრიალების კვალით, ზოგჯერ ტალღოვანი, უფრო ხშირად კი სწორი ან სხვადასხვაგვარი ჭდეებიანი და ღრმულეებიანი ბაკოთი. ჭურჭლები შემკული იყო „წიწვისებურ-თავთავისებური“ ორნამენტით. იშვიათად გვხვდება კოპისებური მინაძერწები, თიხაში ურევია კირი, კვარცი და ქარსი.

გვიანნეოლითური ეპოქალური ნიშნების განხილვისას მკაფიოდ გამოირჩევა ტრადიციული და ინოვაციური ელემენტები. უკანასკნელებს მიეკუთვნება: კერამიკა, სახნისისებური იარაღი, მიკროლითები, ზურგათილი მალალი ტრაპეციები და მალალი ზურგათილი სწორკუთხედები, „მოკოდვის“ ტექნიკა.

აქვე უნდა აღინიშნოს, რომ დამახასიათებელი ნიშნები ძეგლებში სხვადასხვა თანაფარდობით გვხვდება, იმის მიხედვით, თუ ძეგლს რა ადგილი უჭირავს ეპოქის ქრონოლოგიურ ჩარჩოში.

დასავლეთ საქართველოს გვიანნეოლითურ ერთიან კულტურაში ცალკეულ ძეგლებს ან ძეგლების ჯგუფს ზოგად, საერთო ნიშნებთან ერთად ჰქონდა თავისი სპეციფიკური თავისებურებები, რომელთა საფუძველზეც შესაძლებელი გახდა ამ კულტურაში ძეგლების ორი ლოკალური ჯგუფის გამოყოფა²⁸: პირველ მათგანში შედიოდა ოდიში, ურთა, ანასეული II, გურიანთა და მამათი, მეორეში კი — კისტრიკი, ჩხორთოლი და ქვედა შილოვკა.

ძეგლების პირველი ჯგუფისათვის დამახასიათებელია ორნამენტირებული კერამიკა — „წიწვისებურ-თავთავისებური“, უფრო იშვიათად ტალღისებური და ტეხილხაზიანი ორნამენტი. ჭურჭლებს ხშირად ჭდეებიანი, ღრმულეებიანი ან ტალღისებური ბაკო ჰქონდათ. მეორე ლოკალური ჯგუფის კერამიკას ორნამენტი არ ახასიათებს. ჭურჭლებს კი გლუვი პირი აქვთ, შეიმჩნევა განსხვავება ზურგათილ გეომეტრიულ ფორმებში. პირველ ჯგუფში ისინი წარმოდგენილია მალალი, ზურგათილი სწორკუთხედებით, მეორეში კი — მალალი, ზურგათილი ტრაპეციებით. პირველისაგან განსხვავებით, მეორე ჯგუფი ხასიათდება რეტუშით თავგამოყვანილი ლამელებით. მართალია, ეს ნიშნები ჯერ კიდევ მთლიანად საკმარისი არ არის, მაგრამ დასავლეთ ამიერკავკასიის ნეოლითური ძეგლების შემდგომი გამოკვლევები უფრო მკაფიოდ გამოავლენს ამ თავისებურებებს და დააზუსტებს როგორც მთელი კულტურის, ისე მისი ლოკალური ვარიანტების საზღვრებს.

დავანახიათეთ რა ზოგადად დასავლეთ ამიერკავკასიის ადრესამი-წათმოქმედო კულტურის ნამოსახლარებზე მოპოვებული ნივთიერი მასალა, გვინდა შევეხოთ მათ მცხოვრებთა მეურნეობის ხასიათს. აღნიშნული საკითხის გარშემო არქეოლოგიურ ლიტერატურაში აზრთა სხვადასხვაობაა.

ყველაზე ადრე ამ საკითხს ა. ფორმოზოვი შეეხო. იგი თვლიდა, რომ წინააზიურ კულტურებთან ურთიერთობის შედეგად შავიზღვისპირეთში ჩაისახა მწარმოებლური მეურნეობა²⁹. მოგვიანებით კი მან ეჭვის ქვეშ დააყენა დასავლეთ კავკასიის ნეოლითური ძეგლების სამიწათმოქმედო ხასიათი³⁰. მისი აზრით, მიუხედავად იმისა, რომ დასავლეთ კავკასიის მწარმოებლური მეურნეობა ყალიბდებოდა და დგამდა პირველ ნაბიჯებს მიწის დამუშავებისა და ცხოველთა მოშინაურებისაკენ, მაინც კარდინალური ცვლილებები მეურნეობაში ჯერჯერობით არ იყო მომხდარი³¹.

ალ. ჯავახიშვილი არ უარყოფს მიწათმოქმედების არსებობას დასავლეთ ამიერკავკასიაში, მაგრამ თვლის, რომ აქ იყო ურწყავი მიწათმოქმედება, რომელიც განაპირობებდა მეურნეობის ექსტენსიურობას, კულტურის ჩამორჩენილობასა და „კონსერვატიზმს“, და რომ აქ ადგილი არ უნდა ჰქონოდა „ნეოლითურ რევოლუციას“ და სხვ. ...მისი აზრით, ის რეგიონი, სადაც თავმოყრილია ნეოლითური ნამოსახლარები, უნდა გამოირიცხოს მიწათმოქმედების წარმოქმნის პირველადი ოლქებიდან³².

სრულიად განსხვავებული მოსაზრება აქვს გამოთქმული რ. მუნჩაევს. იგი თვლის, რომ კავკასია წარმოადგენდა მწარმოებლური მეურნეობის ერთ-ერთ უძველეს კერას, დაფუძნებულს მიწათმოქმედებასა და მესაქონლეობაზე³³.

ყველაზე ვრცლად დასავლეთ ამიერკავკასიაში მწარმოებლური მეურნეობის ჩასახვის საკითხს ი. კიკვიძე შეეხო³⁴. მას, მართალია, ეს პროცესი ცალმხრივად ჰქონდა წარმოდგენილი, იმის გამო, რომ ნეოლით-ენეოლითის ხანაში მთლიანად გამოირიცხა მწარმოებლური

²⁹ А. А. Формозов. Неолит Крыма... с. 136—137; მისივე. Неолит и энеолит Северо-западного Кавказа в свете последних исследований.—В кн.: СА, 3. 1964, с. 9—10.

³⁰ А. А. Формозов. О соотношении неолитических и энеолитических культур Кавказа.—с. 37—38.

³¹ იქვე.

³² А. И. Джавахишвили. დასახ. ნაშრომი, გვ. XIV—XV.

³³ Р. М. Мунчаев. Кавказ на заре бронзового века, с. 75.

³⁴ ი. კიკვიძე. მიწათმოქმედება და სამიწათმოქმედო კულტი ძველ საქართველოში. თბ., 1976, გვ. 16—25.

მეურნეობის ერთ-ერთი მთავარი დარგი — მესაქონლეობა, მაგრამ იქვი არ ეპარებოდა, რომ წარმოებითი მეურნეობა აქ ძირითადად ემყარებოდა მიწათმოქმედებას³⁵. ზემოხსენებულ მკვლევართაგან განსხვავებით, იგი არ უარყოფდა „ნეოლითური რევოლუციის“ ფაქტს დასავლეთ ამიერკავკასიაში და თვლიდა, რომ მესაქონლეობის არარსებობა არ იძლევა მისი უარყოფის საბაბს, რომ წარმოებითი მეურნეობაზე გადასვლას აქაც ისეთივე შედეგი უნდა ჰქონოდა, როგორც წინა აზიაში³⁶ და სხვ.

ჩვენ წინა თავში ვნახეთ, რომ მესაქონლეობა დასავლეთ ამიერკავკასიაში ჩაისახა საკმაოდ ადრე — ადრენეოლითში. აღნიშნეთ აგრეთვე მიზეზები ოდიშის კულტურის ღია ნამოსახლარებზე ძვლოვანი ნაშთების გაქრობისა. დასავლეთ კავკასიის ჯერჯერობით ერთადერთ მღვიმურ გვიანნეოლითურ ნამოსახლარზე — კამენომოსტსკაიაში — მესაქონლეობა სახეზეა³⁷, ხოლო დასავლეთ საქართველოს მღვიმეების ენეოლით-ადრებრინჯაოს ხანის ძეგლებზე იგი უკვე საკმაოდ განვითარებული ჩანს³⁸. ამიტომ თავისთავად გამოდის დასკვნა, რომ ადრენეოლითში ცხოველთა მოშინაურებისაკენ გადადგმულ ნაბიჯებს გვიანნეოლითში უკვე გარკვეული გზა ჰქონდა გავლილი.

ამასთან დაკავშირებით გასაგები ხდება ადრენეოლითში საფხეკების განსაკუთრებული მნიშვნელობის მიზეზი. როგორც ცნობილია, მათი ფუნქცია ტრადიციულად (ბალეოლითი, მეზოლითი) უკავშირდებოდა ნანადირევის ტყავების დამუშავებას. მაგრამ ადრენეოლითში ტყავი უკვე მიიღებოდა, როგორც ნადირობის, ისე მესაქონლეობის პროდუქტი, ხოლო რთვა-ქსოვა ან ჩანასახში იყო, ან ჯერ სულ არ არსებობდა³⁹. ასეთ პირობებში გასაგები ხდება საფხეკების სიმრავლისა და მაღალი ხარისხის მიზეზი.

მეურნეობაში მომხდარ ცვლილებებზე უნდა მიუთითებდეს გვიანნეოლითური საფხეკების რაოდენობის შემცირება და ხარისხის გაუარესება. აღნიშნული ცვლილებები განპირობებული უნდა ყოფილიყო მეურნეობაში მომხდარი ძვრებით — დამჯდარ ცხოვრებაზე გადასვლით, მიწათმოქმედების განვითარებით, ნადირობის შემცირებით და მესაქონლეობის მნიშვნელობის ზრდით, ხოლო მასთან დაკავშირებით კი რთვა-ქსოვის ჩასახვით. დასავლეთ საქართველოს ნეოლითურ ძეგლებზე ჯერჯერობით არც ერთი კვირისტავი არ არის დადასტურებული

³⁵ იქვე. გვ. 18.

³⁶ იქვე. გვ. 16.

³⁷ А. А. Формозов. Каменный век и энеолит Прикубанья.

³⁸ ლ. ნებიერიძე. დარკვეთის მრავალფენიანი ეხი. გვ. 85—88.

³⁹ ლ. ნებიერიძე. დასახელებული ნაშრომი. გვ. 71.

ლი. რთვა საწყის ეტაპზე, შესაძლოა, ხდებოდა უკვირისტავო თითისტრებით, როგორც დღევანდლამდე დასტურდებოდა ზოგიერთი რაიონის ეთნოგრაფიულ სინამდვილეში, კერძოდ, შატილში. კვირისტავები მოგვიანებით — ენეოლითის ხანაში — ჩნდებოდა.

დასავლეთ ამიერკავკასიის ადრესამიწათმოქმედო კულტურის II საფეხურის ნამოსახლართა მასალები მკაფიოდ გვიჩვენებენ მეურნეობის შერეულ ფორმას, რომელშიც შერწყმულია არქაული და პროგრესული ელემენტები, რაც განპირობებული უნდა ყოფილიყო მითვისებითი და მწარმოებლური მეურნეობის დარგების შერწყმით. არქაული ელემენტები ასახევენ მითვისებითი მეურნეობის დარგების წილს მეურნეობაში, ხოლო პროგრესული — ასაბუთებენ ამ ნამოსახლარებზე მიწათმოქმედების გარკვეულ მნიშვნელობას. მთავარი და წამყვანი ამ მეურნეობაში იყო ახალი, განვითარებადი ელემენტები, რომლებიც სხვადასხვა კომპლექსში განსხვავებული რაოდენობითაა წარმოდგენილი. როგორც ჩანს, მწარმოებლური მეურნეობის ელემენტების ჩასახვის პროცესი ერთი ეპოქისა და რეგიონის ფარგლებშიც ერთდროული არ იყო. ზოგან მითვისებითი მეურნეობა უფრო დიდხანს ინარჩუნებდა თავს.

ყველაზე მკაფიოდ ახალი ეკონომიკის ნიშნები თავს იჩენს ოდიშის, კისტრიკისა და ჩხორთოლის ნამოსახლარებზე. დანარჩენებზე მათი რაოდენობა შედარებით მცირეა. აღნიშნულ ნამოსახლარებზე კარგადაა წარმოდგენილი მაკროლითური ტექნიკის საშუალებით დამზადებული სამიწათმოქმედო დანიშნულების იარაღები — წერაქვისნაირი, თოხისნაირი და წვერწამახული მაკროლითები (ტაბ. XI); ხევის, გაბრიალებისა და მოკოდვის კომბინირებული ტექნიკით დამზადებული სახნისისებური იარაღები (ტაბ. XII), სხვადასხვა ტიპის ცულები (ტაბ. XII, 1—2; ტაბ. XIV, 1—6), რომელთა დიდი ნაწილი ახოს ასაღებად უნდა ყოფილიყო გამოყენებული. არ არის გამორიცხული, მათი ერთი ნაწილის მიწის დასამუშაველად გამოყენებაც⁴⁰. მრავლადაა სამიწათმოქმედო პროდუქტების დასამუშავებელი იარაღები — ხელსაფქვავეები, ქვიჯები, საბეგველები, საცეხველები, სახეხ-სასრესები, სანაყები და სხვ. მკაფიო სერიითაა წარმოდგენილი სამკელი დანის ჩასართები. მეურნეობაში მომხდარ ცვლილებებზე უნდა მიუთითებდეს საფხეკების რაოდენობის შემცირება, მათი დამუშავების ხარისხის გაუარესება, მიკროლითური ტექნიკისა და გეომეტრიული მიკროლითების რაოდენობის შეზღუდვა (ოდიში) და, რაც ყველაზე

არსებითაა, კისტრიკის ნამოსახლარის სამეურნეო ორმოში დანახშირებული მარცვლეულის პოვნა⁴¹.

მიწათმოქმედების ხასიათის შესახებ მასალა მეტად მცირეა. მაგრამ თუ გავითვალისწინებთ დასავლეთ ამიერკავკასიის ნოტიო, სუბტროპიკულ ჰავას, რომელიც ხელს უწყობდა ხშირი ტყის და აქტიური მცენარეული საფარის განვითარებას, უნდა ვიფიქროთ, რომ აქ შესაძლებელი იყო მხოლოდ საახოვე, თხურო, ურწყავი მიწათმოქმედების ჩასახვა-განვითარება. ურწყავი იყო იგი ისტორიულად და ასეთად რჩება იგი დღემდე. ახოს ალებასთან ერთად ტყის მოწვის სისტემაც უნდა ყოფილიყო გამოყენებული. პირველადი მიწათმოქმედება საფუძველში ყველგან ურწყავი იყო⁴². ურწყავი, მაგრამ ინტენსიური იყო იგი ხმელთაშუა ზღვისა და აგრეთვე მთელ რიგ უძველეს ადრესამიწათმოქმედო ქვეყნებში. მიწათმოქმედების ყველაზე პრიმიტიული და გავრცელებული ფორმა იყო საახოვე მიწათმოქმედება⁴³. ს. სემიენოვმა ექსპერიმენტულად დაამტკიცა, რომ საახოვე მიწათმოქმედება ნეოლითში სრულიად შესაძლებელი იყო. დაახლოებით 18—20 სმ დიამეტრის მქონე ხის მოჭრა ერთი ქვის ცულით 15—18 წუთის განმავლობაში შეიძლებოდა, რის შედეგადაც ცულს სამუშაო პირი მხოლოდ ოდნავ უჩიუნგდებოდა⁴⁴. ზოგიერთი მკვლევარი თვლის, რომ მითვისებითი მეურნეობის ბაზაზე მხოლოდ საახოვე მიწათმოქმედების წარმოება იყო შესაძლებელი⁴⁵.

დასავლეთ საქართველოს მთელ რიგ კუთხეში და კერძოდ, რაჭა-ლეჩხუმში ახოს სისტემის ფართოდ გავრცელებაზე მეტყველებს დამოწმებული მდიდარი ეთნოგრაფიული მასალა და ტოპონიმია⁴⁶. დასავლეთ საქართველოს სინამდვილეში დადასტურებული საახოვე სისტემა თავისი ფესვებით ნეოლითის ეპოქის პირველყოფილ მიწათმოქმედებას უნდა უკავშირდებოდეს.

უნდა ვიფიქროთ, რომ საახოვე მიწათმოქმედება უფრო მოხერხებული და ხელსაყრელი იყო ნეოლითელი ტომების გავრცელების მიკრორაიონებში — მთისწინა ზოლის ზეგან-ბორცვებზე ან ამავე

⁴¹ Л. Н. Соловьев. Новый памятник культурных связей кавказского Причерноморья в эпоху неолита и бронзы—стоянки Воронцовской пещеры.— Труды Абх. ин-та литературы и истории. Сухуми, 1956, с. 27.

⁴² Н. Н. Вавилов. Проблемы происхождения мирового земледелия в свете современных исследований. М.—Л., 1932, с. 13.

⁴³ С. А. Семенов. Происхождение земледелия, Л., 1974, с. 122.

⁴⁴ იქვე, გვ. 121.

⁴⁵ იქვე, გვ. 122.

⁴⁶ ბ. ბრეგაძე. მთის მიწათმოქმედება დასავლეთ საქართველოში. თბ., 1969, გვ. 100—104.

⁴⁰ გ. გრიგოლია. დასახ. ნაშრომი. გვ. 8.

ზოლში მდინარისპირა ტერასულ შემალვებზე, ვიდრე მთის კალთებსა და ფერდობებზე, სადაც ეთნოგრაფიულ სინამდვილეში მოწმდება საახოვე ნაკვეთების (მაღალახო, ზიაახო და სხვ.)⁴⁷ არსებობა.

ამგვარად, დასავლეთ ამიერკავკასიის ადრესამიწათმოქმედო კულტურის განვითარების II საფეხურის ძეგლების დიდ ნაწილზე მიწათმოქმედება დასტურდება საკმაოდ მკაფიოდ. თუ მანამდე საეჭვო იყო ოდიშის კულტურის ძეგლების სამიწათმოქმედო იარაღების (ხელსაფქვავეების) ნეოლითური ფენებისადმი კუთვნილება⁴⁸, დღეისათვის, უკანასკნელი კვლევა-ძიების შედეგად, უკვე გვაქვს უძრავი კულტურული ფენების მქონე ძეგლები (ხორში, მელიური, დარკვეთი, ჩხორთოლი), სადაც ტიპურ ნეოლითურ კომპლექსთან ერთად დადასტურდა სამიწათმოქმედო იარაღებიც (ხელსაფქვავეები, სახნისისებური, თოხისნაირი, წერაქვისნაირი იარაღები).

დასავლეთ ამიერკავკასიის ადრესამიწათმოქმედო კულტურის II საფეხურის ნამოსახლარებზე მიწათმოქმედების უტყუარი ფაქტის დადასტურების შემდეგ, ბუნებრივია, დგება საკითხი, თუ რომელი კულტურების მოყვანას მისდევდნენ ნეოლითელი ტომები.

პალეობოტანიკური მასალა, რომელიც პირდაპირ პასუხს გაცემდა აღნიშნულ კითხვას ამ ნამოსახლარებიდან არ მოგვეპოვება. წინა თავში აღნიშნული იყო, რომ ადრენეოლითში უკვე დაწყებულია გარეული ფეტვის კულტივირება, რისი მაუწყებელიცაა მდ. კოდორისა და მდ. ამტყელის შესართავის მახლობლად მდებარე ცივ მღვიმეში გარეული ფეტვის აღმოჩენა. აღნიშნული ფაქტი იმის უდავო მოწმობა უნდა იყოს, რომ ამ რაიონის მთისწინა ზოლში გავრცელებული იყო მარცვლეულის ეს სახეობა, რომელსაც საკვებად იყენებდნენ ცივი მღვიმის ბინადარნი.

ანაკლიის დიხა-გუძუბას ქვედა ფენაში, არახლო I, II, იმირის გორის ნამოსახლარების ძვ. წ. VI—IV ათასწლეულების ფენებში ნაპოვნი კულტივირებული ფეტვი უნდა მიუთითებდეს მისი მოშინაურების დაწყებას ბევრად ადრეულ ხანაში.

ი. კიკვიძის მიერ გამოთქმული ვარაუდი, რომ დასავლეთ ამიერკავკასიაში მიწათმოქმედებას სათავეს უდებენ ფეტვისნაირები, უნდა საბუთდებოდეს ცივი მღვიმის მასალით. დასავლეთ ამიერკავკასიის ნეოლითურ ნამოსახლარებზე აღმოჩენილი სამიწათმოქმედო დანიშნულების იარაღების შესწავლის საფუძველზე მივდივართ დასკვნამდე, რომ ნეოლითელი ტომები უკვე გადასულნი იყვნენ მწარმოებლურ

47 ბ. ბრეგაძე, დასახ. ნაშრომი, გვ. 102.

48 А. А. Формозов, დასახ. ნაშრომი, გვ. 37.

მეურნეობაზე და განვითარების გარკვეული გზა ჰქონდათ გავლილი. მიწათმოქმედება, მართალია, პრიმიტიული, მაგრამ პროგრესული იყო⁴⁹. ამის მოწმობაა გვიანეოლითში მწარმოებლური მეურნეობის ხვედრითი წონის მნიშვნელოვანი ზრდა. მიწათმოქმედებისა და მესაქონლეობის გაჩენით საფუძველი ჩაეყარა თვისებრივად ახალ ეტაპს მეურნეობის განვითარებაში. ეს იყო ყველაზე არსებითი გარდატეხა კავკასიის პირველყოფილი საზოგადოების განვითარებაში. მიწათმოქმედების განვითარებას თან ახლდა გადასვლა დამჯდარ ცხოვრებაზე. შეიქმნა ხელსაყრელი პირობები წარმოების სხვა დარგების განვითარებისათვის (მეთუნეობა, ხის დამუშავება და სხვ.).

ი. კიკვიძე თვლიდა, რომ მიწათმოქმედების საწყის ეტაპზე ურწყავი მიწათმოქმედება, განსაკუთრებით ნოტიო კლიმატის პირობებში, არ იყოს სარწყავზე ნაკლებპროდუქტიული. და პირუკუ, შრომისნაყოფიერება ურწყავი მეურნეობის პირობებში უფრო მაღალი უნდა ყოფილიყო... მიწათმოქმედება კოლხეთში ყოველთვის ინტენსიური იყო, მორწყვა კი ფაქტორი არასოდეს ყოფილა⁵⁰.

არქეოლოგიურ ლიტერატურაში გამოთქმული მოსაზრება, თითქოს ჩვენ მწარმოებლური მეურნეობის ჩამოყალიბებაში განსაკუთრებულ როლს ვანიჭებდეთ სამხრეთის გავლენებს⁵¹, არ არის სწორი. პირიქით, არაერთხელ გვქონდა ხაზი გასმული, რომ დასავლეთ ამიერკავკასიის ხელსაყრელი ბუნებრივი პირობები ხელს უწყობდა მწარმოებლური მეურნეობის ჩასახვას⁵² და რომ მწარმოებლური მეურნეობა ჩაისახა ადგილობრივი მითვისებითი მეურნეობის წიაღში⁵³. რაც შეეხება სამხრეთის ქვეყნებს, აღნიშნული იყო მხოლოდ მათთან ურთიერთობა და კონტაქტები⁵⁴. ის ვარაუდი კი, რომ სამხრეთიდან, კერძოდ, ნატუფის კულტურიდან შესაძლებელი იყო გეომეტრიული მიკროლითების ორმხრივდამუშავების ტექნიკის შემოსვლა სულაც არ იძლევა იმის დაშვების შესაძლებლობას, რომ მწარმოებლური მეურნეობა დასავლეთ ამიერკავკასიაში მასთან ერთად უნდა გავრცელებულიყო. მითუმეტეს შეუძლებელია ამგვარი ვარაუდი, რადგან თვით ნატუფის კულტურა მითვისებითი მეურნეობის საფეხურზე იდგა. ასევე ჩვენ ერთ-ერთ ნაშრომში ხაზგასმული გვქონდა, რომ აღ-

49 ი. კიკვიძე, დასახ. ნაშრომი, გვ. 19.

50 იქვე.

51 იქვე, გვ. 13.

52 ლ. ნებერიძე, დასავლეთ ამიერკავკასიის ნეოლითი, გვ. 12.

53 იქვე, გვ. 108; მისივე, დარკვეთის მრავალფენიანი ეხი, გვ. 72, 89.

54 ლ. ნებერიძე, დასავლეთ ამიერკავკასიის... გვ. 109.

ნიშნული ტექნიკა საქართველოში დადასტურდა საკმაოდ ადრე (თა-რო-კლდე, ეძანი), ისეთ ძეგლებში, რომლებშიც მწარმოებლური მე-ურნეობა არ ივარაუდება⁵⁵. აღნიშნული საკითხების შესახებ საუბარი გვქონდა I თავში, ამიტომ აქ სიტყვას აღარ გავაგრძელებთ. გვინდა მხოლოდ აღვნიშნოთ, რომ დასავლეთ ამიერკავკასიის ძეგლების სა-ფუძველზე უკვე ფიქსირდება ადგილობრივ ნიადაგზე წარმოქმნილი განვითარებული მწარმოებლური მეურნეობა, რომელიც ჩაისახა შა-ვიზღვისპირეთის მთისწინა ზეგან-ბორცვოვან ზოლში, სადაც ყველა-ზე საუკეთესო პირობები იყო პრიმიტიული მიწათმოქმედებისათვის.

აქვე გვინდა შევხვით საკითხს დასავლეთ ამიერკავკასიის ნეო-ლითური კულტურის „ჩამორჩენილობისა და კონსერვატიულობის“ შესახებ⁵⁶.

დასავლეთ ამიერკავკასიის ნეოლითური ნამოსახლარების შედარებით თხელი ფენებიდან მომდინარე მრავალათასიანი ქვის ინდუსტრიები, შრომის იარაღების მრავალფეროვნებითა და ქვის დამუშავების დახვეწილი ტექნიკით, სულაც არ გამოიყურება ჩამორჩენილად არც ზოგადად ნეოლითური კულტურებისა და არც კერძოდ, სამხრეთის კულტურების ეპოქალური ნიშნების ფონზე. ხოლო რაც შეეხება აღმოსავლეთ ამიერკავკასიის შულავერ-შომუთეფეს ადრესამიწათ-მოქმედო კულტურის ნამოსახლარების სქელი ფენებიდან მომდინარე შედარებით მცირერიცხოვან და ერთფეროვან კომპლექსებს, ისინი ასევე კარგად ასახავენ ქვის ინდუსტრიის განვითარების უკანასკნელ ეტაპს, კერძოდ, ენეოლითის ხანისათვის დამახასიათებელ განვითარების ზოგად კანონზომიერებებს, ენეოლითის ეპოქალურ ნიშნებს. ამიტომ, ჩვენი აზრით, აღნიშნული კულტურების შედარებისას მკაფიოდ ჩანს მათი სტადიალური განსხვავება და არა დასავლეთ ამიერკავკასიის ნეოლითური კულტურის კონსერვატიულობა და ჩამორჩენილობა. აღმოსავლეთ ამიერკავკასიის რეგიონში ნეოლითის სუსტი შესწავლა იმედს იძლევა, რომ მომავალში აქაც აღმოჩნდება ოდიშის კულტურის სინქრონული ძეგლები, რომლებსაც გაცილებით მეტი ეპოქალური მსგავსება ექნება როგორც საერთოდ ნეოლითურ, ისე, კერძოდ, ოდიშის კულტურასთან.

დასავლეთ ამიერკავკასიის ნეოლითური კულტურის (ოდიშის ტიპის ძეგლები) განვითარების დონესა და სტადიალურ კუთვნილებაზე განსაკუთრებულ წარმოდგენას გვიქმნის ნეოლითის ქვის ინდუსტრიებისა და მათი განვითარების ზოგადი კანონზომიერების შედარება

⁵⁵ ლ. ნე ბი ე რ ი ძ ე. მიკროლითური ტექნიკა და გეომეტრიული მიკროლითები საქართველოს ქვის ხანის ძეგლებში. გვ. 93, 94, 98.

⁵⁶ ა. ი. დ ჯ ა ვ ა ხ ი შ ვ ი ლ ი. დასახ. ნაშრომი, გვ. XV.

სამხრეთის ზოგიერთი რეგიონების (შუა აზია, ყირიმი) სინქრონულ ქვის ინდუსტრიებთან და მათი განვითარების ზოგად კანონზომიერებებთან.

გვინდა შევჩერდეთ ამ საკითხზე, რადგან მისი კვლევის შედეგების გათვალისწინება საკმაოდ მყარ კრიტერიუმს იძლევა ნეოლით-ენეოლითური კულტურების სტადიალური გამოყოფისა და, აქედან გამომდინარე, ნეოლითური კულტურის დონის შეფასებისთვისაც.

დასავლეთ ამიერკავკასიის ნეოლითური ძეგლების შესწავლისას ფართოდ იყო გამოყენებული შედარებით-ტიპოლოგიური მეთოდი, რომლის საშუალებითაც შედარებულ იქნა როგორც შესასწავლი რეგიონის ძეგლები, ისე მომიჯნავე ტერიტორიების სინქრონული კულტურები⁵⁷.

დასავლეთ ამიერკავკასიის ნეოლითური კომპლექსების შეჯერება ყველაზე უკეთ შესაძლებელი გახდა ყირიმის ძეგლებთან, რადგან 60-იანი წლების დასაწყისისათვის უკვე არსებობდა კარგად შესწავლილი და გამოქვეყნებული მრავალფენიანი, ზოგ შემთხვევაში, ეტალონური ძეგლები (ტაშ-აირ I, ზამილ-ყობა II, შან-ყობა და სხვ.)⁵⁸. შედარებისას განსაკუთრებული ყურადღება მიიქცია ეპოქალური ნიშნების დამახასიათებელ და დამათარიღებელ იარაღთა ტიპების თანხვდომამ. აშკარა იყო, რომ აღნიშნული რეგიონების კაუს ინდუსტრიებს განვითარების საერთო ზოგადი კანონზომიერებები გააჩნდა. ცხადი იყო, რომ განვითარების სწორედ ამ ერთიანი საერთო გზის გამო ს. ზამიატინმა⁵⁹ ამ რეგიონების ზედაპალეოლითური კულტურები, წინააზიურთან ერთად, შეიყვანა ერთ დიდ კულტურულ ოლქში. განვითარების ამ საერთო კანონზომიერებების გამო ყირიმისა და კავკასიის ქვის ხანის მკვლევარები აღნიშნულ კულტურებს ურთიერთ-კავშირში განიხილავდნენ. შუა აზიისა და წინა აზიის ნეოლით-ენეოლითური კულტურების ურთიერთშედარების საფუძველზე, ვ. მასონმა

⁵⁷ ლ. ნ ე ბ ი ე რ ი ძ ე. დასავლეთ ამიერკავკასიის ნეოლითი.

⁵⁸ С. Н. Бибииков. К вопросу о неолите в Крыму. — КСИИМК, IV. 1940, с. 26—31; მსიგვ. Мезолит и неолит Крыма.—Тезисы диссерт. КСИИМК, вып. XIII, 1946; მსიგვ. Предварительный отчет о работе Крымской экспедиции 1935 г.—СА, I, 1936; Д. А. Крайнов. Пещерная стоянка Таш-Аир I как основа для периодизации палеолитических культур Крыма.—МИА № 91, М., 1960.

⁵⁹ С. Н. Замятин. О возникновении локальных различий в культуре палеолитического периода.— В Сб. Происхождение человека и древнее расселение человечества. Труды Ин-та этнографии АН СССР, т. XVI. М.-Л., 1951, с. 131.

ნო-იანი წლების შუა ხანებში განსაკუთრებით მკაფიოდ წარმოაჩინა მათი განვითარების ზოგიერთი საერთო, ზოგადი კანონზომიერება.

სამხრეთ-დასავლეთ აზიის ყველაზე უკეთ შესწავლილი, ჯეიტუნის კულტურის ძეგლების მასალების გამოქვეყნების შემდეგ⁶⁰ საშუალება მოგვეცა მათი დეტალური შედარებისა დასავლეთ ამიერკავკასიის ნეოლით-ენეოლითური კულტურის ძეგლებთან, რის შედეგადაც მკაფიოდ გამოჩნდა, რომ ჯეიტუნისათვის დამახასიათებელი ძირითადი ნიშნები⁶¹, კერძოდ, ფართოდ განვითარებული ლამელური ტექნიკა, გეომეტრიული ფორმის მიკროლითების მნიშვნელოვანი რაოდენობა, თავირბრეტუშირებული ლამელების ფართო გავრცელება და ზოგიერთ შრომის იარაღთა სერია — სახვრეტ-ბურღები, მიკროსახვრეტები და სხვ. — საერთოა აგრეთვე დასავლეთ ამიერკავკასიის ნეოლითური კულტურისთვისაც. დასავლეთ ამიერკავკასიის, ყირიმისა და შუა აზიის კულტურების შედარების საფუძველზე ირკვევა, რომ ამ რეგიონებში, სადაც ადგილობრივი მეზოლითური ტრადიციების ნიადაგზე ჩამოყალიბდა ადრესამიწათმოქმედო კულტურები, შეიმჩნევა განვითარების ზოგიერთი საერთო, ზოგადი კანონზომიერება. კერძოდ, მიკროლითური ინდუსტრიის განვითარება ნეოლითში მიდის აღმავალი ხაზით, ლითონის პირველი იარაღებს გაჩენამდე. კომპლექსებში, რომლებშიც ჩნდება ან ივარაუდება პირველი ლითონის ნივთები, კაჟის ინდუსტრიის ხასიათი მკვეთრად იცვლება (ეს კანონზომიერება საყოველთაოდ შეინიშნება სამხრეთის რეგიონებში)⁶²: ფერხდება მიკროლითური ტექნიკის განვითარება, მცირდება გეომეტრიული მიკროლითებისა და მიკროლამელების რაოდენობა, იცვლება იარაღთა შემადგენლობა, ქრება მიკრონაწარმი (მიკროსაფხეკები, მიკროსაჭრისები, სახვრეტები და სხვ.), მატულობს შუბისა და ისრისპირების რაოდენობა, ჩნდება ორმხრივდამუშავებული იარაღები, იხვეწება წნევეთი რეტუში და სხვ., ინერგება და ვითარდება ახალი — მაკროლამელური ტექნიკა და რაც უფრო მეტადაა ქრონოლოგიურად დაშორებული კომპლექსი ლითონის პირველი ნივთების გაჩენის დროიდან, მით უფრო კლებულობს ნეოლითის ნიშნები. ახალი მაკროლამელური ტექნიკის განვითარება გარკვეულ პერიოდამდე მიდის აღმავალი ხაზით, მაგრამ ლითონის ფართოდ გამოყენების პერიოდის მოახლოებისას ქვის ინდუსტრია მთლიანად ეცემა.

ნეოლითური და ენეოლითური კულტურების ეს ზოგადი კანონზომიერება მეტ-ნაკლები სისრულით ახასიათებს ყირიმის, კავკასიისა,

და შუა აზიის ქვის ინდუსტრიებს, რაც, თავის მხრივ, პირდაპირ კავშირშია წინა აზიის ქვის ინდუსტრიების განვითარების ზოგად კანონზომიერებებთან. აღნიშნული კანონზომიერებების გათვალისწინება იძლევა კრიტერიუმს ადრესამიწათმოქმედო კულტურების განვითარებაში ქრონოლოგიური განსხვავებების გამოყოფისათვის, ნეოლითური და ენეოლითური საფეხურების გამიჯვნისათვის.

აქვე უნდა შევნიშნოთ, რომ ოდიშის, ყირიმისა და ჯეიტუნის ნეოლითური კულტურების შედარებისას დადასტურებული სტადიალური ნიშნების იგივეობა არ შეიმჩნევა ტერიტორიულად უფრო ახლო მდგომ შულავერ-შომუთეფეს კულტურასთან შედარებისას. ეპოქალური ნიშნების სიახლოვის თვალსაზრისით ოდიშის კულტურას მეტი საერთო აქვს შუა და წინა აზიის ნეოლითურ ძეგლებთან (ჯეიტუნი, ჯარმო, იერიხონი და სხვ.), ვიდრე შულავერ-შომუთეფეს კულტურასთან და პირიქით, ამ უკანასკნელს საერთო ეპოქალური ნიშნები გააჩნია სიალკ I და ხასუნას სტადიის ძეგლებთან.

რ. ბრეიდვუდის ზოგადი პერიოდიზაციის მიმოხილვისას ვ. მასონი სრულიად სამართლიანად თვლიდა, რომ იგი არ იძლევა იმ მეურნეობრივი ცვლილებების ასახვის შესაძლებლობას, რომლებიც კარგად ჩანს როგორც ჯეიტუნის, ისე მისი მომდევნო ეტაპის — ნამაზგა I-ის ტიპის ნამოსახლარებში. მისი აზრით, ეს ცვლილებები კარგად ასახვენ ახალი ტიპის მეურნეობის თანდათანობითი ჩამოყალიბების პროცესს⁶³. მისი პერიოდიზაციის მიხედვით ადრეულ საფეხურზე (ნეოლითი) ახალი ტიპის მეურნეობის ჩამოყალიბება დამთავრებული არ არის (ნადირობის დიდი როლი), რის გამოც აქ გვაქვს ნადირობისა და ბინადარი მიწათმოქმედების არქაული ფორმების შერწყმა (ჯეიტუნი, ჯერმო, იერიხონი), ხოლო მეორე საფეხურზე (ენეოლითი) მტკიცედ მკვიდრდება ახალი ტიპის ეკონომიკა (ნადირობას ზღუდავს მესაქონლეობა) და უკვე გვაქვს ჩამოყალიბებული მიწათმოქმედ-მესაქონლეობა მეურნეობა (ნამაზგა I, ხასუნა, სიალკ I და სხვ)⁶⁴. აქვე იგი სავსებით მართებულად აღნიშნავს, რომ ადრესამიწათმოქმედო კულტურების განვითარებაში ამგვარი ეტაპობრივი ცვლილებები შეიმჩნევა მახლობელი აღმოსავლეთის მრავალ ოლქში⁶⁵. აქ ზოგადად და სქემატურად მოცემულია არა მარტო შუა აზიის ადრესამიწათმოქმედო კულტურის მეურნეობის განვითარების ეტაპები, არამედ საერთოდ მთელი მახლობელი აღმოსავლეთისა და მისი ჩრდილო პერიფერიისაც.

⁶⁰ В. М. Массон. Поселение Джейтун. М.-Л., 1971.

⁶¹ იქვე, გვ. 33.

⁶² В. М. Массон. Средняя Азия..., с. 84.

⁶³ В. М. Массон. დასახ. ნაშრომი. გვ. 83—84.

⁶⁴ იქვე, გვ. 83.

⁶⁵ იქვე.

ვ. მასონისეული პერიოდიზაციის პირველ საფეხურს (ნეოლითი) ზოგადად შეესაბამება ოდიშის კულტურის ძეგლები, მეორე საფეხურს — დასავლეთ ამიერკავკასიის ნამოსახლარებიდან — თეთრამიწის ტიპის ძეგლები, აღმოსავლეთ ამიერკავკასიიდან კი შულავერ-შომთეფეს კულტურის ძეგლები.

რა თქმა უნდა, ეს პერიოდიზაცია ჯერჯერობით ძალიან ზოგადია და მომავალში თითოეულ საფეხურში შესაძლოა გამოიყოს კიდევ ცალკეული ეტაპები, მაგრამ ყოველ შემთხვევაში, დღესდღეობით იგი ხელს უწყობს ადრესამიწათმოქმედო კულტურის ორი დიდი პერიოდის — ნეოლითური და ენეოლითური კულტურების — გამოიყენება.

ამგვარად, თუ საქართველოს კულტურებს (ოდიში, შულავერ-შომთეფე) მივუდგებით აღნიშნული ეპოქალური ნიშნებისა და ზოგადი კანონზომიერებების გათვალისწინებით, აშკარად გამოჩნდება, რომ მათი სახით გვაქვს კულტურულად და სტადიალურად განსხვავებული ადრესამიწათმოქმედო კულტურები, ხოლო ოდიშის განვითარებული, თვითმყოფადი და თავისებური კულტურა აღარ იქნება კვალიფიცირებული, როგორც „ჩამორჩენილი და კონსერვატიული“.

2. დასავლეთ ამიერკავკასიის ნეოლითური კულტურის პერიოდიზაციის საკითხისათვის

კავკასიის ნეოლით-ენეოლითური კულტურების პერიოდიზაციისა და ქრონოლოგიის საკითხები სადღეისოდ კვლავ რჩება ამ რეგიონის არქეოლოგიის ერთ-ერთ აქტუალურ პრობლემად. არქეოლოგიის განვითარების თანამედროვე დონეზე მისი საბოლოო გადაწყვეტა ჯერჯერობით ნაადრევია და წინამდებარე ნაშრომი ამას არც ისახავს მიზნად. ჩვენ გვინდა მხოლოდ უკანასკნელ წლებში ახლად აღმოჩენილი ძეგლების შესწავლისა და გათვალისწინების საფუძველზე შევაგსოთ და დავაზუსტოთ ჩვენ მიერ ადრე შემუშავებული დასავლეთ ამიერკავკასიის ნეოლითური კულტურის პერიოდიზაცია⁶⁶.

ვიდრე დასავლეთ ამიერკავკასიის ნეოლითის პერიოდიზაციისა და ქრონოლოგიის საკითხებს შევხებოდეთ, საჭიროდ მიგვაჩნია შევჩერდეთ ტერმინების — „ნეოლითისა“ და „ენეოლითის“ — არსის განსაზღვრის საკითხზე. აღნიშნული საკითხის ირგვლივ არქეოლოგიურ ლიტერატურაში ისევ აზრთა სხვადასხვაობაა, რაც ხელს უშლის ერთიანი პერიოდიზაციის შექმნას. ჩვენ აქ არ შევუდგებით ამ აზრთა მრავალგვარობის აღნუსხვას, რადგან იგი ხშირად გვხვდება როგორც

⁶⁶ ლ. ნე ბ ი ე რ ი ძ ე. დასავლეთ ამიერკავკასიის ნეოლითი. თბ., 1972, გვ. 53.

რუსულ. ისე ქართულ სამეცნიერო ლიტერატურაში⁶⁷. გვინდა მხოლოდ გამოვხატოთ ჩვენი დამოკიდებულება ამ მთავარი პრობლემისადმი, რადგან ზოგად საკითხებში განსაზღვრული პოზიციის უქონლობის გარეშე შეუძლებელია კონკრეტული კულტურების პერიოდიზაციისა და ქრონოლოგიის საკითხებზე მსჯელობა.

ნეოლით-ენეოლითის შინაარსის განსაზღვრისას მკვლევრებს ხშირად აქვთ სხვადასხვა სუბიექტური კრიტერიუმები, რის გამოც იქმნება არაზუსტი ქრონოლოგიური სქემები და პერიოდიზაციები. არის ცდები ორიგინალური სქემების შექმნისა, რის შედეგადაც ჩნდება ერთმანეთის საწინააღმდეგო, ზოგჯერ კი ერთიმეორის მომცველი ცნებები. მაგ., ნეოლითის ადრეული სტადიის აღსანიშნავად იხმარება ადრენეოლითი, უკერამიკო ნეოლითი, პროტონეოლითი და ა. შ. ამგვარ ტერმინებს მხოლოდ არეულობა შემოაქვს და ხელს უწყობს ერთი და იგივე კომპლექსებისა და ძეგლების ნებისმიერ მიკუთვნებას ხან ერთ და ხან მეორე ეპოქისადმი. ნეოლითის მოგვიანო სტადიისა და ენეოლითის აღსანიშნავად აგრეთვე გაჩნდა და დამკვიდრდა სხვადასხვა კრიტერიუმებზე დაფუძნებული მრავალრიცხოვანი ტერმინები. მაგ., გვიან ნეოლითი, განვითარებული ნეოლითი, კერამიკული ნეოლითი, სამიწათმოქმედო, მესაქონლეთა, მონადირე-მეთევზეთა, ტყის ნეოლითი და ა. შ. ასევე ენეოლითი, ხალკოლითი, პროტონეოლითი, პრენეოლითი, პროტოხალკოლითი, ადრესამიწათმოქმედო კულტურა და სულ ბოლოს ადრესამიწათმოქმედო ხანაც კი. უკანასკნელთან დაკავშირებით უნდა აღვნიშნოთ, რომ იგი საკმაოდ ფართო ქრონოლოგიური ჩარჩოების მქონეა და მოიცავს ნეოლითს, ენეოლითსა და ადრებრინჯაოს ხანებს, ხშირად კი ამ ტერმინის ქვეშ გულისხმობენ ენეოლითის ერთ-ერთ საფეხურს.

აშკარად ჩანს, რომ ამგვარი ტერმინები დიდ შესაძლებლობებს იძლევა სუბიექტური მსჯელობისათვის, რაც იწვევს იმას, რომ ნეოლით-ენეოლითის ხანის კულტურების პერიოდიზაცია-ქრონოლოგიის საკითხებზე მსჯელობისას მეცნიერები სხვადასხვა ენაზე საუბრობენ.

აღნიშნული ტერმინების განსაზღვრას მკვიდროდ უკავშირდება ამ კულტურების საზღვრების გამოიყენების საკითხი. ხშირია შემთხვევები, როდესაც კავკასიის ძეგლებს მკვლევართა ერთი ნაწილი ნეოლითს აკუთვნებს, მეორე კი — ენეოლითისა და ადრებრინჯაოს ხანას. ხშირად

⁶⁷ აღნიშნული საკითხი დეტალურადაა განხილული მ. ფოსის, და კრანოვისა და სხვათა ნაშრომებში. იხ. М. Е. Фосс. О терминах „неолит“, „бронза“, „культура“.—КСИИМК, вып. XXIX. 1949, გვ. 33—39; Д. А. Крайнов. Пещерная стоянка Таш-Аир I как основа для периодизации послепалеолитических культур Крыма.—МИА, № 51. 1960. გვ. 85.

ნეოლითურ ძეგლებს მეზოლითს მიაკუთვნებდნენ და პირიქით. ყოველივე ამას, რა თქმა უნდა, განაპირობებს ამ ტერმინების არსის ერთიანი კრიტერიუმის უქონლობა.

ამგვარი აზრთა სხვადასხვაობა ძირითადად გამოწვეულია ამ ტერმინებისა და კულტურათა (ნეოლით-ენეოლითი) საზღვრების არსის გაგების ორი განსხვავებული პრინციპით⁶⁸.

მკვლევართა ერთი ჯგუფი „ნეოლითში“ გულისხმობს მატერიალური კულტურის განვითარების სტადიას, რომლის საწყისად ითვლება კერამიკის გაჩენის დრო და ქვის იარაღების დამუშავების მაღალი ტექნიკა. ნეოლითის ხანგრძლივობა იზომება ქვის იარაღების არსებობის პერიოდით. ამ მოსაზრების მომხრეები თვლიან, რომ თუკი სპილენძი და ბრინჯაო უმნიშვნელო რაოდენობით გამოიყენებოდა, ლითონის გაჩენის ფაქტი არ არის მხედველობაში მისაღები, რის გამოც ამგვარი ძეგლები ქვის ხანას უნდა მიეკუთვნოს⁶⁹.

მკვლევართა მეორე ჯგუფი თვლის, რომ ნეოლითი არის ეპოქა, რომელმაც შეცვალა მეზოლითი და რომელიც მთავრდება პირველი ლითონის გაჩენისთანავე, მიუხედავად მისი გამოყენების სიხშირისა, ამიტომ კულტურები, რომლებშიც ჩნდება ლითონი, მიუხედავად ქვის იარაღების საჭიროებისა, უნდა მივაკუთვნოთ არა ნეოლითს, არამედ მის შემდგომ ეპოქას — ენეოლითს ან ბრინჯაოს ხანას⁷⁰.

ეს ორი, ერთმანეთისაგან პრინციპულად განსხვავებული მოსაზრება ნეოლით-ენეოლითის ქრონოლოგიური საზღვრების შესახებ წარმოადგენს აზრთა იმ სხვადასხვაობის მიზეზს, რომელიც დღემდე ხელს უშლის ნეოლით-ენეოლითის ზოგადი პერიოდიზაციის შემუშავებას.

მართებულად გვეჩვენება მეცნიერთა მეორე ჯგუფის მოსაზრება, რადგან წინააღმდეგ შემთხვევაში იქმნება ობიექტური პირობები სხვადასხვა ეპოქის ძეგლების (ქვისა და ლითონის ხანის) აღრევისა, ერთ ეპოქაში მათი მოთავსებისა.

ვფიქრობთ, საჭირო არ არის მტკიცება იმისა, რომ ლითონის (სპილენძი, ბრინჯაო) აღმოჩენა იყო დიდი მოვლენა, რომელმაც მთელი გადატრიალება გამოიწვია პირველყოფილ ტექნიკაში. არქეოლოგიურ ლიტერატურაში ამ საკითხზე არაერთხელ განმარტებულა ყურადღება, მაგრამ ამის მიუხედავად მაინც იგრძნობა ამ ფაქტის უგულვებელყოფა. ლითონის აღმოჩენის შედეგად მომხდარ დიდ ძვრებს ნათლად ასახავს კავკასიური და მახლობელი აღმოსავლეთის მატერიალური კულტურის ძეგლები. ეს განსაკუთრებით იგრძნობა ნეოლით-

⁶⁸ M. E. Ф о с с. დასახ. ნაშრომი, გვ. 33.

⁶⁹ იქვე. გვ. 33.

⁷⁰ იქვე.

ენეოლითური ეპოქების ქვის ინდუსტრიების შესწავლისა და ურთიერთშედარებისას. მასალების ანალიზი მკაფიოდ გვიჩვენებს, რომ ლითონის გაჩენისთანავე ქვის ინდუსტრიაში საყოველთაოდ ხდება ცვლილებები. კერძოდ: ნეოლითისათვის დამახასიათებელი მიკროლითური ტექნიკის მზარდი განვითარება თანდათანობით წყდება. მიკროლითური ინდუსტრია და გეომეტრიული მიკროლითების დამუშავების ტექნიკა განიცდის გადაგვარებას და გაქრება. ამის შესაბამისად, ადრე-ლითონის ხანის ძეგლებში კლებულობს ან საერთოდ ქრება წვრილი, პრიზმული ლამელები, გეომეტრიული მიკროლითები, მიკროსაფხეკები, მიკროსაჭრისები, მიკროსახვრეტები, მიკრობურღები და სხვა მიკროიარაღები. ამის გამო კავკასიის ადრე-ლითონის ხანის ძეგლებში მიკროტექნიკის ხვედრითი წონა (ნეოლითთან შედარებით) საგრძნობლად მცირდება. ამის მაგალითი მრავლად გვაქვს კავკასიის ლითონის ხანის სხვადასხვა ეტაპის ძეგლებში.

ენეოლითის დასაწყისში ჩნდება, ვითარდება და განვითარების გარკვეულ საფეხურზე აღმავლობას განიცდის „წნევიით“ რეტუსით იარაღების (ისრისპირები, შუბისპირები, ნამგლისპირები) ორმხრივდამუშავების ტექნიკა. ლითონის ხანის კომპლექსებში ნეოლითთან შედარებით იცვლება ქვის იარაღების ხვედრითი წონა, ფორმები, დამუშავების ხარისხი და ასორტიმენტი. რაც უფრო შორსაა ძეგლი ლითონის პირველი ნივთების გაჩენის დროიდან, მით უფრო კლებულობს ნეოლითისათვის დამახასიათებელი ნიშნები. გარკვეულ ცვლილებას განიცდის რიყის ქვის იარაღების დამუშავების ტექნიკაც. მცირდება და იცვლება იარაღების ზომა და ფორმები. ნეოლითისათვის დამახასიათებელი დიდი ზომის გვერდწახნავიან იარაღებს (კულები, სატეხები, სათლელები) ცვლის ცალპირლესილი, მცირე ზომის სოლისებური მოყვანილობის იარაღები. ზედმიწევნით ვითარდება ქვის იარაღების გახეხვა-გაპრიალების ტექნიკა. ლითონის ხანის ძეგლებში აღსანიშნავია იარაღების დასამზადებლად ქვის სხვადასხვა ქანების გამოყენების გახშირება (არგილიტი, სერპანტინი, ბაზალტი და სხვ.). ენეოლითის ხანის ძეგლების ქვის მასალის ანალიზი ნათლად გვიჩვენებს, რომ ახალი ტექნიკის (მსხვილი ლამელური, რიყის ქვის გახეხვა-გაპრიალება) განვითარება ერთხანს აღმავალი ხაზით მიდის, მაგრამ ლითონის ნაწარმის მომატებასთან ერთად, მეტალურგიის გაჩენის დროისათვის ქვის ინდუსტრია საგრძნობლად იცვლება.

ლითონის ხანის ქვის ინდუსტრიის მოკლე დახასიათებაც კი ცხადყოფს, რომ ლითონის გაჩენის შემდეგ მისი იერი თითქმის მთლიანად იცვლება. იარაღების დამზადების ტექნიკისა და კაჟის ნაწარმის ცვლილება პირველი ნიშანია ლითონის ხანის დადგომისა, იმისა, რომ ლითონის გაჩენამ თავისი გავლენა მოახდინა ქვის ნაწარმზე, თუმცა

პრაქტიკულად ლითონი შესაძლოა არც კი იყოს კომპლექსებში. თუ ამგვარ, შეცვლილ კომპლექსებში არ არის ლითონი, ან იგი იშვიათად გვხვდება, რა თქმა უნდა, იმას არ ნიშნავს, რომ ეს ფაქტი რეალურად ასახავს ლითონის გამოყენების სიხშირეს. ცხადია, ფაქტიური ვითარება სრულიად სხვა უნდა ყოფილიყო. სინამდვილეში ლითონი გამოიყენებოდა უფრო ხშირად, ვიდრე იგი შემორჩა ძეგლებში. უნდა ვიფიქროთ, რომ კომპლექსებში გვხვდება შემთხვევით მოხვედრილი, დაკარგული ნივთები, რადგან ლითონის გაჩენის ადრეულ სტადიაზე იგი ძვირფასი იყო და მას საგანგებოდ უფრთხილდებოდნენ, დაზიანების შემთხვევაში კი — თავიდან ჭედდნენ ან ასხამდნენ. რადგან ლითონის ნივთების რაოდენობა მატულობდა თანდათან, განვითარების ეტაპების შესაბამისად, ამიტომ მათი რიცხობრივი ზრდა ძეგლებში თავისებურ ქრონოლოგიურ მაჩვენებელსაც წარმოადგენს.

ამგვარად, ლითონის ხანის ქვის ნაწარმის ზემომოტანილი ტიპოლოგიური და ტექნიკური ნიშნები უფლებას გვაძლევს დავუშვათ ამ ნამოსახლარებზე ლითონის ნივთების არსებობა, მიუხედავად იმისა, რომ კომპლექსებში ისინი შეიძლება არც შეგვხვდეს. ამიტომ ქვის ნაწარმის ტექნიკური და ტიპოლოგიური ანალიზი სტრატეგრაფიული მონაცემების გათვალისწინებით შესაძლებლობას იძლევა ასეთი ძეგლები გამოვყოთ ნეოლითურისაგან. ეს კი აუცილებლად უნდა გაკეთდეს, თუ გვინდა, რომ პირველყოფილი საზოგადოების ისტორია შევისწავლოთ სტადიალურად, განვითარების პროცესში. ქვის ინდუსტრიის განვითარების ზემოაღწერილი კანონზომიერება დამახასიათებელია არა მარტო კავკასიის ნეოლით-ენეოლითის ხანის კულტურებისათვის, იგი საერთოა ყირიმის, შუა აზიისა და მახლობელი აღმოსავლეთისათვისაც (რა თქმა უნდა, ყოველ რეგიონს აქვს ლოკალური თავისებურებები). მოტანილი ფაქტები ცხადყოფენ, რომ ჩვენს წინაშეა სამხრეთის ერთ-ერთი დიდი რეგიონის ქვის ინდუსტრიების განვითარების საერთო, ზოგადი კანონზომიერება. ამგვარად, ნეოლით-ენეოლითის ქვის ნაწარმის საფულდაგულო შესწავლა (ძეგლების დანარჩენ ელემენტებთან მჭიდრო კავშირში) აღნიშნული კანონზომიერების გათვალისწინების საფუძველზე საშუალებას იძლევა, გავმიჯნოთ ადრესამიწათმოქმედო კულტურის პირველი (ნეოლითი) და მომდევნო ეტაპის (ენეოლითი) ძეგლები. წინააღმდეგ შემთხვევაში შეუძლებელი იქნება ამა თუ იმ კულტურის ისტორიული განვითარების სრული სურათის აღდგენა.

ჯერ კიდევ ჩვენი საუკუნის 50-იანი წლებისათვის მეცნიერთა განკარგულებაში იყო მხოლოდ რამდენიმე ძეგლი (ოდიში, ურთა, კისტრიკი, თეთრამიწა), რომელთა საშუალებითაც ხასიათდებოდა ნეოლითი. უნდა აღინიშნოს, რომ არც ერთი მათგანი არ იყო საფუძვლიანად

გამოკვეთილი, ხოლო მათი თარიღი დაზუსტებას მოითხოვდა. ამასთანავე, ამ ძეგლებზე კულტურული ფენები დარღვეული იყო. სხვა დამატებითი მონაცემები კი სტრატეგრაფიის აღსადგენად არ არსებობდა.

როგორც ცნობილია, ოდიში იყო კავკასიის პირველი ნეოლითური ძეგლი, რომელზედაც, სამწუხაროდ, უძრავი კულტურული ფენა ნაპოვნი არ ყოფილა. კომპლექსი ხასიათდებოდა მიკროლითების, მაკროლითების, პოლირებული იარაღებისა და კერამიკის შერწყმით. იმ პერიოდის არქეოლოგიურ ლიტერატურაში გავრცელებული იყო მოსაზრება, რომ მიკროლითური ტექნიკა დამახასიათებელი იყო მხოლოდ მეზოლითისათვის, ხოლო რიყის ქვის გახეხილ-გაპრიალებული იარაღები, მაკროლითები და კერამიკა — ნეოლითისათვის. ამიტომ ამ ელემენტების თანხვდომა კომპლექსში ახსნილი იყო ძეგლის ორფენიანობით. ოდიში მიჩნეული იყო მეზოლითური და ნეოლითური ფენების შემცველ ძეგლად⁷¹. აღნიშნული მოსაზრება ვრცელდებოდა აგრეთვე ოდიშის ტიპის ძეგლებზე. ოდიშის ფენათა რაოდენობის შესახებ არსებობდა საწინააღმდეგო მოსაზრებაც, რომ ოდიში და ურთა ერთფენიანი ნეოლითური ძეგლებია⁷². მაგრამ უფრო მყარი არგუმენტების უქონლობის გამო ამ საკითხის საბოლოო გადაწყვეტა ძაძინ შეუძლებელი იყო. თუმცა ყოველთვის ყურადღებას იქცევდა ის გარემოება, რომ აღნიშნული ელემენტების შერწყმა სხვა ძეგლებზეც შეორდებოდა. ამგვარად, ეს საკითხი დიდხანს რჩებოდა სადისკუსიოდ. იგი უნდა გადაწყვეტილიყო მხოლოდ უძრავი ნეოლითური ფენის პოვნის შედეგად.

1957 წ., ადღერის რაიონის სოფ. ქვედა შილოვკაში აღმოჩენილი და შესწავლილი იქნა ოდიშის ანალოგიური ძეგლი, სადაც დადასტურდა უძრავი ნეოლითური ფენა. მასში ერთად აღმოჩნდა მიკროლითური, მაკროლითური, გახეხილ-გაპრიალებული იარაღები და კერამიკა, რის შედეგადაც გაირკვა, რომ ქვედა შილოვკა და მისი ანალოგიური, დარღვეული ფენების მქონე ოდიშის ტიპის ძეგლები ერთფენიანია⁷³. ოდიშის ტიპის ძეგლები ადრეც და აღნიშნული აღმოჩენის შემდეგაც, კარგაზნანს ადრენეოლითურად იყო მიჩნეული⁷⁴. კავკასიის ნეოლითური ძეგლების კლასიფიკაციის პირველი ცდა ა. ფორმოზოვს

⁷¹ აღ. კალანდაძე. დასახ. ნაშრომი.

⁷² Н. В. Хоштариа. Археологические разведки в бассейне р. Энгури в 1940 г., с. 16 (машинопись).

⁷³ А. А. Формозов. Неолит Крыма... с. 132—136.

⁷⁴ Н. В. Хоштариа. დასახ. ნაშრომი, გვ. 16; А. А. Формозов. დასახ. ნაშრომი, გვ. 132—134. საქართველოს არქეოლოგია. 1958. თბ., გვ. 54.

ეკუთვნის⁷⁵. იგი დასავლეთ ამიერკავკასიის ნეოლითურ ძეგლებს ორ ქრონოლოგიურ ჯგუფად ჰყოფდა. ადრენეოლითში მას შეჰყავდა ოდიში, კისტრიკი, ქვედა შილოვკა, ანასეული II, ხოლო გვიანნეოლითურ საფეხურს ახასიათებდა ისეთი ძეგლებით, როგორცაა „სოჭი-ადლერის ტიპის თოხებიანი“ სადგომები, თეთრამიწა და სხვ. ეს მაშინ სრულად კანონზომიერი იყო, რადგან ნეოლითის უფრო ადრეული საფეხურის ძეგლები ჯერ არ იყო აღმოჩენილი და შესწავლილი.

1957—62 წწ. ანასეულში (მახარაძის რაიონი) ნეოლითის ორი სხვადასხვა საფეხურის ძეგლების (ანასეული I და ანასეული II) შესწავლამ და აგრეთვე ქვ. შილოვკაში უძრავი კულტურული ფენის პოვნამ ხელი შეუწყო სტრატეგრაფიული სურათის აღდგენას.

განსხვავებული ნეოლითური ძეგლების აღმოჩენამ ერთ გეოგრაფიულ პუნქტში (მანძილი მათ შორის დაახლ. 1 კმ-ია) ცხადყო, რომ ეს სხვაობა ქრონოლოგიური ხასიათისაა და რომ მათი სახით გვქონდა ნეოლითის ორი სხვადასხვა საფეხურის ძეგლი⁷⁶. განსხვავებული საფეხურების გამოსაყოფად დიდი მასალა მოგვცა როგორც თვით ამ ძეგლების ურთიერთშედარებამ, ისე მათმა შეჯერებამ ყირიმის, კავკასიისა და წინა აზიის სინქრონულ კომპლექსებთან⁷⁷.

ახალაღმოჩენილი ნამოსახლარების მასალის ტიპოლოგიური და შედარებითი შესწავლის შედეგად გაირკვა, რომ ანასეული I-ის სახით აღმოჩნდა კავკასიის პირველი ადრენეოლითური ძეგლი⁷⁸. ანასეული II-ის სახით კი მოგვემატა ოდიშის ტიპის კიდევ ერთი და უფრო სრულყოფილი კომპლექსი. ამავე ჯგუფს განეკუთვნება გურიანთისა და მამათის ნამოსახლარები. აღმოჩნდა აგრეთვე ანასეულ I-თან ქრონოლოგიურად ახლო მდგომი კინტრიშის ნამოსახლარები (ქობულეთი, ხუცუბანი). ანასეული I-ის აღმოჩენამ დააყენა საკითხი ოდიშის ტიპის ძეგლების თარიღის შეცვლისა ნეოლითის ჩარჩოებში. ამგვარად, ახალი ძეგლების აღმოჩენამ შესაძლებელი გახადა ნეოლითურ კულტურაში ორი ქრონოლოგიური ჯგუფის გამოყოფა⁷⁹.

ადრენეოლითურ ჯგუფში გაერთიანდა ანასეული I და ქრონოლოგიურად მასთან ახლო მდგომი კინტრიშის ნამოსახლარები — ქობულეთი და ხუცუბანი. თუმცა იქვე იყო აღნიშნული, რომ ზოგიერთი

ნიშნით ეს უკანასკნელი ქრონოლოგიურად რამდენადმე წინ უსწრებენ ანასეულს⁸⁰.

მეორე ჯგუფში — გვიანნეოლითურში — შეყვანილ იქნა ოდიში, ანასეული II, კისტრიკი, ქვ. შილოვკა, გურიანთა და მამათი⁸¹. ხოლო რაც შეეხება იმ ძეგლებს, რომლებითაც ადრე ხასიათდებოდა გვიანნეოლითი (სოჭი-ადლერის ტიპის თოხებიანი სადგომები, თეთრამიწა, საგვარჯილე II ფენა და სხვ.) შედარებით-ტიპოლოგიური ანალიზისა და ზოგ შემთხვევაში, სტრატეგრაფიული მონაცემების საფუძველზე, მიკუთვნებული იყო ლითონის ხანის სხვადასხვა პერიოდებისადმი⁸².

დასავლეთ ამიერკავკასიის ნეოლითურ კულტურაში ორი ქრონოლოგიური საფეხურის გამოყოფას არსებითად ეთანხმებოდა რ. მუნჩაევი. მაგრამ იგი საჭიროდ თვლიდა კიდევ ერთი ეტაპის დამატებას, რომელშიც სოჭი-ადლერის ტიპის კომპლექსები უნდა გაერთიანებულიყო⁸³. ამავე დროს, იგი არ გამორიცხავდა დას. საქართველოს გვიანნეოლითური ზოგიერთი ძეგლისა და შულავერ-შომუთეფეს კულტურის ადრეული ნამოსახლარების თანადროულობას.

უკანასკნელ წლებში შესამჩნევად იმატა დასავლეთ ამიერკავკასიის ნეოლითური ძეგლების რიცხვმა. მათი შესწავლის საფუძველზე ნეოლითურ კულტურაში სადღეისოდ უკვე გამოიყო განვითარების სამი ძირითადი საფეხური (ადრეული, შუა და გვიანი)⁸⁴. ასევე უკვე მოხერხდა ნეოლითის წინა საფეხურის, ე. ი. გვიანნეოლითიდან ადრენეოლითზე გარდამავალი ეტაპის, გამოყოფა⁸⁵.

ამგვარად, სადღეისოდ დასავლეთ ამიერკავკასიაში უკვე გვაქვს ძეგლების მეტ-ნაკლებად უწყვეტი ჯაჭვი, რომლებიც ასახავენ ნეოლითური კულტურის განვითარების მთელ პროცესს.

ნეოლითური კულტურის შესწავლისას განსაკუთრებული მნიშვნელობა ენიჭება ამ ეპოქის ქვედა და ზედა ქრონოლოგიური საზღვრების დადგენას. იმის გამო, რომ ნეოლითური ძეგლები ქრონოლოგიურად, კულტურულად და ხშირად გენეტიკურად მჭიდროდ უკავ-

80 ლ. ნე ბ ი ე რ ი ძ ე. დასახ. ნაშრომი.

81 იქვე.

82 ლ. თუ შ ა ბ რ ა მ ი შ ვ ი ლ ი, ლ. ნე ბ ი ე რ ი ძ ე. საქართველოს ზოგიერთი „ნეოლითური“ ძეგლის დათარიღებისათვის. გვ. 76—83.

83 P. M. Мунчаев. Кавказ на заре бронзового века. М., 1975, 83-72.

84 ლ. ნე ბ ი ე რ ი ძ ე. დარკვეთის მრავალფენიანი ეხი. თბ., 1978.

85 ს. გო გ ი ტ ი ძ ე. სამხრეთ-აღმოსავლეთ შავი ზღვისპირეთის ნეოლითური კულტურა. გვ. 99; ლ. ნე ბ ი ე რ ი ძ ე. დასახ. ნაშრომი. გვ. 51.

75 А. А. Формозов. დასახ. ნაშრომი, გვ. 174.

76 ლ. ნე ბ ი ე რ ი ძ ე. დასავლეთ ამიერკავკასიის ნეოლითი. თბ., 1972.

77 ლ. ნე ბ ი ე რ ი ძ ე. ადრენეოლითური ხანის ნაშთები ანასეულიდან. გვ. 151—160; მისივე. დასავლეთ ამიერკავკასიის ნეოლითი. გვ. 67—61.

78 იქვე.

79 ლ. ნე ბ ი ე რ ი ძ ე. დასახ. ნაშრომი. გვ. 67—83.

შირდება მისი წინმაველი და მომდევნო ეპოქის ძეგლებს, მათ მატერიალურ კულტურაში დიდი მსგავსება შეინიშნება, რაც ხშირად ართულებს ამ ეპოქების შესაბამისი კომპლექსების გამოიყენებას. ამიტომ საჭირო იყო ისეთი კრიტერიუმების მონახვა, რომლებიც ეპოქალური ნიშნების გამოყოფის საშუალებას მოგვცემდა. ეს ნიშნები დადგინდა და კომპლექსები გამოიყო როგორც სტრატეგრაფიული მონაცემების, ისე მრავალრიცხოვანი მეზოლითური, ნეოლითური და ენეოლითური ძეგლების ტიპოლოგიის დეტალური შესწავლის საფუძველზე. მაგალითად, სტრატეგრაფიულად დადგინდა, რომ რიყის ქვის უხეში (გაუხეხავ-გაუპრიალებელი) იარაღების გამოყენების დასაწყისი გვიანმეზოლითის ემთხვევა. ეს დასაბუთა როგორც ამიერკავკასიის (ცივი მღვიმე, დარკვეთი V), ისე აღმოსავლეთ და ჩრდილო კავკასიის მრავალფენიანმა ძეგლებმა (ჩოხი, სოსრუყო). ხოლო ქვის გახეხილ-გაპრიალებული იარაღების (ცულები, სათლელ-სატეხები და სხვ.) დამზადება ადრენეოლითში იწყება (ცივი მღვიმე B₁ ფენა, დარკვეთი IV), თვისებრივ ახალ ნიშნად უნდა ჩაითვალოს აგრეთვე კერამიკის გაჩენა, ან მწარმოებლური მეურნეობის მაჩვენებელი სხვა რომელიმე მყარი ნიშანი და სხვ. ასეთი ეპოქალური ნიშნები საფუძველს იძლევა პერიოდიზაციისათვის.

ამ ათიოდე წლის წინ აღნიშნულ რეგიონში ადრენეოლითი წარმოდგენილი იყო მხოლოდ ცივი მღვიმის ზედა ფენით, ანასეული I-ითა და მასთან ქრონოლოგიურად ახლო მდგომი კინტრიშის ნამოსახლარებით. ახლა დასავლეთ საქართველოში უკვე გვაქვს მრავალფენიანი ძეგლები — დარკვეთის ეხი, აფიანჩას მღვიმე, რომლებშიც დატულია გვიანმეზოლით-ადრენეოლითის კომპლექსები, აგრეთვე მეოლითური, ხორში — ნაწილობრივ ხელუხლებელი ფენით. ასე რომ, თუ აქამდე ადრენეოლითი გამოიყოფოდა ძეგლების შედარებით-ტიპოლოგიური ანალიზისა და გამორიცხვის მეთოდის საფუძველზე⁸⁶, ახლა უკვე გვიანმეზოლითი და ადრენეოლითი გამოიყო სტრატეგრაფიულ მონაცემებზე დაყრდნობით⁸⁷.

დარკვეთის ეხისა და ცივი მღვიმის სტრატეგრაფიული და ტიპოლოგიური მონაცემების გათვალისწინების საფუძველზე შესაძლებელი გახდა ადრენეოლითის ქვედა საზღვრის დადგენა, რადგან ამ ძეგლებში გვიანმეზოლითურ ფენას სცვლიდა ადრენეოლითური. ამავდროს, დარკვეთის ეხში ეს ფენები გამოიყოფილი იყო სტერილური

შრიტ. სწორედ ამ შუალედურმა, სტერილურმა ფენამ შეუწყო ხელი კომპლექსების მკაფიო გამოიყენებას⁸⁸.

დასავლეთ საქართველოს გვიანმეზოლით-ადრენეოლითური კომპლექსების შედარებით-ტიპოლოგიური გამოკვლევა და მრავალფენიანი ძეგლების (დარკვეთი, ცივი მღვიმე, აფიანჩა) სტრატეგრაფიული მონაცემების გათვალისწინება გვიჩვენებს, რომ ადრენეოლითის ქვედა საზღვრად უნდა მივიჩნიოთ გვიანმეზოლითური ძეგლები, რომლებსაც ახასიათებს შემდეგი მთავარი ნიშნები: 1. მიკროჩასართების ტექნიკის განვითარება, ასიმეტრიული სამკუთხედების უპირატესობით. 2. რიყის ქვის უხეში იარაღების გამოყენების დასაწყისი. 3. ფანქრისებური და მიკროკონუსური ნუკლეუსები, სწორწახნაგა მიკროლაშების ატაკეცის კვალით. 4. კიდურა, ოვალურსამუშაობრიანი საფხეკები, დამზადებული მოკლე, განიერ ანატაკეცებზე. 5. გადატეხილი ლამელის ბოლოზე დამზადებული ცალმხრივი ან ორმხრივი მარტივი საჭრისები. 6. საჩხისებური იარაღი. ფუნა ამ კომპლექსებში ძირითადად წარმოდგენილია: კეთილშობილი ირმით, შვლით, გარეული ღორით, გარეული ცხვრით, გარეული თხით და მურა დათვით.

ცხადია, აღნიშნული ნიშნები სხვადასხვა ძეგლებში სხვადასხვა სიმკვეთრით და ურთიერთმეფარდებით შეიძლება იყოს წარმოდგენილი. ძირითადად კი ამგვარი გვიანმეზოლითური კომპლექსები ქრონოლოგიურად ესაზღვრება ადრენეოლითს.

უკანასკნელ ხანებში, როგორც აღვნიშნეთ, მოხერხდა აგრეთვე გვიანმეზოლითისა და ადრენეოლითის შორის გარდამავალი ძეგლების ჯგუფის გამოყოფა. ესენია კინტრიშის ნამოსახლარები — ხუცუბანი და ქობულეთი. აღსანიშნავია, რომ ქობულეთის ნამოსახლარზე უკვე აღმოჩნდა უძრავი კულტურული ფენა. ხუცუბნისა და ქობულეთის კომპლექსები იარაღთა ფორმებით და ქვის დამუშავების ტექნიკით გარკვეულ სიახლოვეს იჩენენ გვიანმეზოლითურ ძეგლებთან (კვირიკეს ჯგუფი), თუმცა მსგავსება გაცილებით უფრო დიდი და არსებითია ადრენეოლითთან. კერძოდ, ტერიტორიალურად მასთან ახლო მდგომ ანასეულ 1-თან. გვიანმეზოლითისაგან (კვირიკე) განსხვავებით, ხუცუბნისა და ქობულეთის მასალებში ყურადღებას იქცევს ნუკლეუსების მრავალფეროვნება. ფანქრისებურის გარდა, აქ გვხვდება პრიზმისებური და კონუსისებური ნუკლეუსები. შეიმჩნევა ქვის პირველადი დამუშავების ტექნიკის გაუმჯობესება, ლამელის ატაკეცის ხარისხის სრულყოფა. ამ ნიშნით კინტრიშის ნამოსახლარები უფრო ახლოსაა ანასეულ 1-თან, ვიდრე გვიანმეზოლითურ ძეგლებთან. კინტრიშის ნამოსახლარები საფხეკების ფორმებითა და დამუშავების

⁸⁶ ლ. ნე ბ ი ე რ ი ძ ე. დასავლეთ ამიერკავკასიის ნეოლითი.

⁸⁷ ლ. ნე ბ ი ე რ ი ძ ე. დარკვეთის მრავალფენიანი ეხი, გვ. 40.

⁸⁸ ლ. ნე ბ ი ე რ ი ძ ე. დასახ. ნაშრომი. გვ. 51.

ტექნიკით უფრო ახლოს დგანან ანასეული I-თან, ვიდრე კვირიკესთან. თუმცა აქ ჭერ კიდევ ვხვდებით გვიანმეზოლითისათვის დამახასიათებელ ფორმებს. კინტრიშის საფხეკებისათვის, ანასეული I-ის მსგავსად, დამახასიათებელია მცოცავი წნევიით რეტუშით შემადლებული სამუშაო პირი. ეს ანასეული I-ისა და კინტრიშის ნამოსახლარების ქვის დამუშავების ტექნიკის ერთ-ერთი არსებითი და საერთო ნიშანია. დამუშავების აღნიშნული ხერხი დახვეწილ იერს აძლევს იარაღებს, თუმცა აქვე უნდა აღვნიშნოთ, რომ კინტრიშის ნამოსახლარებზე საფხეკებს ჭერ არ მიუღწევიათ ისეთი სრულყოფისათვის, როგორც ანასეულ I-ში; კინტრიშის ნამოსახლარების ერთ-ერთი არსებითი განსხვავება ანასეულ I-საგან არის რიყის ქვის გახეხილ-გაპრიალებული იარაღებისა და გეომეტრიული ფორმის მიკროლითების უქონლობა. თუმცა რიყის ქვის უხეში იარაღების გამოყენება უკვე დაწყებული ჩანს (შურდულის ქვები, საწაფი). ამ ნიშნებით კინტრიშის ნამოსახლარები გვიანმეზოლითურ ძეგლებს უახლოვდება.

კინტრიშის ნამოსახლარების ქვის დამუშავების ტექნიკისა და იარაღების ტიპოლოგიური ანალიზი კარგად გვიჩვენებს, რომ ეს ძეგლები დიდ სიახლოვეს იჩენენ გვიანმეზოლითურ ძეგლებთან და თავისი ფესვებით მჭიდროდ უკავშირდებიან მათ. ამავე დროს, მათ, გვიანმეზოლითურთან შედარებით, განვითარების გარკვეული გზა აქვთ გავლილი და მსგავსებას იჩენენ ანასეულ I-თანაც, თუმცა მასთან შედარებით არქაულად გამოიყურებიან. ძეგლების ზემოთ მოტანილი შედარება ცხადყოფს, რომ კინტრიშის ნამოსახლარებს შუალედური ადგილი უჭირავთ გვიანმეზოლითურსა და ადრენეოლითურ ძეგლებს შორის. თუ აქვე გავიხსენებთ დარკვეთის ეხის სტრატოგრაფიას და იმასაც, რომ დარკვეთის ეხის V და IV ფენებს შორის გვაქვს სტერილური ფენა, მაშინ შესაძლოა დაგუშვათ, რომ კინტრიშის ნამოსახლარები შეესაბამება ამ სტერილური ფენის შესაბამის ქრონოლოგიურ მონაკვეთს. ეს მით უმეტეს გვეჩვენება შესაძლებლად, რომ კინტრიშის ძეგლები, როგორც ქრონოლოგიურად, ისე ტიპოლოგიურად, კარგად თავსდება გვიანმეზოლითისა და ადრენეოლითის შორის და გვაძლევს გვიანმეზოლითიდან ადრენეოლითზე გადასვლის ერთიან, უწყვეტ სურათს.

ამგვარად, აღნიშნული ძეგლები საშუალებას გვაძლევს თვალი გავადევნოთ დასავლეთ საქართველოში გვიანმეზოლითიდან ადრენეოლითზე თანდათანობით გადასვლის პროცესს.

განსაკუთრებით ჭირს ადრენეოლითის ზედა საზღვრის დადგენა. დარკვეთის ეხი ამის საშუალებას არ იძლევა. არ იძლევა ამის საშუალებას კავკასიის არც ერთი სტრატოგრაფიული ძეგლი. ამიტომ ადრენეოლითის ზედა საზღვრის გამოყოფა ჭერჭერობით ისევ ტიპოლო-

გიურ ანალიზს ემყარება. ამ უკანასკნელმა კი გვიჩვენა, რომ ადრენეოლითის ზედა საზღვრად უნდა მივიჩნიოთ ხორშის ტიპის ძეგლები (ადრენეოლითის ჩარჩობებში). ამ ნამოსახლარს აქვს დასავლეთ საქართველოს ადრენეოლითური ძეგლებისათვის დამახასიათებელი ყველა ნიშანი, რომლებიც თითქოს აახლოვებს ხორშის ნამოსახლარის მასალებს ადრენეოლითთან, მაგრამ ამავე დროს მას აქვს ისეთი განმასხვავებელი თავისებურება, რაც ამ ძეგლის განვითარებულობას მოწმობს. ეს არის რიყის ქვის გახეხილ-გაპრიალებული იარაღების სიჭარბე. ხორშის კომპლექსი შესაძლოა ადრენეოლითის დასასრულს განეკუთვნებოდეს⁸⁹. ადრენეოლითის ზედა საზღვრად ჭერჭერობით უნდა მივიჩნიოთ ხორშის ტიპის ძეგლები.

ნეოლითის შუა საფეხური დასავლეთ საქართველოში ჭერჭერობით წარმოდგენილია მხოლოდ ლუმურიშისა და ვალი I-ის ნამოსახლარებით.

ლუმურიშისა და ვალი I-ის ნამოსახლარების ქვის იარაღების დამუშავების ტექნიკა და ტიპოლოგია აშკარად გვიჩვენებს გარდამავალ ნიშნებს ადრენეოლითიდან გვიანეოლითზე. ყველაზე ნათლად ეს ჩანს როგორც გეომეტრიული მიკროლითების, ასევე რიყის ქვის იარაღების მაგალითზე. კერძოდ, დასავლეთ საქართველოს ადრენეოლითური ძეგლებისაგან განსხვავებით, რომლებსაც მხოლოდ ორფერდამუშავებული ტრაპეციები ახასიათებს, აღნიშნულ ნამოსახლარებზე მათთან ერთად უკვე გვხვდება სამფერდამუშავებულებიც და საკმაოდ დახვეწილი ფორმის სეგმენტები დაბლაგვებული რკალით, რომლებიც ტიპურია გვიანეოლითისათვის. უნდა აღვნიშნოთ, რომ გვიანეოლითისათვის დამახასიათებელი გეომეტრიული მიკროლითების ყველაზე გვიანდელი ფორმა — ზურგათილი მალალი ტრაპეცია და სწორკუთხედი — და აგრეთვე კერამიკა აქ ჭერ არ გვხვდება.

ადრენეოლითური ნამოსახლარებისაგან განსხვავებით მათში მატულობს რიყის ქვის გახეხილ-გაპრიალებული იარაღების რაოდენობა და ნაირსახეობა, უმჯობესდება დამუშავების ხარისხი. იარაღებს უჩნდება გვერდითი წახნაგები, რაც ფართოდაა დამახასიათებელი გვიანეოლითისათვის.

როგორც ვხედავთ, გვიანეოლითის ზოგიერთი ნიშანი უკვე ისახება ლუმურიშის ტიპის ძეგლებში. აღნიშნული კომპლექსების მოკლე ტიპოლოგიური დახასიათება კი ნათლად გვიჩვენებს, რომ ისინი ადრენეოლითიდან გვიანეოლითზე გარდამავალ საფეხურს მიეკუთვნება.

⁸⁹ Г. К. Григолия, Г. И. Мирцхулава, დასახ. ნაშრომი, 83. 15.

გვიანეოლითური საფეხურის კომპლექსები ნეოლითური ძეგლების საერთო მასიდან დღემდე ისევ გამოიყოფა მასალის ტიპოლოგიურ-შედარებითი ანალიზისა და გამორიცხვის მეთოდის საფუძველზე. რადგან ჯერჯერობით არ არის შესწავლილი გვიანეოლითური ფენების შემცველი არც ერთი მრავალფენიანი ძეგლი. აღნიშნული კომპლექსების ტიპოლოგიურ-შედარებითი შესწავლის შედეგად დადგენილია გვიანეოლითის ეპოქალური ნიშნები⁹⁰.

აქვე უნდა აღინიშნოს, რომ დამახასიათებელი ნიშნები სხვადასხვა ძეგლში სხვადასხვა თანაფარდობით გვხვდება, იმისდამოკიდებით, თუ ძეგლს რა ადგილი უჭირავს ამ ეპოქის ქრონოლოგიურ ჩარჩოში. აქედან გამომდინარე, კომპლექსების ტიპოლოგიური ანალიზი საშუალებას იძლევა გვიანეოლითის ჩარჩოებში ძეგლების ქრონოლოგიური თანამიმდევრობის დადგენისა: კერამიკის საერთო დახასიათებიდან ჩანს, რომ ანასეული II-ის ორნამენტი, დანარჩენ ძეგლებთან შედარებით, ახალ ელემენტებსაც შეიცავდა. მის ძირითად სახედ კვლავინდებურად რჩება „წიწვისა“ და „თავთავისებური“ გამოსახულება, თუმცა მასთან ერთად უკვე ჩნდება ტალღისებური და რელიეფური სახეები, რაც ოდიშსა და გურიანთას არ ახასიათებს. ოდიშთან შედარებით ანასეულ II-ის კერამიკაზე კოპების რაოდენობა და ზომები მატულობს და ჩნდება თითო-ორი რქისებური შვერილიც. ოდიშის ნაკეთობებზე კი მცირე რაოდენობით გვაქვს ოდნავ შესამჩნევი ბურცოები, ხოლო რქისმაგვარი შვერილები საერთოდ არ არის. კოპები და შვერილები არ გვხვდება გურიანთისა და მამათის ჭურჭლებზე. ანასეული II-ის ჭურჭლის პირები, შემკულობის მხრივ, დიდი მრავალფეროვნებით გამოირჩევა, ჭდეები, ტალღები და ღრმულები უამრავი სახეცვლილებითაა წარმოდგენილი. ანასეულ II-თან შედარებით ოდიშისა და გურიანთის ჭურჭლის ბაკოები ერთგვაროვანია. ოდიშის, გურიანთისა და მამათის ჭურჭლის ძირების უმრავლესობა ხასიათდება ძირიდან კედლებზე ქუსლიანი გადასვლით. ანასეულ II-სა და გურიანთაში კი გვაქვს აგრეთვე შეზნექილი ძირები, რაც არ ახასიათებს ოდიშსა და მამათს. ანასეული II-ის კერამიკა ოდნავ უკეთესადაა გამოქმნილი, ვიდრე დანარჩენი ძეგლებისა. ამასთანავე, ეს კერამიკა, ზემოთ ჩამოთვლილი ახალი ელემენტების გაჩენის წყალობით, ოდნავ უფრო ახალგაზრდად გამოიყურება, ვიდრე ამავე ჯგუფის დანარჩენი ძეგლების სამეთუნეო ნაწარმი, რაც უფლებას გვაძლევს ანასეული II-ის კომპლექსი გვიანეოლითის ჩარჩოებში ყველაზე მოგვიანო ძეგლად მივიჩნიოთ.

90 ლ. ნე ბ ი ე რ ი ძ ე. დასავლეთ ამიერკავკასიის ნეოლითი. გვ. 71—83.

მსგავსი სურათი ჩანს ქვის მასალის განხილვიდანაც. ოდიშში სჭარბობს მარტივი, ორფერდამუშავებული ტრაპეციები და რკალათილი სეგმენტები. მას, ისევე როგორც მეზოლითისა და ადრე-ნეოლითის ძეგლებს, არ ახასიათებს სამგვერდდაბლაგული დაბალი ტრაპეციები, რაც იმის მაჩვენებელი უნდა იყოს, რომ ოდიშში ყველაზე მეტად ინახავს მეზოლითურ და ადრენეოლითურ ტრადიციებს, თუმცა ამავე დროს მასში არის გვიანეოლითის ყველა ნიშანი (კერამიკა, გახეხილ-გაპრიალეული იარაღები, „მოკოდვის“ ტექნიკა და მაღალი, ზურგათილი სწორკუთხედები). რაც შეეხება ანასეულ II-ს, აქ გეომეტრიული მიკროლითების მთავარი სახეა სამგვერდამუშავებული ტრაპეციები და რკალდაბლაგული სეგმენტები. მცირე რაოდენობითაა ორფერდამუშავებული ტრაპეციები, ზურგათილი, მაღალი სწორკუთხედები კი ოდიშსა და ანასეულ II-ში მთლიანად ერთნაირია. შედარება გვიჩვენებს, რომ გვიანეოლითურ ძეგლებში გეომეტრიული მიკროლითები ყველაზე სუსტად ოდიშში ყოფილა განვითარებული, ხოლო ყველაზე მეტად კი ანასეულ II-ში⁹¹.

გვიანეოლითის ძეგლების ქვის მასალისა და კერამიკის ანალიზიდან ირკვევა, რომ ამ კომპლექსებს შორის ოდიშში უფრო ადრეული უნდა იყოს, ვიდრე ანასეული II, ხოლო დანარჩენი ძეგლები მათ შორის უნდა მოთავსდეს. ცხადია, ამგვარი ქრონოლოგიური თანამიმდევრობა გვიანეოლითის საზღვრებშია საგულისხმებელი⁹².

უკანასკნელ ოცწლეულში აღმოჩენილმა ახალმა მასალებმა განაპირობეს ნეოლითის ქრონოლოგიური საზღვრების დაძველება. იყო პერიოდი, როდესაც ნეოლითის ზედა საზღვარი, „მტკვარ-არეზისა“ და ნეოლითურ კულტურას შორის შუალედური ძეგლების არარსებობის გამო, უშუალოდ „მტკვარ-არეზის“ კულტურის ძეგლებს ებჯინებოდა, რომლის თარიღადაც ძვ. წ. IV—III ათასწლეულები იყო მიღებული. 60-იანი წლების შუა ხანებში ქვემო ქართლში „მტკვარ-არეზის“ წინარე პერიოდის, ძვ. წ. V ათასწლეულით დათარიღებული აღრესამიწათმოქმედო კულტურის ძეგლების აღმოჩენამ ნაწილობრივ შეავსო ეს ხარვეზი და ამასთან ერთად, პირველად დააყენა საკითხი ნეოლითის ზედა ქრონოლოგიური საზღვრის დაძველების შესახებ⁹³.

როგორც ცნობილია, სადღეისოდ აღმოსავლეთ საქართველოს აღრესამიწათმოქმედო კულტურის ძეგლებისათვის უკვე გვაქვს ნახშირ-

91 ლ. ნე ბ ი ე რ ი ძ ე. დასახ. ნაშრომი. გვ. 82.

92 ლ. ნე ბ ი ე რ ი ძ ე. დასახ. ნაშრომი.

93 К. Х. Кушнарева, Т. Н. Чубинишвили. დასახ. ნაშრომი; ო. ჯაფარიძე, ა. ჯავახიშვილი, დასახ. ნაშრომი, გვ. 25.

დაათარილა⁵. თარიღი წინასწარული იყო, თუმცა იგი მალე დამკვიდრდა არქეოლოგიურ ლიტერატურაში⁶.

როგორც ცნობილია, ნეოლით-ენეოლითური კომპლექსები, ქრონოლოგიური და კულტურული სიახლოვის გამო, დიდ მსგავსებას ამჟღავნებენ ერთმანეთთან (ლითონი კომპლექსებში იშვიათად გვხვდება, შრომის იარაღები კი ძირითადად ქვისაგან მზადდებოდა). აღნიშნულ ვითარებაში მეტად ძნელი იყო ამ ეპოქების დამახასიათებელი და დამათარილებელი ნიშნების გამოყოფა და მათი გამოჩენა წინა და მომდევნო ხანის ძეგლებისაგან. ამას ემატებოდა აგრეთვე ის, რომ ნეოლით-ენეოლითის შესწავლის ადრეულ საფეხურზე მთელ კავკასიაში გამოვლენილი იყო მხოლოდ ორიოდ ღია ნეოლითური ნამოსახლარი, ხოლო მღვიმური ენეოლითური ძეგლი მანამდე დას. საქართველოდან უცნობი იყო. ზემოთქმულის გამო, დასავლეთ ამიერკავკასიის მრავალი ენეოლითური ძეგლი (თეთრამიწა, ახშთირი I, „ოჩაქნი“ საგვარჯილეს II ფენა), ასევე ჩრდილო კავკასიის ძეგლები (დოლინსკოე, აგუბეკოვო და ნალჩიკის ნამოსახლარები) ნეოლითისადმი იყო მიკუთვნებული, ხოლო „მტკვარ-არეზისა“ და მაიკოპის კულტურები მთლიანად მოქცეული იყო ენეოლითის ეპოქაში.

60-იან წლებში ახალაღმოჩენილი ნეოლითური ძეგლებისა და საგვარჯილის (II ფენა) ტიპის მღვიმური ნამოსახლარების კომპლექსების დეტალურმა შესწავლამ, ასევე თვით საგვარჯილე II-ის მასალის სტრატეგრაფიულმა და ტიპოლოგიურმა ანალიზმა საფუძველი შექმნა აღნიშნული ძეგლის გადათარიღებისათვის⁷.

სტრატეგრაფიული და ტიპოლოგიური⁸ ანალიზისას განსაკუთრებული ყურადღება მიექცა საგვარჯილის II ფენის უძრავი (in situ) მონაცემებიდან მომდინარე მასალასა და აგრეთვე, დარღვეულ ფენებში აღმოჩენილ ნივთებს, რომლებსაც გამთხრელი ნეოლითურად მიიჩნეოდა⁹.

⁵ ნ. კილაძე (ბერძენიშვილი). მრავალფენიანი არქეოლოგიური ძეგლი „საგვარჯილე“; მისივე. ახალი ქვის ხანა. საქართველოს არქეოლოგია. წ. 3. (ტბ. VI). თბ., 1959.

⁶ Б. Б. Пиотровский. Археология Закавказья. Л., 1949.

⁷ Л. Д. Небнеридзе. Неолит З'пдного Закавказья. Автореферат кандидатской диссертации. Тбилиси, 1967, გვ. 12—13; დ. თუშაბრამიშვილი, ლ. ნეზიერიძე. საქართველოს ზოგიერთი „ნეოლითური“ ძეგლის დათარიღებისათვის. გვ. 76—84; ლ. ნეზიერიძე. დასავლეთ ამიერკავკასიის ნეოლითი. თბ., 1972, გვ. 84—88.

⁸ დ. თუშაბრამიშვილი, ლ. ნეზიერიძე. დასახ. ნაშრომი. გვ. 77—78.

⁹ სტრატეგრაფიულად და ტიპოლოგიურად შესწავლილია ს. ჯანაშიას სახ. სა-

როგორც ცნობილია, საგვარჯილეში ნეოლითური უძრავი ფენა, რომლის სიმაღლეს 3 მეტრს აღემატებოდა, შემორჩენილი იყო შესავლელში, წინა და ნაწილობრივ შიდა ფართობზეც¹⁰.

აღნიშნული ფართობის სხვადასხვა სიღრმიდან მომდინარეობს ნეოლითურად მიჩნეული მასალა¹¹ — ქალის ქანდაკება (კოლ. 1—55—452), ქვის სამაჯური (1—55—679), ძვლის ნემსი (1—55—537) — აღმოჩენილია უძრავი ფენის 1,00 მ, 1,40 მ და 1,50 სიღრმეებზე. იმავე უძრავი ფენის 1,30 მ. სიღრმეზე აღმოჩნდა თიხის სამაჯურის ნატეხი (1—55—800), 1,70 მ სიღრმეზე — ქვის ცული (14—54—211), 1,75 მ-ზე — ისრის პირები (1—55—721), 1,55—1,80 მ-ზე — ქვის სამაჯურის ფრაგმენტები (14—34—166, 247), 1,80 მ — თიხისებური იარაღი, ხოლო 1,60 მ სიღრმეზე ნაპოვია ლითონის (სპილენძი თუ ბრინჯაო) ლერო (1—55—814).

იგივე სურათი ჩანს დარღვეული (არა in situ) ფენების მასალის სტრატეგრაფიული ანალიზიდანაც: ქვის ცული 1,60 მ სიღრმეზე აღმოჩნდა, სათლელი (1—55—599) — ამავე ფენის 2,80 მ სიღრმეზე, საკიდი (1—55—713) — 1,90 მ სიღრმეზე. 2,20—3,00 მ სიღრმეზე — თიხისა და ქვის სამაჯურები, ბოლოამოღარული ისრისპირი, ქვის გახეხილ-გაპრიალებული იარაღები; თიხისებური იარაღი (1—55—536) 2,50 მ სიღრმეზე; ამავე ფენის 1,90 მ სიღრმეზე ნაპოვია ლითონის ნივთის ნატეხი (1—55—841), 2,25 მ — ლითონის ნემსი (1—55—755), 2,20 მ — ლითონის (სპილენძი თუ ბრინჯაო) ორი პატარა ანკესი (1—55—807, 809).

მოტანილი სტრატეგრაფიული მონაცემებიდან ირკვევა, რომ „ნეოლითური“ მასალის დონეზე და უფრო ქვემოთ ლითონის ნივთებია ნაპოვნი. აქვე ისიც უნდა ითქვას, რომ საგვარჯილე II-ის კერამიკა თავისი ტიპოლოგიურ-ტექნოლოგიური ნიშნებით ნეოლითზე გვიანდელია და ენეოლით-ადრებრინჯაოს ხანას შეესაბამება.

ამგვარად, საგვარჯილეს II ფენაში მოპოვებული, ნეოლითურად ცნობილი მასალის 90%-ზე მეტი, სინამდვილეში, გაცილებით ახალ-

ქართველოს სახელმწიფო მუზეუმის ქვის ხანის ფონდში დაცული საგვარჯილეს კოლექცია (კოლ. № 14—54 და 1—55). იხ. დ. თუშაბრამიშვილი, ლ. ნეზიერიძე. დასახ. ნაშრომი.

¹⁰ ნ. ბერძენიშვილი. დასახ. ნაშრომი, გვ. 563—566; ი. გრძელი-შვილი, საგვარჯილეს სტრატეგრაფიისათვის. — საქ. მეცნ. აკად. მოამბე, ტ. XIV, № 9, 1953, გვ. 573.

¹¹ ნ. ბერძენიშვილი (კილაძე). მრავალფენიანი არქეოლოგიური ძეგლი საგვარჯილე. გვ. 76—84; მისივე. ახალი ქვის ხანა.

გაზრდა და გვიანნეოლითური ხანით (შესაძლოა, ადრებრინჯაოს ეპოქითაც) უნდა დათარიღდეს¹².

სტრატოგრაფიის საფუძველზე მიღებულ დასკვნებს ასაბუთებს აღნიშნული (II ფენა) კომპლექსის შემადგენელი ელემენტების შედარებით-ტიპოლოგიური შესწავლა¹³.

განვიხილოთ საგვარჯილე II ქვის ინდუსტრიის დამახასიათებელი ნიშნები, მისი შემადგენელი ელემენტები და შევადაროთ ისინი დასავლეთ კავკასიისა და წინა აზიის ნეოლითური და ენეოლითური ძეგლების ქვის დამუშავების ტექნიკის თავისებურებებსა და იარაღთა წამყვან ფორმებს.

საგვარჯილე II-ის ქვის ინდუსტრიის ერთ-ერთი მთავარი ნიშანია მიკროლითური ტექნიკისა და გეომეტრიული მიკროლითების მნიშვნელობის დაცემა, ხმარებიდან მათი გამოსვლა. ეს უკანასკნელი კი ერთ-ერთი მთავარი დამახასიათებელი ნიშანია დასავლეთკავკასიური მეზოლითური და ნეოლითური ძეგლებისათვის. ნიშანდობლივია, რომ საგვარჯილეს ქვედა, მეზოლითურ ფენას მიკროლითური ტექნიკა და გეომეტრიული ფორმები ახასიათებს. ცხადია, ამ ძეგლის II ფენაში მიკროლითური ტექნიკის გაქრობა მისი ქრონოლოგიური ადგილის მაჩვენებელი უნდა იყოს. მიკროლითური ტექნიკის დაცემა, გეომეტრიული ფორმის ჩასართების რაოდენობის მინიმუმამდე შემცირება ან საერთოდ მათი არარსებობა ახასიათებს სამხრეთის რეგიონების ლითონის ხანის (ენეოლითი, ადრებრინჯაო) ძეგლებს. ზოგჯერ თითო-ორი გეომეტრიული მიკროლითი, გადმონაშთის სახით, კიდევ განაგრძობს არსებობას დასავლეთ ამიერკავკასიის ზოგიერთ ენეოლითურ ნამოსახლარზე (სამელე კლდე, დარკვეთი), ხოლო ჩრდილო-დასავლეთ კავკასიის ძეგლებზე მათი რაოდენობა შედარებით მეტია.

საგვარჯილის კაჟის იარაღებში განსაკუთრებული ადგილი უჭირავს შუბისპირებსა და ისრისპირებს. ისინი გამოირჩევიან სიმრავლითა და ფორმათა მრავალფეროვნებით. ეს ნიშანი განსაკუთრებით საყურადღებოა, რადგან ჯერჯერობით არც ერთ ნეოლითურ ძეგლზე არა გვაქვს ისრისპირებისა და შუბისპირების სიჭარბე. პირიქით, ნეოლითურ კომპლექსებში ან საერთოდ არ გვხვდება აღნიშნული იარაღები, ან თუ გვხვდება, ისიც თითო-ორი. ისრისპირებისა და შუბისპირების დიდი რაოდენობა კი სწორედ ლითონის ხანის ნამოსახლარებისათვისაა დამახასიათებელი. საგვარჯილე II-ის ისრისპირები და შუბისპირები, ისევე როგორც ენეოლითის ხანის მსგავსი იარაღ-

ბი, დამზადებულია ანატყეცებზე ორმხრივდამუშავების ტექნიკით.

კაჟის ორმხრივდამუშავებული ნამგლისპირები საგვარჯილე II კომპლექსში, ქრონოლოგიური თვალსაზრისით, ერთ-ერთი ყველაზე მეტყველი ელემენტია: მსგავსი იარაღები ცნობილი არ არის კავკასიის, წინა აზიისა და შუა აზიის ნეოლითური ძეგლებიდან. ნეოლითის ხანაში მათ ფუნქციას ასრულებდნენ სწორწახნაგა ლამელები, რომლებიც სამკელი დანების ჩასართებად იხმარებოდა. ორმხრივდამუშავებული ნამგლისპირები არ ახასიათებს აღმოსავლეთ ამიერკავკასიისა (შულავერ-მომუთეფეს კულტურა) და წინა აზიის (ხასუნა, სიალკ II) ადრესამიწათმომქმედო კულტურის ძეგლებს. კაჟის ორმხრივდამუშავებული ნამგლისპირები გვხვდება „მტკვარ-არეზის“ კულტურის ძეგლებში.

ლითონის ხანის ძეგლების ერთ-ერთი განმასხვავებელი ნიშანი ნეოლითურისაგან არის აგრეთვე კვირისტავები. ჯერჯერობით, დასავლეთ კავკასიის არც ერთ ნეოლითურ ძეგლზე კვირისტავები ნაპოვნი არ ყოფილა. არ გვხვდება ისინი, აგრეთვე, არც სამხრეთის ნეოლითურ კომპლექსებში. დასავლეთ კავკასიაში და, საერთოდ, მთელ ამიერკავკასიაში, აგრეთვე წინა აზიაში, კვირისტავები ლითონის ხანაში ჩნდება (დარკვეთის, სამელე კლდის, სამერცხლე კლდის, თეთრი მღვიმის და ახშთირის ზედა ფენები; მერსინი, ამუკი).

აღსანიშნავია კიდევ ერთი არსებითი ელემენტი საგვარჯილე II კომპლექსისა, ესაა ქვისა და თიხის სამაჯურები. დასავლეთ კავკასიის ნეოლითურ ძეგლებში სამაჯურები არ გვხვდება. მათი გამოჩენა ლითონის ხანას ემთხვევა. დიდი რაოდენობით გვხვდება ისინი მთელი დასავლეთ კავკასიის ლითონის ხანის სხვადასხვა საფეხურის ნამოსახლარებზე (დარკვეთი, სამერცხლე კლდე, თეთრამიწა, „ოჩაჟნი“, მეშოკო, ნალჩიკის სამაროვანი, სკალა, ვესიოლი, კამენომოსტსკოეს ზედა ფენა და სხვ.).

აქ ჩვენ განვიხილეთ საგვარჯილის II ფენის კომპლექსის მთავარი, დამახასიათებელი ელემენტები, რომლებიც განასხვავებენ მას ნეოლითური ძეგლებისაგან. ზემოთ მოტანილი მასალა გარკვეულ ქრონოლოგიურ ჩარჩოებში ექცევა, რის გამოც არსებითი მნიშვნელობა აქვს ძეგლის დათარიღებაში. ტიპოლოგიური შედარებიდან ირკვევა, რომ აღნიშნული კომპლექსი ენეოლით-ადრებრინჯაოს ხანას განეკუთვნება.

საგვარჯილეს (II) სხვა დამახასიათებელი ნიშნებიც გააჩნია: იარაღების დიდი ნაწილი დამზადებულია ანატყეცებისაგან, ორმხრივი წნევითი რეტუშის მეშვეობით. ნეოლითურ ძეგლებზე კი იარაღების უმეტესობა ვიწრო, თხელ, სწორწახნაგა ლამელებზეა ჩამოყალიბებული და წნევითი რეტუშით იშვიათია. კოლექციას საჭრისები თითქმის არ ახასიათებს, ნეოლითურ ძეგლებში კი ისინი ჭარბადაა.

¹² დ. თუ შაბრაშიშვილი, ლ. ნებიერიძე. დასახ. ნაშრომი. გვ. 77—78.

¹³ ლ. ნებიერიძე. დასახ. ნაშრომი. გვ. 84—87.

აღსანიშნავია საგვარჯილეს (II) რიყის ქვის გახეხილ-გაპრიალებული იარაღები, რომლებიც ფორმით განსხვავდებიან ნეოლითურისაგან. მათში წამყვანი ადგილი უჭირავს ტრაპეციის ან სამკუთხედის განივკვეთის მქონე, მომალლო სატეხ-სათლელებს, ცულების რაოდენობა კი შედარებით ნაკლებია. დასავლეთ ამიერკავკასიის ნეოლითურ ძეგლებში — პირიქით, წამყვანი ადგილი ცულებს ეკუთვნის. საგვარჯილის რიყის ქვის იარაღების დიდი ნაწილი ცალპირლესილია, ასეთი იარაღები ცნობილია ენეოლითისა და ადრებრინჯაოს ხანის ნამოსახლარებიდან (სამელე კლდე, სამერცხლე კლდე, თეთრამიწა, ახშითრი, ვორონცოვის მღვიმე), ხოლო ნეოლითურ ძეგლებში ისინი იშვიათია. ლ. სოლოვიოვი მსგავსებას ხედავდა ვორონცოვისა და საგვარჯილეს მღვიმეების რიყის ქვის იარაღებს შორის¹⁴.

საგვარჯილეს კომპლექსის მსგავსება მეშოკოს (ქვედა ფენა), სკალას, ნაღჩიის სამაროვნისა და ვორონცოვის მღვიმეების მასალებთან აღნიშნული არქეოლოგიურ ლიტერატურაში¹⁵.

საგვარჯილეს (II ფენა) მასალის ანალიზიდან ჩანს, რომ დასავლეთ კავკასიის გვიანნეოლითის ძეგლები მას ქრონოლოგიურად წინ უსწრებენ. საგვარჯილეში უკვე გვაქვს კარგად განვითარებული სოლისებური ცულები, კაყის ნამგლისპირები, კვირისტავეები, ნავისებური ხელსაფქვავეები, სამაჭურები, ყურიანი და პირგადაშლილი სხვადასხვა ფორმის თიხის ჭურჭელი¹⁶, ე. ი. ყველა ის ნიშანი, რაც დამახასიათებელია ლითონის ხანის ძეგლებისათვის. თუ ყოველივე ამას დავუმატებთ იმასაც, რომ საგვარჯილეში, აღნიშნული მასალის დონეზე და უფრო ქვემოთაც, ნაპოვნია ლითონის ნივთები, მაშინ უფრო ცხადი ხდება, რომ საგვარჯილის II ფენა ენეოლით-ადრებრინჯაოს ხანას განეკუთვნება.

საგვარჯილის II ფენის კომპლექსი ასე დეტალურად აქ იმიტომ განვიხილეთ განმეორებით¹⁷, რომ იგი იყო დასავლეთ ამიერკავკასიის ენეოლითური კულტურის პირველი მღვიმური ძეგლი, რომლის ნეოლითური თარიღი დიდხანს სადავო იყო. ამას გარდა, მისი თარიღის საბოლოო დადგენას გარკვეული მნიშვნელობა შეიძლება ჰქონდეს

¹⁴ Л. Н. Соловьев. Новый памятник культурных связей Кавказского Причерноморья в эпоху неолита и бронзы—Стоянки Воронцовской пещеры.—Труды Абхазского ин-та языка, литературы и истории, т. XXIX. Сухуми, 1958, с. 140.

¹⁵ Л. Н. Соловьев. დასახ. ნაშრომი, გვ. 139.

¹⁶ საგვარჯილეს II ფენის კერამიკული მასალის შედარებითი სტრატиграფიული ანალიზი გაკეთებულია გ. ფხაკაძის მიერ.

¹⁷ დ. თუშაბრამიშვილი, ლ. ნებიერიძე. დასახ. ნაშრომი. გვ. 76—81.

მის შემდეგ აღმოჩენილი ამავე კულტურის ძეგლების დათარიღებაში. განსაკუთრებული მნიშვნელობა მოიპოვა უკანასკნელ წლებში ზემო იმერეთში მღვიმური ენეოლითის აღმოჩენამ. ამ ძეგლებს მიმოვიხილავთ მათი აღმოჩენის თანამიმდევრობით.

ენეოლით-ადრებრინჯაოს ხანის კულტურული ფენების შემცველი ძეგლი აღმოჩენილი იყო მდ. ჭრუჭულას მარჯვენა ნაპირზე, სოფ. ზოდის (ჭიათურის რ-ნი) მიდამოებში მდებარე მღვიმე სამელე კლდეში¹⁸ (ტაბ. 24—25).

აქ დადგინდა სამი კულტურული ჰორიზონტი, რომლებიც ერთმანეთისაგან გამოყოფილი იყო თიხის მოტეკნილი იატაკის დონეებით. ფენების საერთო სიმძლავრე 3,5 მ უდრიდა. სამელე კლდის ფენების დიდი ნაწილი დარღვეულია, უძრავ მდგომარეობაში გადარჩენილია მხოლოდ მცირე ნაწილი. მასალას დავახასიათებთ დაურღვეველი დონეების მიხედვით¹⁹ (ტაბ. XXIV—XXV).

1 ჰორიზონტის (ზედა) ქვის ინვენტარი წარმოდგენილია სხვადასხვა ფორმის ნუკლეუსებით (პრიზმული, კონუსური), ანატეც-ანატეხებით, დანისებური ლამელებით, ორმხრივდამუშავებული შუბისპირებითა და ისრისპირებით, კიდურა საფხეკებით, ცალმხრივ- და ორმხრივლესილი სათლელ-სატეხებით. ნაპოვნია ხელსაფქვავეები. ძვლის იარაღები წარმოდგენილია მახათებით, სადგისებით და რქის იარაღებით. ბევრია უორნამენტო და ორნამენტირებული კვირისტავეები. ორნამენტი წარმოდგენილია წერტილებიანი, წიწვიანი და სხივისებური ჭდეებით. ეს ჰორიზონტი კერამიკის მრავალფეროვნებით გამოირჩევა. ჭურჭლების მთლიანად აღდგენა არ ხერხდება, მაგრამ ფორმის წარმოდგენა შესაძლებელია. ჭურჭელი ძირითადად ქილისებურია, ოდნავ გამობერილმუცლიანებიც გვხვდება. თიხა უხეშადაა ნაზელი, შეიცავს ქარსის, კვარცისა და კირის წვრილ მინარევებს. ყურადღებას იქცევს დაჭდეულპირიანი, პირთან ნაჩვრეტებშემოვლებული, ბრტყელძირა და აგრეთვე მრგვალძირა ჭურჭლის ნატეხები. გვხვდება ბრტყელძირა, დაბალქუსლიანი ჭურჭლის ძირებიც, ოდნავ გაშლილპირიანი, მომრგვალოძირიანი დერგისებური ჭურჭლის ნატეხები. არის სქელკეციანი, სარჩულიანი და ასევე თხელკეციანი თიხის ჭურჭლის ნატეხები. გვხვდება გაპრიალებული კერამიკაც. 1 ჰორიზონტის ქვედა დონე წარმოდგენილი იყო ბუნარევი, გადალესილი, საკმაოდ მკვრივი, 7—8 სმ. სისქის თიხის იატაკით.

II ჰორიზონტში, პირველთან შედარებით, გაცილებით მეტია კაყის, ქვის, ძვლის, რქისა და კერამიკული მასალა. კლებულობს კვი-

¹⁸ გ. ჯავახიშვილი. დასახ. ნაშრ.

¹⁹ გ. ჯავახიშვილი. იქვე.

რისტავების რაოდენობა. კაჟის ინვენტარი წარმოდგენილია ლამელე-
ბით, კიდურა საფხეკებით და წარმოების ნარჩენებით (ხუკლეუსებით
და ანატეც-ანატეხებით). საყურადღებოა აქ გეომეტრიული მიკრო-
ლითების — ტრაპეციების — პოვნა. ეს ჰორიზონტი ხასიათდება ორ-
მხრივდამუშავებული ყუნწიანი შუბისპირებით. მრავლადაა ძვლის
იარაღები — სადგისები, მახათები, სახვრეტები, საპრიალებლები, რქი-
საგან ნაკეთებია მრავალნაირი მიწის საჩიჩქნები.

ამ ჰორიზონტის კერამიკული მასალა ანალოგიურია I ჰორიზონ-
ტისა, იმ განსხვავებით, რომ აქ მეტია თხელკედლიანი წითელპირილა
სხვადასხვა ზომის ჭურჭლის ფრაგმენტები, რომლებიც ჭარბად შეიცავს
კვარცისა და ქარსის მინარევებს. აქ გვხვდება მომრგვალოძირიანი და
ბრტყელძირა ქუსლიანი ჭურჭლებიც. ჭურჭლის ბაკო ხშირად სწორია,
იშვითად გადაშლილი. გვხვდება მისი დაჭდვის შემთხვევები ტეხილ-
ზოლიანი ორნამენტით.

ამავე ჰორიზონტში 2,60 მ სიღრმეზე აღმოჩნდა ტიგელი, ხოლო
2,50 მ-ზე — სპილენძის ოთხკუთხა ვანიკვეთის ისრისპირი, მსგავსი
ქვაცხელების ისრისა (ძვ. წ. III ათ.). დაახლოებით ამავე პერიოდი-
საა კაჟის ისრისპირები, შუბისპირები და თიხის დაჩვრეტილი, უძირო
ჭურჭელი. სამეღე კლდეში ჭურჭლის პირის დაჭდვის შემთხვევები
უფრო ხშირია, ვიდრე დარკვეთის ზედა ფენებში, სამერცხლესა და
ძუძუნაში. ამასთანავე, ეს პირდაჭდული ჭურჭელი ანალოგებს პო-
ულობს ანასეულ II-ისა და ოდიშის მსგავს ნაკეთობებთან. სამეღე
კლდის კერამიკის ერთი ჯგუფი (პირდაჭდული ჭურჭლები) ახლო
მსგავსებას ავლენს დას. საქართველოს ნეოლითურ კერამიკასთან. დარ-
კვეთის, სამერცხლესა და ძუძუნას ზედა ფენებში ამგვარი კერამიკა
არ გვხვდება. ქვედა დონე პირველის მსგავსად წარმოდგენილია თი-
ხით მოლესილი იატაკით.

III ჰორიზონტი სტრუქტურულად არ განსხვავდება მეორისაგან.
აქ განსაკუთრებული სიჭარბეა კაჟისა და ძვლის მასალისა. ხელსაფქვა-
ვები და კვირისტავები თითქმის ქრება. ეს დონე არქაული მასალის
შემცველია, მასში ვხვდებით ქვედა ფენის მასალებსაც. კაჟის მასალა
აქ ზედა ფენის ანალოგიურია და ემატება ტრაპეციები და ბლაგვზურ-
გა ლამელეები. ქვის მასალა წარმოდგენილია სოლისებური ცულებით.
ძვლის ნაკეთობებიდან გვხვდება სადგისები, რქისა და ძვლის ღარი-
ანი იარაღები. კერამიკა ხასიათდება დაბალქუსლიანი, ბრტყელძირა,
ქილისებური ჭურჭლის ფრაგმენტებით. სამეღე კლდის სამივე ჰორი-
ზონტში მრავლადაა ფაუნისტური ნაშთები. პალეონტოლოგ ო. ბენ-
დუქიძის განსაზღვრით, მათი ნაწილი ეკუთვნოდა შინაურ ცხოვე-
ლებს (იხ. ცხრილი).

სამეღე კლდის I ჰორიზონტს გ. ჯავახიშვილი, სრულიად მართე-
ზულად, აღრებრინჯაოს ხანას აკუთვნებს, სულ ქვედა, მესამეს კი —
ნეოლითიდან ენეოლითზე გარდამავალ ხანას²⁰.

ამავე კულტურის შემდეგი ძველი აღმოჩნდა ჯრუჭულას ხეობის
მარჯვენა ნაპირზე, ს. ქვედა ზოდის (ქიათურის რ-ნი) მახლობლად
მდებარე სამერცხლე კლდეში, ითხრებოდა ყვირილის ხეობის არქეო-
ლოგიური ექსპედიციის თბილისის სახ. უნივერსიტეტის რაზმის მიერ
(რაზმის უფროსი მ. ნიორაძე) დ. თუშაბრამიშვილის ხელმძღვანელო-
ბით. მასში გამოვლინდა სამი კულტურული ფენა, აქედან პირველი
ენეოლით-აღრებრინჯაოს ხანითაა დათარიღებული²¹.

სამერცხლე კლდის ზედა ფენაში აღმოჩენილი იქნა მრავალრი-
ცხოვანი კერამიკის ფრაგმენტები, ქვისა და ძვლის იარაღები.

კერამიკაში ძირითადად ორი მკაფიო ჯგუფი გამოიყოფა: 1. წი-
თელპირილა, თხელკეციანი, მუცელგამობერილი, მრგვალოძირიანი, ძაბ-
რისებრყურებიანი ჭურჭლები, რომლებიც გარკვეულ მსგავსებას იჩე-
ნენ მაიკოპის კულტურის ჭურჭლებთან, და 2. ბრტყელძირა, ცილინ-
დრულყელიანი ჭურჭლები მოშავო-მონაცრისფროდ გამომწვარი. ჭურ-
ჭლების უმრავლესობა ბრტყელძირაა, ძირიდან კედლებზე ქუსლიანი
გადასვლით. ძირებზე შეიმჩნევა სპირალისებური წითელი ზოლების
ანაბეჭდები. აქვე ნაპოვნია ფიალისებური, მრგვალოძირიანი ჭურჭელი.
სამერცხლე კლდის ჭურჭლებზე არ გვხვდება ყურები. ბაკოს დაჭდე-
ვის სამი შემთხვევაა დადასტურებული. არის ნასვრეტებიანი ფრაგ-
მენტები, ორნამენტებიდან აღსანიშნავია მეჭეჭები. სამერცხლე კლდის
მასალებში დიდი ადგილი უჭირავს ქვის სხვადასხვა ქანისაგან დამზა-
დებულ ცულებს, სათლელებსა და სატეხებს. იარაღები კარგადაა გა-
ხეხილ-გაპრიალებული. ისინი ვანიკვეთში ან ტრაპეციისმგვარია, ან
ოვალური. აქვე ნაპოვნია მათი ნახევარფაბრიკატები. იარაღებიდან
სჭარბობს კაჟის ორმხრივდამუშავებული შუბისპირები და ისრისპი-
რები, ზომით ისინი უფრო დიდია, ვიდრე ანალოგიური იარაღები ძუ-
ძუნას მღვიმიდან. უმრავლესობას წაგრძელებული სამკუთხედის მო-
ყვანილობა აქვს. შუბისპირები ყუნწიანია, არის უყუნწოც, ჩნდება
ფუძემოლარული, დიდი ზომის შუბისპირებიც²².

კვირისტავები აქ ცოტაა, უორნამენტო და დიდი ზომისა. მიკრო-
ლითური ტექნიკა მთლიანად წყვეტს არსებობას. სამერცხლე კლდის

20 გ. ჯავახიშვილი. დასახ. ნაშრ. გვ. 96.

21 დ. თუშაბრამიშვილი. ყვირილის ხეობის არქეოლოგიური ექსპედი-
ციების ანგარიშები. — საქართველოს სახ. მუზეუმის არქეოლოგიური ექსპედიცი-
ები. ტ. I—V, 1969—1977.

22 იხ. ს. ჯანაშიას სახ. სახელმწიფო მუზეუმის ფონდები. კოლ. № 150—970.

ზედა ფენებში აღმოჩნდა ტიგელი და ყალიბი: ფაუნა განსაზღვრული არ არის.

ჭიათურის რაიონის სოფ. მღვიმევის მახლობლად, ნიკრისის დელის მარჯვენა ნაპირზე გამოვლინდა კიდევ ერთი მრავალფენიანი კარსტული მღვიმე — ძუძუნა. მისი პირველი (ზედა) ფენა ენეოლით-ადრებრინჯაოს ხანის მასალებს შეიცავდა²³.

ამ ფენაში დიდი რაოდენობით იქნა აღმოჩენილი თიხის ჭურჭლის ფრაგმენტები, კაჟისა და ქვის სხვადასხვა ქანებისაგან დამზადებული იარაღ-ხელსაწყოები. აღნიშნული მასალები მსგავსია დარკვეთის ეხის ზედა ფენების (II—III ფენა) მასალებისა.

ძუძუნას კერამიკა ძირითადად ორი განსხვავებული ჯგუფის თიხის ნაკეთობებითაა წარმოდგენილი. სჭარბობს გაუბრიალებელი, ცილინდრულყელიანი, მრგვალიძირიანი ნატეხები, ორნამენტის ერთ-ერთი სახეა „მეჭეჭები“, ერთ შემთხვევაში შეინიშნება რელიეფური მიწაქერწი ვიწრო ზოლის სახით. მეჭეჭიანი ორნამენტით შემკული ჭურჭლები გაბრიალებული ყოფილა და ჭარბად ურევია ქარსი. ამ ნიშნით ეს კერამიკა ჰგავს დარკვეთისა და სამერცხლე კლდისას.

მეჭეჭიანი ორნამენტი ძუძუნაში გაცილებით უფრო ხშირია, ვიდრე დარკვეთში: დარკვეთის მესამე ფენაში სულ სამიოდე შემთხვევაა, მეორე ფენაში კი ჭურჭლებზე მეჭეჭები საერთოდ არ გვხვდება. საინტერესო ელემენტია ბაკოს დაჭდევა, რისი შემთხვევებიც ძუძუნაში უფრო ხშირია, ვიდრე დარკვეთში. აღსანიშნავია გაბრიალებულ ჭურჭელზე ბაკოს დაჭდევისა და მეჭეჭიანი ორნამენტის შერწყმის შემთხვევები. ძირების უმეტესობა მრგვალია, ან მორგვალო-მობრტყელო, ბრტყელი — იშვიათია. ისინი მრგვალად გადადის კედლებზე. ძირები კედლებზე მკაფიო კუთხოვანი გადასვლით თითქმის არ გვხვდება. აღნიშნულ ჭურჭლებზე გვხვდება ამოკაწრული და ღრმულისებური ნაჭდევები.

კერამიკის მეორე ჯგუფს ეკუთვნოდა წითელპრიალა თხელკეცია-ნი ჭურჭლები დაბალი, განიერი, გადაშლილი ყელით, მრგვალი ძირითა და სფერული მუცლით. აღსანიშნავია წითელპრიალა სურისებური ჭურჭელი — ერთადერთი მთელი ნაკეთობა — მრგვალი ძირით, მაღალი, მილისებური ყელით და სფერული მუცლით. მეორე წითელპრიალა ჭურჭელს აქვს დაბალი, ცილინდრული ყელი და საკმაოდ სწორად გადაშლილი მხრები.

ძუძუნას კერამიკაზე ხშირად შეიმჩნევა წერნაქის კვალი, მაგრამ იგი აქ ცუდადაა შემონახული. უმეტესად ჩანს ვარდისფრად გა-

მომწვარ შავსარჩულიან ჭურჭლებზე. თუმცა არის აგრეთვე მთლიანად მოყვითალო ჭურჭლების მოწერნაქების შემთხვევებიც. წერნაქი მოყვითალო-მოთეთროა. დარკვეთის ეხის მსგავსად, აქაც ზოგიერთ ჭურჭელს შიგნიდან წითელი საღებავის კვალი ამჩნევია. გვხვდება აგრეთვე ჭურჭლების ორივე მხრიდან წითლად შეღებვის შემთხვევებიც.

ძუძუნაში დიდი სიჭარბეა ქვის იარაღებისა. ისინი ძირითადად ბაზალტისა და სერპანტინისაგანაა დამზადებული. ეს იარაღები უმეტესად წარმოდგენილია ცალპირლესილი, ტრაპეციის ან სამკუთხა განიგვეთის მქონე ცულებითა და სათლელ-სატეხებით. იარაღები კარგადაა გახეხილ-გაბრიალებული. მათში გამოირჩევა დიდი ზომის, ცალპირლესილი და მცირე ზომის, მინიატურული, ტრაპეციის განიგვეთის მქონე სათლელები, რომლებსაც მუცლის მხარე ბრტყელი აქვთ, ზურგი კი ამობურცული. ძუძუნას შუბისპირები ორმხრივდამუშავებულია, მათი ძირითადი ფორმა ფოთლისებურყუნწიანია. გვხვდება აგრეთვე სამკუთხედისებურყუნწიანი, ფუძე-ამოლარული, სწორფუძიანი და გვერდებამოლარული ცალებიც. გამოიყოფა მოგრძო ლამელებზე დამზადებული დანისებური იარაღები. ნაპოვნია ერთი კირქვის მაკროლითი. ძვლის იარაღები სადგისებითაა წარმოდგენილი. სამაჯურები ფიქალისაა და ოდნავ უფრო მასიური და განიერი, ვიდრე დარკვეთისა. მათი ნახევარფაბრიკატები ნაპოვნი არ არის. კვირისტავები აქ უფრო უხეშია.

ფაუნა საკმაოდ ჭარბად იყო წარმოდგენილი. მასში დადგინდა როვორც შინაური, ასევე გარეული ცხოველების ძვლები²⁴.

დასაველეთ საქართველოს ენეოლითური კულტურის შესასწავლად მნიშვნელოვანი მასალა იყო მოპოვებული მდ. ყვირილას მარცხენა ნაპირზე მდებარე დარკვეთის (ჭიათურის რ-ნი) მრავალფენიან ეხში, სადაც ხუთი კულტურული ფენა დადასტურდა. ეხის მეორე და მესამე ფენები ენეოლითური ხანისაა, ზედა, პირველი კი — გვიანენეოლით-ადრებრინჯაოსი²⁵. ეხის პირველ სამ ფენაში მოპოვებულ ნაშთებს დავახასიათებთ თანამიმდევრობით, ზევიდან ქვევით.

I ფენა ეხის ფენებს შორის ყველაზე თხელია (9—1410) და მთელ ფართობზე არ ყოფილა შემორჩენილი, ამის გამო ის მცირე მასალის შემცველი გამოდგა. განათხარი ნაშთები ძირითადად მცირეოდენი კაჟის მასალითა და კერამიკითაა წარმოდგენილი. რიყის ქვის იარაღები

23 დ. თუ შ ა ბ რ ა მ ი შ ვ ი ლ ი. დასახ. ნაშრომი.

24 О. Г. Бендукидзе. Об остатках млекопитающих из пещеры Дзудзуана в Западной Грузии.—*ეურ. საქართველოს მღვიმეები და გამოქვაბულები*, № 7.

25 ლ. ნე ბ ი ე რ ი ძ ე. დასახ. ნაშრომი. გვ. 36—39.

ფენაში არ აღმოჩნდა. კაჟის მასალას წარმოების ნარჩენები და სამი-ოდე იარაღი შეადგენს. ესენია: ტირიფის ფოთლის მოყვანილობის ფუძემორკალული, ორმხრივდამუშავებული შუბისპირი, ორმაგი საფხეკი და შუბისპირის ნატეხი. კერამიკა მთლიანად ფრაგმენტებითაა წარმოდგენილი, რომელთა აღდგენა არ ხერხდება. თიხის ჭურჭლების დიდი ნაწილი მოშავო-მონაცრისფროდ ან მოყავისფროდ ყოფილა გამომწვარი და გაპრიალებული. კეცი მკვრივია და ურევია ქარსისა და კვარცის ნაწილაკები. ყურისა და ძირის ნატეხები ფენაში არ შეგვხვებდრია. პირის ორი ნატეხიდან ერთი მასიურია და მომალლო ყელი გადადის გამობერილ კორპუსზე, მეორე კი ყელდაბალი ჭურჭლისაა, პირთან ახლოს გადადის სფერულ მუცელზე. ჭურჭლები ხელითაა ნაძერწი. აღნიშნული კერამიკა მსგავსებას იჩენს დასავლეთ საქართველოს გვიანენეოლით-ადრებრინჯაოს ხანის სამეთუნეო ნაწარმთან.

I ფენის თარიღისათვის გარკვეული მნიშვნელობა აქვს თიხის ჭურჭლის ნატეხებს, შემკულს „თევზიფხური“ ორნამენტით. ამგვარივე ფრაგმენტები ცნობილია ენეოლითის ხანით დათარიღებული ძეგლებიდან, ახშთირისა და ოქუმის მღვიმეებიდან და ჩაქვის ნამოსახლარიდან²⁶. აღნიშნული ფენის თარიღს ადასტურებს აგრეთვე უყუნწო, მრგვალფუძიანი ორმხრივდამუშავებული ტირიფის ფოთლის მოყვანილობის შუბისპირი და თხელი ფიქალის სამაჯური. სამაჯური დასავლეთ საქართველოს ადრებრინჯაოს ხანის ნამოსახლარებს აღარ ახასიათებს.

ფენაში ნაპოვნია ძვლის ერთადერთი დაზიანებული, ლარიანი, გაპრიალებული იარაღი, რომლის დანიშნულების გარკვევაც ჭირს, და გარეული ცხოველის ძვლები.

II ფენა შედარებით უფრო სქელია (30—351 სმ) და მასალაც მასში მატულობს. მისი ქვედა დონე, ისევე როგორც პირველი ფენისა, იღო თიხის მოტკეპნილ იატაკზე. ამ ფენაში აღმოჩნდა ენეოლითური ხანის კერამიკა, ქვისა და ძვლის იარაღები.

კაჟის მასალის უმეტესი ნაწილი აქაც წარმოების ნარჩენებითაა წარმოდგენილი, იარაღები ცოტაა. სულ სამი კიდურა საფხეკია, ტირიფის ფოთლის მოყვანილობის ფუძემოდარული შუბისპირი და ერთი ორფერდამუშავებული ტრაპეცია. რიყისა და სხვა ქვის იარაღებიც ცოტაა. აქ ნაპოვნია ბაზალტის, ტრაპეციის მოყვანილობის, კარგად გახეხილ-გაპრიალებული სათლელი დაზიანებული ცული, სათლელების ნატეხები, ოვალური ხელსაფქვავეები და სახრელი. აღსანიშნა-

ვია ფიქალის სამაჯურის ფრაგმენტები. ძვლის იარაღები ძირითადად წარმოდგენილია სადგისებით და წვერგათლილი რქებით.

ამ ფენაში გვხვდება კონუსის განივკვეთის მქონე ორნამენტირებული და უორნამენტო კვირისტავეები.

ჭურჭლების ნაწილი მოშავოდ, ნაწილი — მოვარდისფრო-მონაცრისფროდ ყოფილა გამომწვარი. ორნამენტი და ყურები ჭურჭლებზე არ დასტურდება. ზოგიერთი ჭურჭლის შიდა პირი მოყვითალოდ ყოფილა მოწერნაქებული. თიხაში ურევია კირი, კვარცი და ქარსის ნაწილაკები. სჭარბობს სწორი, ცილინდრული ყელის მქონე ნაკეთობები. ქდეულპირიანი ფრაგმენტი ერთადერთია. ძირები მობრტყელო-მომრგვალოა, არის ბრტყელძირა ქუსლიანიც. ამავე ფენაში ნაპოვნია მოვარდისფროდ გამომწვარი, კვერცხის ფორმის, ძირისაკენ შევიწროებული ჭურჭლის კორპუსი და წითლად შეღებილი, გაპრიალებული, თხელკეციანი (0,5 სმ სისქისა), განლექილი თიხისაგან დამზადებული ჭურჭლის ფრაგმენტები. გარეგნული იერით ეს კერამიკა ჰგავს მაიკოპურს. მსგავსი კერამიკა ცნობილია სამერცხლე კლდისა და ძუძუნას მღვიმეების ზედა ფენებიდან.

III ფენაში მასალის საერთო რაოდენობა საგრძნობლად მატულობს. მრავლადაა ნაპოვნი კაჟის იარაღების წარმოების ნარჩენები. ნუკლეუსები ძირითადად კონუსისებურია, არის პრიზმული ორფუძიანიც. ლამელების რაოდენობა ზედა ფენებთან შედარებით მატულობს. მათი დიდი ნაწილი ვიწრო და თხელია და აქვს ნეოლითური იერი. საფხეკები ამ ფენაში უხეში, მასიური და დაუდევრად ნაკეთებია. დიდი ნაწილი ატიპურია, თუმცა აქვე გვხვდება მინიატურული და ბეჯითად ნაკეთები ცალებიც. არის აგრეთვე მასიური და ატიპური სახოკებიც. საჭრისი ერთადერთია.

III ფენა ყურადღებას იპყრობს შუბისპირების სიმრავლითა და მრავალფეროვნებით. ყველა მათგანი ანატეკეზეა ნაკეთები და ორმხრივ დამუშავებულია წნევეთი რეტეშით. მათში გამოირჩევა ყუნწიანი, ქუსლამოდარული, ფრთადაშვებული და გვერდებამოდარული შუბისპირები.

ამ ფენიდან ერთადერთი ჩასართისებური იარაღია. იგი ორმხრივ-დამუშავებულია, დამზადებულია კაჟის თხელ ანატეკეზე. ეს ჩასართის მარტივი ფორმა უნდა იყოს. იგი განსხვავდება ადრებრინჯაოს ხანის ნამგლისპირებისაგან. ნაპოვნია მხოლოდ ორი ტრაპეცია.

ქვის გახეხილ-გაპრიალებული იარაღები ორიოდ ცალია: სერპანტინისაგან ნაკეთები, ტრაპეციის მოყვანილობისა და ამგვარივე განივკვეთის მქონე, კარგად გახეხილ-გაპრიალებული, პატარა სატეხ-სათლელი; ბაზალტისაგან დამზადებული ძირბრტყელო და ზურგამობურტული სათლელი და სოლისებური ცული, მოკოდილი ზურგითა

²⁶ МАЭ-ს კოლექცია № 4699, 5580, დავთარი და სტრატეგრაფიული ქრილი; გ. ფხაკაძე. ოქუმის გამოქვაბულის ენეოლითური ნაშთები. — კრ.: მსკა, V: 1979, გვ. 68—75.

და ოვალური სამუშაო პირით. ფენაში ნაპოვნია ქვიშის სახეები, ხელსაფქვავეები. ქვედა ფენისაგან განსხვავებით, აქ პირველად ჩნდება სამაჭურები. ძვლის იარაღები ძირითადად წარმოდგენილია სადგისე-ბით, ნემსისებური და რქის წვეტიანი იარაღებით.

ამ ფენაში დიდი რაოდენობითაა სამეთუნეო ნაწარმი.

თიხის ჭურჭელი ძირითადად მოშავო-მონაცრისფროდაა გამო-წვარი, მოვარდისფრო ნაკეთობების რიცხვი შედარებით მცირე ყო-ფილა. მათი დიდი ნაწილი ვაპრიალებულია. თიხა კარგად ნაზელი და საკმაოდ მკვრივია, აქვს კირის, კვარცისა და ქარსის მინარევები. გვხვდება ვარდისფერხედაპირიანი და შავსარჩულიანი ჭურჭლის ფრაგ-მენტები. არის მთლიანად შავი ნაკეთობების ნაწილებიც. ჭურჭლე-ბის დიდ ნაწილს დაბალი ყელი ჰქონდა, რომელიც თანდათანობით გადადიოდა სფეროსებრ კორპუსზე. პირების უმეტესობა არათანაბრა-დაა გამოყვანილი და კარგად არაა მოსწორებული. ნაპირები გადმო-უშლელია. მცირე ნაწილს სწორი პირი და ცილინდრული ყელი ჰქონდა.

ნაკეთობათა უმრავლესობა დერგები და ქოთნები უნდა ყოფი-ლიყო. ცოტაა ჯამის ფრაგმენტები.

ფენაში ნაპოვნია სამიოდე ჭურჭლის პირის ნაწილი, რომლებსაც ბაკო დაჰდებული აქვს. არის აგრეთვე გამჭოლხვრელიანი პირის ფრაგ-მენტი, ხვრელს ემჩნევა, რომ სველ თიხაზე, გამოწვამდეა გაკეთებუ-ლი. გვხვდება ისეთი ფრაგმენტებიც, რომლებსაც ხვრელი გამოწვის შემდეგ გაუკეთდა.

ამავე ფენაში ნაპოვნია კოპებიანი და რქისებურშვერილიანი თი-ხის ჭურჭლის პირები. ძირები გვხვდება ბრტყელი და სფერული; ოდ-ნავ მობრტყელო; სჭარბობს ბრტყელიძირა ქუსლიანი და კუთხოვანი ძირები. ძირის ერთ ფრაგმენტზე შეიმჩნევა ქსოვილის (ქილოფის) კვალი. ანალოგიური ჭურჭლის ძირი ცნობილია სამერცხლე კლდე-დან. ამ ფენაში აღსანიშნავია თიხის ჭურჭლები შედებილი შიდაპი-რით. გვხვდება მოვარდისფრო-მოყავისფროდ გამომწვარი, ორივე მხრიდან კარგად ვაპრიალებული, თხელკეციანი ჭურჭლის ფრაგმენ-ტები შემკული ე. წ. „თევზიფხური“ ორნამენტით. ცომი მკვრივია და კარგადაა ნაზელი. შიდა და გარეთა პირზე შეიმჩნევა კირისა და ქარსის ნაწილაკები, ფრაგმენტები სამ სხვადასხვა ჭურჭელს უნდა ეკუთვნოდეს. გამოწვა თანაბარია. ჭურჭლები ხელითაა ნაძერწი. მსგავსი ფრაგმენტი ნაპოვნი იყო აგრეთვე ეხის ზედაპირზე, გათხრე-ბის დაწყების წინ და ერთი ფრაგმენტი I ფენაში.

III ფენაში ნაპოვნია წითლადშედებილი, ვაპრიალებული, თხელ-კეციანი, განლექილი თიხისაგან დამზადებული ჭურჭლის ნატეხები.

თიხა კარგადაა ნაზელი, ცომი მკვრივია და ერთგვაროვანი. შიდაპირ-სა და ზედაპირზე შეიმჩნევა ქარსის ნაწილაკები.

მეჭეჭიანი ორნამენტით შემკული სულ სამიოდე ჭურჭელია. ეს ნაკეთობები ძირითადად დიდი ზომის, თხელკეციანი, ხელით ნაძერ-წი დერგებია. ბაკო უსწორმასწოროა. ორნამენტი (მეჭეჭი) სველ თი-ხაზე, ჭურჭლის შიგნიდან, წვეტიანი იარაღით გამოუყვანიათ. მეჭეჭე-ბის არასწორი მწკრივი ჭურჭლის პირს შემოუყვება. თიხის ნაკეთო-ბებს შორის აღსანიშნავია ორნამენტირებული და უორნამენტო კვი-რისტაგები. დარკვეთის II, III, IV ფენებში დადასტურდა როგორც შინაურ, ისე გარეულ ცხოველთა ძვლები (განსაზღვრა ო. ბენდუქი-ძემ და ნ. ბურჩაყ-აბრამოვიჩმა).

როგორც მასალის დახასიათებიდან ჩანს, დარკვეთის ეხის II და III ფენებმა, მიუხედავად იმისა, რომ ისინი ერთმანეთისაგან განსხვავ-დებიან, მოგვცეს კულტურულად მსგავსი მასალები. ამ ფენების ნაშ-თებს შორის განსხვავება შეინიშნება რაოდენობრივ შეფარდებაში. ამასთანავე, მათი ტიპოლოგიური შედარებიდან კარგად ჩანს მემკვიდ-რეობითობა.

დარკვეთის ეხის მესამე და მეორე ფენებში, წინასთან (IV ფენა) შედარებით, კაყის ინდუსტრია მნიშვნელოვან ცვლილებებს განიცდის იარაღთა დამუშავების ტექნიკასა და ფორმებში. კაყის ნაწარმში მკა-ფიოდ შეინიშნება მიკროლითური ტექნიკის დაცემა, გეომეტრიული მიკროლითების მნიშვნელობის შემცირება, ვითარდება იარაღების ორ-მხრივი დამუშავება წნევითი შტოცავი რეტუშით. თუ დავაკვირდებით ტრაპეციების რაოდენობრივ შეფარდებას, დარკვეთის ეხის ფენებში დავინახავთ შემდეგ კანონზომიერებას: იარაღების ეს სახე ფეხს იკი-დებს გვიანმეზოლითის ბოლოს, აღრენეოლითში კი მნიშვნელოვან განვითარებას აღწევს, რასაც მოწმობს მათი რაოდენობრივი ზრდა. ხოლო რაც შეეხება III ფენას, მასში ნაპოვნია მხოლოდ ოთხი ტრა-პეცია, II ფენაში — 1 ცალი, I ფენაში კი ისინი საერთოდ არ გვხვდება. მოტანილი მონაცემები მკაფიოდ მოწმობს მოგვიანო პე-რიოდში, კერძოდ, ენეოლითის ხანაში მიკროლითური ტექნიკის მნი-შვნელობის დაცემას. სამაგიეროდ, ეხის მესამე და მეორე ფენებში გვხვდება სხვადასხვა ფორმის ორმხრივდამუშავებული შუბისპირები. II და III ფენების სამაჭურები ფორმებით ერთნაირია, განსხვავებაა მხოლოდ რაოდენობაში. III ფენაში სამაჭურების რაოდენობა მეტია, ვიდრე მეორეში. ძვლის მასალაც ტიპოლოგიურად მსგავსია. III ფე-ნაში მეტია ძვლის იარაღები და წითლად ვაპრიალებული თხელკე-ციანი ჭურჭლის ნატეხები. II ფენისაგან განსხვავებით, III ფენის ჭურჭელზე გვხვდება რქისებური შვერილი და ჭურჭლის პირზე კობი. არის ჭურჭლის პირის დაჰდების შემთხვევები.

აღნიშნული ფენები უნდა შეესაბამებოდეს ენეოლითური კულტურის ორ სხვადასხვა პორიზონტს, რომელთა შორის დიდი ქრონოლოგიური შუალედი არ უნდა იყოს.

დარკვეთის ეხის ზედა ფენების შედარებითი ასაკის გარკვევაში, მასალის ტიპოლოგიურ-შედარებით ანალიზთან ერთად, განსაკუთრებული მნიშვნელობა აქვს ამავე ეხის სტრატეგრაფიულ მონაცემებსაც.

დარკვეთის ეხის ზედა ფენების (I—III) შედარებითი თარიღისათვის გასაღებს იძლევა ამავე ეხის რამდენიმე კვადრატის (მე-10, 11, 12) II და III ფენებში ჩაშვებული „მტკვარ-არეზის“ კულტურის ადრეული ეტაპის სამარხები²⁷. უკანასკნელთა ჩაშვება დარკვეთის ეხში უნდა მომხდარიყო, ამ ფენების, კერძოდ, I ფენის, ცხოვრების შეწყვეტისა ან ეხის მიტოვების შემდეგ. მხოლოდ ასეთ შემთხვევაში იქნებოდა შესაძლებელი განსხვავებული კულტურის მიცვალებულთა აქ დაკრძალვა.

ჩაშვებული სამარხების მასალა ანალოგებს პოულობს აღმოსავლეთ საქართველოში, „მტკვარ-არეზის“ კულტურის ადრეული ეტაპის ძეგლებთან (კიკეთი, დიდუბე). აქედან აშკარა ხდება, რომ დარკვეთის ეხის I ფენის წარმოქმნა წინ უნდა უსწრებდეს „მტკვარ-არეზის“ კულტურის ადრეულ ეტაპს. ეს მითუშვებებს ითქმის ეხის II და III ფენების შესახებ.

დასავლეთ საქართველოს აღნიშნული პერიოდის მღვიმური ძეგლებიდან ყველაზე ადრეული ფენები მოგვცა წყალტუბოს მიდამოებში მღებარე, კარსტული წარმოშობის მიწისქვეშა თეთრმა მღვიმემ, რომელიც ითხრებოდა 1974 წლიდან აღ. კალანდაძის, ხოლო 1977 წლიდან კ. კალანდაძის ხელმძღვანელობით²⁸.

მღვიმეში დადგინდა ორი კულტურული ფენა: ზედა — ენეოლითური და ქვედა — ზედაპალეოლითური.

თეთრი მღვიმის ენეოლითური ფენა წარმოდგენილია 30—45 სმ სისქის მუქი ფერის მკვრივი თიხებით, რომელსაც ზემოდან ფარავს დაახლ. 10 სმ კალციტის ქერქი. ენეოლითისა და ზედაპალეოლითურ ფენებს შორის დაახლ. 1,5 მ სისქის სტერილური თიხებია. მღვიმე შედგება სტალაქტიტ-სტალაგმიტიანი 3 დარბაზისაგან, რომლებშიც

²⁷ ლ. ნებერიძე. დასახ. ნაშრომი. გვ. 32—33.

²⁸ А. Н. Каландадзе, К. С. Каландадзе и др. Итоги работ Цхалтубской археологической экспедиции. — ПАИ в 1976 году. 1979, с. 15—17; К. С. Каландадзе, Л. Д. Небнеридзе и др. Итоги работ Цхалтубской археологической экспедиции. — ПАИ в 1979 году. 1982, с. 25—26; К. С. Каландадзе, М. К. Габуния. Цхалтубская археологическая экспедиция. — ПАИ в 1980 году. 1982.

ენეოლითური ფენა სხვადასხვა სისქისაა. მესამე დარბაზში მისი სისქე დაახლ. 40 სმ-ია, ხოლო პირველი დარბაზის ზოგიერთ ადგილას — 1,5 მეტრსაც კი აღწევს. აღნიშნული დარბაზის ენეოლითურ ფენაში გამოიკვეთა სტრუქტურულად ერთმანეთისაგან განსხვავებული სამი პორიზონტი.

ძეგლის გამთხრელი კ. კალანდაძე თვლის, რომ მასალა პორიზონტების მიხედვით არ განსხვავდება და მას ერთობლიობაში განიხილავს.

ენეოლითურ ფენაში, კერძო მიდამოებში აღმოჩნდა წითლადგამომწვარი თიხატყეპნილი იატაკის ნაწილები. კერები წარმოდგენდა დაახლ. 30—40 სმ დიამეტრის მქონე ნაცროვან და ნახშიროვან ლინზებს, რომლის მიდამოებში ნაპოვნი იყო თიხის ჭურჭლის ნამტვრევები, ქვისა და ძვლის იარაღები. აღნიშნულ ფენაში გაიწმინდა დაახლ. 30—40 სმ დიამეტრის მქონე გაურკვეველი დანიშნულების მრგვალო ორმოები.

კერამიკა წარმოდგენილია ძირითადად დიდი და საშუალო ზომის, ხელით ნაძერწი, მსხვილკეციანი (დაახლ. 1—1,5 სმ), არათანაბრად გამომწვარი, მოვარდისფრო-მონაცრისფრო, უყურო, სუსტადგაპრიანებული, მრგვალძირიანი, სფერულმუცლიანი, ოდნავ პირგადაშლილი ჭურჭლებით. რომლებსაც კეცში ჭარბად ურევია ქარსისა და კვარცის მინარევები. აღნიშნული კერამიკის საერთო მასაში მკაფიოდ გამოიყოფა თხელკეციანი, განლექილი თიხის, კარგად გამომწვარი, წითლადგაპრიანებული ზედაპირიანი თიხის ჭურჭლის ნატეხები. კერამიკის ფრაგმენტულობის გამო, ჭურჭლის მთლიანი აღდგენა არ ხერხდება. გამოჩაყლის შეადგენს მხოლოდ ერთი მთელი, მოწითალოდ გამომწვარი ფილა²⁹. კერამიკა ძირითადად უორნამენტოა, მხოლოდ ორ ნატეხზე არის მარტივი ნაკაწრი სახეები, იშვიათად გვხვდება სპირალური ორნამენტი. არის გამჭოლნახვრეტებიანი ფრაგმენტებიც.

თიხის დანარჩენი ნაკეთობები წარმოდგენილია მრავალრიცხოვანი (დაახლ. 50 ც.) კონუსური და ბიკონუსური, ორნამენტირებული და უორნამენტო კერისტავებით, ანტროპომორფული და ზომომორფული (ცხვარი, ხარი, თხა, დათვი) ქანდაკებებით, კერამიკული წრეებით (2,5—5 სმ დიამეტრი), რომლებსაც გამთხრელები „სარიტუალო“ კვერებად მიიჩნევენ, და ბათქაშის ნატეხები ლასტის კვალით.

თეთრიმღვიმის ქვის იარაღები ძირითადად დამზადებულია კაჟისა და რიყის ქვისაგან, იშვიათად გვხვდება ობსიდიანის, არგილიტისა და ბაზალტისაგან ნაკეთები.

ქვის მასალა წარმოდგენილია კაჟის დანებით, საფხეკებით, საჭრი-

²⁹ А. Н. Каландадзе, К. С. Каландадзе и др. Итоги работ Цхалтубской археологической экспедиции. Таб. VI.

სებით, ისრისპირებითა და შუბისპირებით, ლამელებითა და წარმოების მრავალრიცხოვანი ნარჩენებით — ანატაკეც-ანატეხებით, კონუსური და პრიზმული ნუკლეუსებით. ისრისპირები ძირითადად მცირე ზომისაა, სამკუთხა მოყვანილობის, ყუნწიანი. შუბისპირები წარმოდგენილია ფოთლისებური, ყუნწიანი ცალეებით, ისრისპირებისა და შუბისპირების ზედაპირის მთლიანი ორმხრივდამუშავების შემთხვევა იშვიათია. უმეტესად ისინი ორმხრივ ნაწილობრივია დამუშავებული.

რიყის ქვის იარაღები წარმოდგენილია სათლევებით, ხელსაფქვავეებით, საბეგველებით, სალესებით, სახეხებით, ძვლისა და რქის მასალა — წვერწამახული სადგისებით, ნემსებით, საპრიალებლებით, ირმის რქის წვერწათლილი იარაღით, რეტეშორებით, სახვრეტებით, საქსოვი ჩხირებით, სამკაულებით — სამკუთხა გახვრეტილი ფირფიტები და ლულოვანი ძვლის საკიდები.

თეთრი მღვიმის I ფენაში ნაპოვნ მრავალრიცხოვან ძვლოვან მასალაში დადასტურებული იყო როგორც შინაურ, ისე გარეულ ცხოველთა ძვლები (განსაზღვრა ა. ვეკუამ).

რიონ-ყვირილის აუზის მღვიმური ძეგლების სია სრული არ იქნებოდა, თუ არ დაგემატებდით ამჟამად შესწავლის პროცესში მყოფ ძეგლებს: წყალტუბოს რაიონში მდ. გუბისწყლის მარცხენა ნაპირზე, ს. ყუმისთავში მდებარე მღვიმე საწურბლიას და ამავე რაიონში, მდ. მღერის წყლის მარცხენა ნაპირის მღვიმე საქაჯიას, რომელშიც აგრეთვე დადასტურდა აღნიშნული კულტურის ნაშთების არსებობა. ამ კულტურის შესატყვისი თხელი ფენები აღმოჩნდა აგრეთვე მდ. წყალწითელას ხეობის მღვიმე საკაჯიასა და ორთვალაში³⁰.

აღნიშნული კულტურის სახელები არ შემოიფარგლება მარტო რიონ-ყვირილის აუზით, მისი ნაშთები აღმოჩენილია შავიზღვისპირეთშიც — გალის რაიონის ოქუმის მღვიმეში, ადღერის რაიონში, მდ. კულდესტას სათავეებთან მდებარე ვორონცოვის ორსართულიანი მღვიმის ქვედა მწკრივის მღვიმე „ოჩაყნიში“ და მდ. მზიმთას ნაპირზე ახშთირის მღვიმეში.

ოქუმის კარსტული მღვიმე მდებარეობს მდ. ოქუმის კანიონის მარჯვენა მხარეს, ლუმურიშის ნეოლითური ნამოსახლარის მახლობლად. ოქუმის მღვიმე გათხარა შავიზღვისპირეთის ქვის ხანის შემსწავლელმა არქეოლოგიურმა ექსპედიციამ ნ. ბერძენიშვილის ხელმძღვანელობით. კლდოვან იატაკამდე დაყვანილ საძიებო თხრილში დადგინდა 1,5 მ სისქის კულტურული ფენები, რომლებშიც გამოიყო

8 ჰორიზონტი. ზედაპალეოლითური ფენის თავზე აღმოჩნდა ბრეჩიის ორ ფენას შორის მოქცეული უძრავი, დაახ. 10—12 სმ სისქის, ენეოლითური ნაშთების შემცველი ჰუმუსის ფენა. ოქუმის მღვიმის ენეოლითური ფენის მასალა მცირერიცხოვანია, მაგრამ იგი საინტერესოა სტრატეგრაფიული თვალსაზრისით. აქ გვაქვს უძრავი, სუფთა ფენა³¹.

მასალა ძირითადად წარმოდგენილია კაჟის ინდუსტრიით და მცირეოდენი კერამიკის ფრაგმენტებით. რიყის ქვის იარაღები აქ თითქმის არ არის. ნაპოვნია მხოლოდ საპრიალებელი და სათლელის ნამზადი. კაჟის მასალა წარმოდგენილია პრიზმული ნუკლეუსით, უხეშ და უწყესო ანატაკეცებზე დამზადებული არატიპური საფხეკებით, ორმაგი საფხეკებითა და კომბინირებული იარაღით. აქ მთელი სერიაა ლამელებისა, მათ შორის გვხვდება თავსწორრეტეშოიანი და თავირბრეტეშოიანი ცალეები. მიკროლითური ტექნიკის ნაწარმი წარმოდგენილია ორი ტრაპეციით (მათგან ერთი სამფერდამუშავებულია), ერთი სეგმენტით და ერთი ბლაგვგვერდა ლამელით. აღნიშნულ კაჟის მასალაში გვხვდება მუსტიერული იერის მასალაც.

კერამიკის ერთი ნაწილი წარმოდგენილია უხეში, მსხვილკეციანი ფრაგმენტებით, რომლებსაც ჰარბად ურევია ქარსისა და კვარცის ნაწილაკები. ნატეხების მეორე ჯგუფი თხელკეციანია. თიხა უკეთესადაა ნაზელი, ურევია ქარსი და სილა. თიხის ნაკეთობების უმეტესობა, როგორც ჩანს, მოვარდისფროდ ყოფილა გამომწვარი. მცირე რაოდენობითაა მოშავო-მონაცრისფრო ჭურჭლის ფრაგმენტები. გვხვდება როგორც ვარდისფერი, ისე მონაცრისფრო სარჩულიანი ნატეხები. კეცის გადანატეხში შეიმჩნევა რამდენიმე ფენა. კერამიკა სუსტადაა გამომწვარი, ფხვიერია, კარგად შეიმჩნევა წერნაქი და გაპრიალების კვალიც. ზოგჯერ ზედაპირს მოლესვაც ეტყობა. ფორმების აღდგენა ჭირს. სულ რამდენიმე ძირისა და ყელ-პირის ნატეხია. ძირები ბრტყელია. კედლებზე ქუსლიანი გადასვლით. ჭურჭლების ყელი ცილინდრული უნდა ყოფილიყო. გვხვდება ნაძვისებურად ამოკაწრული და წერტილოვანი ორნამენტი.

კერამიკა კეცის ფაქტურით, ფორმებითა და ორნამენტით (ნაძვისებური და ღრმულებიანი) ემსგავსება იმერეთისა და აფხაზეთის მღვიმეების ენეოლითური ფენების მასალებს (ახშთირი I, დარკვეთი I, სამელე კლდე). ოქუმის მღვიმის ზედა ფენის მასალები ენეოლითური ხანითაა დათარიღებული³². აღნიშნული კულტურის შესწავლის თვალსაზრისით განსაკუთრებულ ინტერესს იწვევს მღვიმე „ოჩაყნი“. იგი მდებარეობს ადღერის რ-ში, მდ. კულდესტას სათავეებთან, ვო-

³⁰ М. Г. Ниоралдзе. Археологические исследования в ущелье р. Цхалшителя.—ПАИ в 1980 году. 1981, с. 9.

³¹ გ. ფხაკაძე. დაახ. ნაშრომი, გვ. 68—75.

³² იქვე. გვ. 76.

რონცოვის ორსართულიანი მღვიმის ქვედა მწკრივში. მის მიმართ განსაკუთრებული ყურადღება გამოწვეულია მისი გეოგრაფიული მდებარეობით, სიახლოვეთ ბელორეჩენსკის უღელტეხილთან და მისი ახლო ანალოგებით კავკასიონის ვადალმა მდ. ბელაიას სათავეებთან მდებარე ძეგლებთან³³.

ვორონცოვის მღვიმის კომპლექსებს შორის „ოჩაენი“ ყველაზე აქაუღია. ამავე კულტურის უფრო მოგვიანო ეტაპის ძეგლები — „კოლოკოლნი“ და „ზალოჟენი“ — მდებარეობენ ვორონცოვის მღვიმის მეორე მწკრივში.

„ოჩაენის“ ქვის კომპლექსი ხასიათდება კაჟის ყუნწიანი ისრისპირებით, საფხეკებით, ქვის სხვადასხვა ქანებისაგან დამზადებული გახეხილ-გაპრიალებული ცულებით, სათლელ-სატეხებით, ქვის სამაჯურებით, მიკროლითური ტექნიკა და გეომეტრიული ფორმის იარაღები კომპლექსს არ ახასიათებს.

თიხის ჭურჭელი მრგვალძირიანი, ძაბრისებურყელიანი, კვერცხისებური ფორმის მკვეთრად გადმოღუნული პირით. ჭურჭელი სქელკეციანია, გაუპრიალებელი. ამ კერამიკის რამდენიმე ფრაგმენტს აქვს მეჭეჭიანი ორნამენტი. აქვე არის ყელის ნატეხები ღრმულებიანი სახეებით.

„ოჩაენის“ სამაჯურები ანალოგებს პოულობენ მეშოკოს, იასენოვა პოლიანას, ვესიოლისა და სკალას ნამოსახლარებთან³⁴.

„ოჩაენიში“, დარკვეთის მსგავსად, მეჭეჭიანი ორნამენტი ცოტაა და ამასთანავე იგი განლაგებულია ჭურჭლის ყელზე და არა მხრებზე, როგორც ეს ახასიათებს მდ. ბელაიას ნამოსახლარების კერამიკას. აღნიშნულ განსხვავებას ა. ფორმოზოვი ლოკალურ თავისებურებად მიიჩნევს და ამ ძეგლებს სინქრონულად თვლის³⁵. მეჭეჭიანი ორნამენტი ჭურჭლის ყელზეა განლაგებული აგრეთვე სამერცხლე კლდისა და ძუძუნის ჭურჭლებზეც. „ოჩაენიში“, სამერცხლე კლდისა და ძუძუნის მსგავსად, ბევრია ქვის იარაღი. როგორც ვხედავთ, კერამიკისა და ქვის ინვენტარის ზოგი თავისებურებით „ოჩაენი“ მეტ სიახლოვეს იჩენს დასავლეთ საქართველოს ძეგლებთან (სამერცხლე კლდე, ძუძუნა, დარკვეთი). განსხვავება იმაშია, რომ ამ უკანასკნელებში უკვე ჩნდება გაპრიალებული ჭურჭელი და „წითელპრიალა“, ე. წ. იმპორტული კერამიკა. ანალოგიური ნაკეთო-

ბები ჩნდება ვორონცოვის მღვიმის ზედა მწკრივის მოგვიანო ძეგლებში — „კოლოკოლნისა“ და „ზალოჟენის“ მღვიმეებში. ეს, რა თქმა უნდა, ქრონოლოგიური ნიშანია, რის გამოც „ოჩაენის“ ძირითად ფენას ი. სოლოვიოვი ნეოლითურად მიიჩნევდა. შემდეგ ა. ფორმოზოვმა, მდ. ბელაიაზე ჩატარებული გათხრების საფუძველზე, იგი გადაათარიღა და ადრემაიკოპის ეტაპს მიაკუთვნა³⁶. იგი თვლის, რომ „ოჩაენის“ ძირითადი ფენა, მიუხედავად იმისა, რომ მასში მეჭეჭიანი ორნამენტი ცოტაა, მეშოკოს ზედა ფენისა და სკალას თანადროულია. ა. ფორმოზოვი ამ ძეგლებს ერთ ქრონოლოგიურ, კერძოდ, შუა ჯგუფში ათავსებს. „ოჩაენის“ ზედა ფენაში ნაპოვნია ოქროს სპირალისებური საკიდი, მას ა. ფორმოზოვი ნოვოსვობოდნაიასა და კოსტრომსკაიას საკიდებს უკავშირებს. ამ უკანასკნელთან ერთად იგი „ოჩაენის“ ზედა ფენას მაიკოპის კულტურის პერიოდიზაციის მესამე ჯგუფში ათავსებს.

ენეოლითური კულტურის ნამოსახლარი აღმოჩენილი იყო აგრეთვე ახშტირის მრავალფენიან მღვიმეში მდ. მუხომთას მარჯვენა ნაპირზე, ს. ახშტირის მოპირდაპირე მხარეს (აღლერის რ-ნი). ძეგლს იკვლევდა ს. ზამიატინი³⁷, შემდეგ კი გააგრძელა ე. ვეკილოვამ.

ახშტირის მღვიმეში, ხუთი მეტრი სისქის დანალექებში გამოიყო ხუთი კულტურული ფენა (მუსტიე — შუასაუკუნეები). ზედა, პირველი ორი ფენა ენეოლითის ნაშთებს შეიცავდა (პირველ ფენაში შუა საუკუნეების მასალის მინარევით).

ზედა ფენა ს. ზამიატინის მიერ ჯერ ნეოლითურად იქნა მიჩნეული, ხოლო შემდეგ კი ენეოლითურად³⁸.

ზედა ფენა მეშოკოს ზედა ჰორიზონტის ასაკისაა, ქვედა კი უფრო ადრეული და შესაძლოა, ენეოლითის ადრეულ საფეხურს ეკუთვნოდეს. ქვის მასალა ამ ფენაში უფრო აქაუღად გამოიყურება. აქ ნაპოვნია ტრაპეციები, თავრეტუშიანი ლამელები, დიდი ზომის ცალკირლესილი ცულები, გახეხილ-გაპრიალებული, სამკუთხავანივკვეთიანი სათლელი, რიყის ქვის დარიანი საპრიალებელი, რეტუშით წვერგამოყვანილი სახვრეტები და ფოთლისებური, ორმხრივდამუშავებული შუბისპირი.

თიხის ჭურჭელი ფრაგმენტების სახითაა წარმოდგენილი. კერამიკა სტრუქტურით ახლოსაა დასავლეთ ამიერკავკასიის მღვიმეების ზე-

³³ Л. Н. Соловьев. Новый памятник культурных связей Кавказского Причерноморья в эпоху неолита и бронзы—стоянки Воронцовской плещеры.

³⁴ იქვე. ტაბ. I, II, V.

³⁵ А. Формозов. Каменный век и энеолит Прикубанья, с. 83.

³⁶ იქვე.

³⁷ მასალა დაცულია ლენინგრადის ანთროპოლოგიისა და ეთნოგრაფიის მუზეუმში (МАЭ). კოლექციის № 4699, 5580.

³⁸ ეს კარგად ჩანს МАЭ-ს ახშტირის კოლექციის ს. ზამიატინის მიერ შედგენილი დაფორმირებულ, ანგარიშიდან და ფენების სტრატეგრაფიული კრილიდან.

და ფენების კერამიკასთან. ჭურჭლები ბრტყელია, კედლებზე ქუს-
ლიანი გადასვლით, პირგადაშლილი, ოდნავ გამობერილი კორპუსით
უნდა ყოფილიყო. ორნამენტი იშვიათია, მაგრამ საინტერესოა, რომ
აქ ნაპოვნია, დარკვეთისა და ოქუმის ზედა ფენების მსგავსი, ამო-
კაწრული, „თევზიფხური“ სახეები. ახშტრის მასალა დღემდე გამო-
უქვეყნებელია, ამიტომ ჭირს მასზე უფრო ფართოდ მსჯელობა.

მღვიმური კულტურის თანადროული, მაგრამ უფრო მკაფიო ად-
რესამიწათმოქმედო კულტურის კომპლექსები მოგვცა დასავლეთ სა-
ქართველოს ღია ნამოსახლარებმა, რომლებსაც ქვემოთ მიმოვიხი-
ლავთ.

დასავლეთ ამიერკავკასიის ადრესამიწათმოქმედო კულტურის
პირველი ღია ნამოსახლარი აღმოჩენილი იყო მდ. რიონის მარჯვენა
ნაპირზე, ქ. ქუთაისის მიდამოებში მდებარე თეთრამიწის გორაზე
(ზღვის დონიდან 293 მ). აქ ზედაპირული მასალების მრავალწლიანი
შეგროვების შედეგად მოპოვებული იყო მრავალრიცხოვანი კოლექ-
ცია³⁹, რომელიც შეისწავლა და გამოაქვეყნა ნ. ბერძენიშვილმა (კი-
ლაძე). თეთრამიწა მან ნეოლითის შუა საფეხურით დაათარილა⁴⁰. მა-
სალის გამოქვეყნებამდე ძეგლზე გათხრები არ ჩატარებულა, ამიტომ
მისი სტრატეგრაფია გაურკვეველი იყო. თეთრამიწის კოლექციის მა-
სალა კი აშკარად მოწმობდა, რომ ძეგლი მრავალფენიანია და შეი-
ცავს სხვადასხვა ეპოქის მასალებს⁴¹ (მუსტიე-ანტიკური ხანა). რო-
გორც ნ. ბერძენიშვილი აღნიშნავს, თეთრამიწის კოლექციის ნაწი-
ლი, „რომელიც ქვის ხანის არა სპეციალისტებისათვის ადვილი ამო-
საცნობი ყოფილა — მაგალითად, კაყის ისრისპირები, ხელცულები,
ხელსაფქვავეები და ა. შ., გამოუყვიათ შედარებით უსახო ქვის მასა-
ლიდან და ცალკე გაუტარებიათ მუზეუმის კატალოგებში, ხოლო სხვა
მასალა... დაუტოვებიათ აღრიცხვის გარეშე, ამის გამო კოლექციის
ერთი ნაწილი დიდხანს იყო თვალს მიფარებული“⁴², მისთვის ხელ-
მისაწვდომი ყოფილა მხოლოდ კატალოგში გატარებული ნაშთები⁴³.

აღნიშნულიდან ცხადი ხდება მიზეზი, რამაც გამოიწვია თეთრა-
მიწის კოლექციის დანაწევრება და მისი თარიღის პრობლემატურობა.

³⁹ მასალა 1924—1934 წწ. შეგროვებული იყო ადგილობრივი მხარეთმცოდნის
პ. ჰაბუკიანის მიერ.

⁴⁰ ნ. კილაძე (ბერძენიშვილი). ახალი ქვის ხანის ძეგლები თეთრამი-
წიდან. — გვ. 262, 264.

⁴¹ დ. თუშაბრამიშვილი, ლ. ნებერიძე, საქართველოს ზოგიერთი
„ნეოლითური“ ძეგლის თარიღისათვის. გვ. 76—83.

⁴² ნ. ბერძენიშვილი. ქვედაპლეოლითური ნაშთები ქუთაისის მიდამო-
ებთან — კრ. მსკა, VI, თბ., 1974, გვ. 6.

⁴³ იქვე. გვ. 6, სქოლიო 13.

ძეგლის მრავალფენიანობა დღეს უკვე ექვს აღარ იწვევს. დ. თუშ-
აბრამიშვილმა⁴⁴ და შემდეგ თვით ნ. ბერძენიშვილმა ამ კოლექციიდან
გამოყვეს მუსტიური მასალა⁴⁵, რომელიც თეთრამიწის საერთო კო-
ლექციის დაახლოებით 60%-ს შეადგენდა. როგორც ჩანს, ეს გორა
უძველესი დროიდან (მუსტიე) დღემდე არის გამოყენებული სამოსახ-
ლოდ. ასეთ ვითარებაში ჩვენ არ გამოვრიცხავთ ძეგლზე ნეოლითური
ფენის არსებობის შესაძლებლობას. ამის საბუთს თითქოს იძლევა კი-
დეც თეთრამიწის გამოუქვეყნებელი მასალა, რომლის აღნიშნული
კუთხით შესწავლა მომავლის საქმეა; მიუხედავად ძეგლის მრავალფე-
ნიანობისა, გამოქვეყნებული კოლექციის დანარჩენი ნაწილი ენეო-
ლითურ ხანას განეკუთვნება (ტაბ. XVI).

1977 წ. თეთრამიწაზე ჩატარდა მოკლევადიანი სადაზვერვო გა-
თხრები⁴⁶, რომლის დროსაც ბორცვის ერთ მონაკვეთში (კირქვის კა-
რიერის მახლობლად) დადასტურდა ენეოლითური უძრავი კულტუ-
რული ფენა. აქ სულ გაითხარა 4 კვადრატი (1 მ×1 მ). ჭრილში შემ-
დეგი სტრატეგრაფია დადასტურდა: I. ჰუმუსის ფენა — 15 სმ. II;
მუქი ყვითელი თიხები — 0,80 მ; III. განამარხებული ჰუმუსი —
0,70 სმ; IV. ბაცი ყვითელი თიხნარი, რომელიც დედაქანის კირქვებზე
იღო — 0,20 მ.

II კულტურულ ფენაში, რომელიც განამარხებულ ნიადაგზე იყო,
აღმოჩნდა ენეოლითური ხანის მასალა. კერამიკა წარმოდგენილი იყო
ხელით ნაძერწი, სუსტად გამოწვარი, კირის ჭარბი მინარევებიანი თი-
ხის ჭურჭლის ფრაგმენტებით. ფენის ზედა ნაწილში ნაპოვნია ფიქა-
ლის სამაჯურის ნატეხი — დარკვეთისა და სამერცხლე კლდის ტიპისა;
ხელსაფქვავის ფრაგმენტები; რიყის ქვის სათლელისებური იარაღი
და ცულის ფრაგმენტები; კაყის იარაღებიდან მხოლოდ კიდურა სა-
ფხეკია ნაპოვნია. აღმოჩნდა აგრეთვე წარმოების ნარჩენები.

განამარხებული სტერილური ნიადაგის ზედა ნაწილში, ზედა ფე-
ნის საზღვართან აღმოჩნდა ჯიხვისა და ხარის ძვლები (განსაზღვრა
ა. ვეკუამ) და მცირეოდენი მასალა, ფენების სტრატეგრაფიული გან-
ლაგება და თვით მასალაც მოწმობს, რომ გორის ამ მონაკვეთში ექს-
პედიციამ მიაკვლია ენეოლითის უძრავ კულტურულ ფენას, რომელიც
უშუალოდ წარმოიქმნება ჰუმუსზე, და მოახდინა მისი განმარხება.

თეთრამიწის კოლექცია (ტაბ. XVI) წარმოდგენილია შრომის მრავ-

44 დ. თუშაბრამიშვილი, ლ. ნებერიძე, დასახ. ნაშრომი. გვ. 76—
83.

45 ნ. ბერძენიშვილი. დასახ. ნაშრომი. გვ. 3—21.

46 გათხრებში მონაწილეობდნენ: ნ. ბერძენიშვილი, კ. კალანდაძე, ა. ვეკუა და
ლ. ნებერიძე.

ვალრიცხოვანი იარაღებით, რომელთა დასამზადებლად გამოიყენებოდა ძირითადად კაჟი და ქვის სხვადასხვა ქანები. შედარებით ნაკლებად იყენებდნენ ობსიდიანს. კოლექციაში მზა იარაღების გარდა წარმოდგენილია ნაშადები, ნახევარფაბრიკატები და წარმოების ნარჩენები — ნუკლეუსები, ლამელებისა და ანატეც-ანატეხების სახით. კაჟის ნაწარმში უპირატესობა ენიჭება მასიურ ანატეცებსა და ლამელებისებურ ანატეცებზე დამზადებულ კიდურა საფხეცებს ოვალური ან ირიბი სამუშაო პირით⁴⁷. შედარებით მცირე რაოდენობითაა საჭრისები, სახვრეტები და კომბინირებული იარაღები. გეომეტრიული ფორმის მიკროლითები და მიკროლითური ტექნიკა ამ კომპლექსისათვის დამახასიათებელი არ არის. ყველაზე მკაფიოდ მასში წარმოდგენილია მიწათმოქმედებასთან დაკავშირებული იარაღები⁴⁸ (ტაბ. 16). პირფართო და წვერწამახული, დიდი ზომის წერაქვისებური და თონისებური მაკროლითები მიწის სათხრელ იარაღებს უნდა წარმოადგენდნენ. აქვე გვხვდება თხი „სოჭი-ადღერის“ ტიპისა. მისი გავრცელების უკიდურესი აღმოსავლეთის საზღვარი ჯერჯერობით თეთრამიწაა. განსაკუთრებული სიჭარბეა ხელსაფქვაებისა (30 ფრაგმენტი). ისინი მოგრძო, ოვალური ფორმისაა, ბრტყელი, ნახეი ზედაპირით. ნაპოვნია ქვიჩები, საბეგველ-საცხველები და ცალპირა, დაკბილული ნამგლის ჩასართები. აღნიშნული მასალა მეტყველი საბუთია მიწათმოქმედების განსაკუთრებული როლისა ამ ტომების მეურნეობაში. კოლექციაში დიდი რაოდენობითაა წარმოდგენილი შუბისა და ისრისპირები (34 ცალი). მათში გამოიყოფა ყუნწიანი, სწორფართიანი და ფრთამოღარული ცალები, არის სამკუთხა მოყვანილობის ფუძემდობარული შუბისპირებიც⁴⁹.

ქვის იარაღებიდან ყველაზე ჰარბადაა წარმოდგენილი ვახეხილ-გაპრიალებული იარაღები — სოლისებური ცულები, სათლელ-საჭრეტ-ლები და სატეხები⁵⁰. კოლექციაში მრავლადაა ქვის სამაჯურები.

კერამიკა კომპლექსში მცირე რაოდენობითაა წარმოდგენილი და ისიც იმდენად ფრაგმენტული სახით, რომ არ ხერხდება მსჯელობა მის ფორმებზე. ჩანს, რომ იგი უხეში, სქელკეციანი და ცუდად გამომწვარი ყოფილა. თიხა დიდი რაოდენობით შეიცავდა კირის მინარევებს.

ტერიტორიულ და ქრონოლოგიურ სიახლოვეს თეთრამიწის კომ-

პლექსთან იჩენს ტყიბულის მახლობლად, ს. ახალსოფელში⁵¹ აღმოჩენილი ენეოლითური ნამოსახლარი. ძველზე ფენები დარღვეულია წყალსაცავისაგან. ზედაპირული მასალის შეგროვების შედეგად მოპოვებული იყო მრავალრიცხოვანი კოლექცია. მისი წინასწარული, შედარებით-ტიპოლოგიური შესწავლა მოწმობს, რომ ძველი მრავალფენიანი უნდა ყოფილიყო. მასში ენეოლით-ადრებრინჯაოს ხანის კომპლექსებთან ერთად გამოიყო აგრეთვე ტიპური ზედაპალეოლითური კოლექცია⁵².

ენეოლითური კომპლექსი (ტაბ. XIX—XX), წარმოდგენილია კაჟის ორმხრივდამუშავებული მრავალრიცხოვანი შუბისპირებითა და ისრისპირებით, რომლებიც დამზადებულია წნეებით რეტუსის მეშვეობით. შუბისპირების უმეტესობა ყუნწიანია, ფოთლისებური მოყვანილობის, ფორმების დიდი ვარიაციებით. არის მცირე ზომის ისრისპირები, ნაწილობრივი ორმხრივი დამუშავებით, მრავლადაა კაჟის ორმხრივდამუშავებული ნამგლისპირები, რომელთა შორის არის როგორც დაუკბილავი, ისე დაკბილული ცალები. ისინი წარმოდგენილია სწორკუთხა და სამკუთხა ჩასართებით. კიდევ უფრო ბევრია რიყის ქვის ვახეხილ-გაპრიალებული ცალპირლესილი ცულები, სატეხ-სათლელები, რომელთა უმრავლესობას ტრაპეციის ფორმა და განივკვეთი აქვს. კოლექციაში არის ვახვრეტილი, მრგვალი კერამიკის და ქვიშაქვის წრები.

კერამიკა თიხის ჭურჭლების ორი განსხვავებული ჯგუფითაა წარმოდგენილი. ესენია მოვარდისფროდ გამომწვარი, ქილისებური ფორმის ბრტყელძირა ნაკეთობები, კვარცისა და ქარსის მინარევით და შავბრიალა, ვარდისფერსაჩუღიანი ჭურჭლების ფრაგმენტები, რომლებსაც აგრეთვე ურევია კვარცისა და ქარსის ნაწილაკები და აქვთ ნახევარსფერული ყურები.

პირველი ჯგუფის კერამიკა ახლოსაა დასავლეთ საქართველოს მღვიმეების ენეოლითურ კერამიკასთან, მეორე კი — დასავლურ ქართულ ადრებრინჯაოს ხანის თიხის ჭურჭლებთან (ჩიხორი).

მკვიდრ მიწათმოქმედ-მესაქონლეთა კულტურის შესასწავლად მნიშვნელოვანი მასალა მოგვცა თერჯოლის რ-ში აღმოჩენილმა, ამჟამად ჯერჯერობით შესწავლის პროცესში მყოფმა ჩიხორის ნამოსახ-

47 ნ. კილაძე (ბერძენიშვილი). ახალი ქვის ხანის ძეგლები თეთრამიწიდან. ტაბ. I.

48 ნ. კილაძე-ბერძენიშვილი. დასახ. ნაშრ. გვ. 246, სურ. 7, ტაბ. VI, VIII ბ.

49 ნ. კილაძე-ბერძენიშვილი. დასახ. ნაშრომი. ტაბ. IX, X.

50 იქვე. ტაბ. IV, V; გვ. 245. სურ. 5—6, სურ. 8.

51 ძველი აღმოჩენილი იყო 1984 წელს ტყიბულის მხარეთმცოდნეობის მუზეუმის თანამშრომლების მიერ.

52 Г. О. Тортладзе. Новые находки верхнего палеолита в Западной Грузии (ხელნაწერი).

ლარმა⁵³ (ტაბ. XVII—XVIII). ძეგლი მდებარეობს მდ. ძუსას (ყვი-რილის მარჯვენა შენაკადი) მარჯვენა ნაპირზე, ს. ჩიხორში მდებარე მაღალ კონცხისებურ გორაზე, რომლის სიმაღლე მდინარის დონიდან 75 მ-ია, ზღვის დონიდან კი 320 მ. აღნიშნული გორის თხემზე აღმოჩენილი იყო დარღვეული ფენების მქონე ნამოსახლარი. მასალის შედარებით-ტიპოლოგიურმა შესწავლამ გვიჩვენა, რომ აქ მოპოვებული იყო განსხვავებული კულტურული ფენებიდან მომდინარე — გვიანენეოლითური და ადრებრინჯაოს ხანის ვეიანი ეტაპის — კომპლექსები. ამ უკანასკნელს პარალელები მოეძებნება ქვაცხელების B ფენასთან. აქ ჩვენ განვიხილავთ ვეიანენეოლითურ კომპლექსს, რომელიც ხასიათდება კაჟის მრავალრიცხოვანი, ორმხრივდამუშავებული ნამგლისპირებით — სწორკუთხა და სამკუთხა ჩასართებით, მათი უმრავლესობა დაუქბილავია და სამუშაო პირზე აქვს ინტენსიური გამოყენების კვალი; დიდი რაოდენობითაა კაჟის ორმხრივდამუშავებული შუბისპირები და ისრისპირები, რომლებიც ფორმათა მრავალრიცხოვნებით ხასიათდება — ყუნწიანი ფოთლისებური, ყუნწიანი ფრთააბოლარული, ფუძეამოლარული, ფუძემორკალული და სხვა. განსაკუთრებით აღსანიშნავია მიკროლითური ისრისპირები. მრავლადაა უხეშ ანატეცებზე ნაკეთები სხვადასხვა ტიპის საფხეკები, შედარებით ნაკლებია საჭრისები, გვხვდება სახვრეტები, დაკბილული და საჩხისებური იარაღები. გეომეტრიული ფორმის მიკროლითები, რიყის ქვისაგან დამზადებული გახეხილ-გაპრიალებული იარაღები, კვირისტაგები და სამაჯურები ჩიხორის ნამოსახლარს არ ახასიათებს.

ნამოსახლარზე დიდი რაოდენობით იყო ნაპოვნი თიხის ჭურჭლის ფრაგმენტები, რომლებშიც ძირითადად ორი ჯგუფი გამოიყოფა. პირველ ჯგუფში ერთიანდება ხელით ნაძერწი, მოვარდისფრო-მონაცრისფროდ გამომწვარი, უყურო, პირგადაშლილი, ბრტყელძირა, ხაოიანი ზედაპირის მქონე ჭურჭლები, რომლებსაც კეცში ურევია კირი, ქარსი და კვარცი. ეს კერამიკა ანალოგებს პოულობს დასავლეთ საქართველოს მღვიმეების ენეოლითური ფენის მასალებთან (სამელე კლდე, სამერცხლე კლდე, დარკვეთი, ძუძუანა და სხვ.), იმ განსხვავებით, რომ ამ მრავალრიცხოვან ფრაგმენტებში არ გვხვდება წითელპირილა, განლექილი თიხისაგან დამზადებული, თხელკეციანი, ე. წ. „იმპორტული“ ჭურჭლების ნატეხები, რომლებიც ცნობილია აღნიშნული მღვიმეებიდან.

კერამიკის მეორე ჯგუფი უფრო მოგვიანოდ გამოიყურება. ესაა დასავლეთ საქართველოს ადრებრინჯაოს ხანის შავპირილა, ვარდის-

ფერსარჩულიანი ჭურჭლის ფრაგმენტები, ნახევარფერული ყურებით. ეს ნაკეთობები ადგილობრივი თიხისაგანაა დამზადებული და ასევე ქარბად შეიცავენ კირის, კვარცისა და ქარსის მინარევებს. ეს „მტკვარარეული“ კერამიკის გავლენით დამზადებული ადგილობრივი ნაწარმია. მაგრამ ამასთანავე ნამოსახლარზე ნაპოვნი იყო აგრეთვე ტიპური „მტკვარარეული“ კერამიკის რამდენიმე ფრაგმენტი. აღნიშნულ ნაწარმთან კავშირში უნდა იყოს კერამიკული გახვრეტული წრები, სპილენძის ოთხწახნაგა ისრისპირი და მცირე ზომის, წელშეზნეული საკიდი, ქვაცხელას B ფენის ანალოგიური. ჩიხორის ნამოსახლარზე დიდი რაოდენობით აღმოჩნდა შინაური ცხოველების ძვლები (ხარი, ცხვარი, თხა, ღორი, ძაღლი), მცირე რაოდენობით დადასტურდა გარეულ ცხოველთა ძვლები — ტახის, კურდღლის, კვერნას (განსაზღვრა ი. ბურჩაყ-აბრამოვიჩმა).

ჩიხორის ნამოსახლარზე აღმოჩენილი ნამგლისპირების ტრასოლოგიური შესწავლის შედეგად გაირკვა, რომ ისინი ნახმარი იყო მარცვლეული კულტურების სამკელად (ტრასოლოგიური ანალიზი გააკეთა გ. კორობკოვამ).

როგორც ვხედავთ, ჩიხორელების მეურნეობის საფუძველს შეადგენდა მიწათმოქმედება და მესაქონლეობა. ნადირობას უმნიშვნელო როლი ენიჭებოდა.

ქვემო სვანეთსა და ლეჩხუმში ნეოლით-ენეოლითის ეპოქები ჯერჯერობით შეუსწავლელია. აღნიშნული ძეგლების კვლევა-ძიება ამ რეგიონში ინტენსიურად არ მიმდინარეობს, ამიტომ მასალების აღმოჩენას ჯერჯერობით ისევ შემთხვევითი ხასიათი აქვს. აღნიშნულ ვითარებაში დასავლეთ საქართველოს ნეოლით-ენეოლითური კულტურის კვლევაში და მასთან დაკავშირებული საკითხების გადაწყვეტაში განსაკუთრებული მნიშვნელობა ენიჭება ამ მხარეებში აღმოჩენილ პირველ მასალებს.

ამ თვალსაზრისით განსაკუთრებულ ყურადღებას იმსახურებს სვანეთის არქეოლოგიური ექსპედიციის მიერ (ხელმძ. შ. ჩართოლანი) ლენტეხის რაიონის სოფ. რცხმულურში, ადგილ „ლაზგაზე“ 1978 წ. აღმოჩენილი ნამოსახლარიდან მომდინარე რიყის ქვისა და კაჟის იარაღ-ხელსაწყოებისა და წარმოების ნარჩენებისაგან შემდგარი კოლექცია (ტაბ. XXIII). აღნიშნული მასალა არაერთგვაროვანი და ამასთანავე ნაკლებია⁵⁴, მაგრამ მიუხედავად ამისა, ვარკვეულ წარმოდგენას იძლევა ნეოლით-ენეოლითური კულტურის გავრცელებაზე მთის რეგიონში.

⁵⁴ კოლექცია ჩვენ მიერ იყო დამუშავებული. სხვადასხვა მიზეზების გამო არ მოხერხდა ქვის კომპლექსის თანხლები კერამიკის გაცნობა.

XXI—XXII ტაბულებზე მოცემული ნივთების ჩანახატები გადმოგვცა არქეოლოგმა ლ. წერეთელმა, რისთვისაც დიდ მადლობას მოვასხენებთ.

⁵³ Л. Д. Небнеридзе. Работа Терджольской археологической экспедиции.—ПАИ в 1981 году. Тбилиси. 1984, с. 7—10.

კოლექციაში წარმოდგენილია ქვის სხვადასხვა ქანებისაგან დამზადებული ცალპირლესილი, კარგად ნახეხ-ნაპრიალები ცულები, სათლელ-სატეხები, საჩეხები, სახეხ-სასრესები, საბეგველ-საცეხველები, ფილთაქვები, ოვალური ხელსაფქვავეები; კაჟის მასალა — ფრთამოდარული და სამკუთხა, ორმხრივდამუშავებული ყუნწიანი ისრისპირები, ფოთლისებური, ორმხრივდამუშავებული შუბისპირი, მასიურ ანატაკეცებზე დამზადებული საფხეკები და საჭრისები, ზურგიანი და ნები, განიერი ლამელები, წარმოების ნარჩენები — პრიზმული და კონუსური ნუკლეუსები, ანატაკეც-ანატეხები.

კოლექციაში განსაკუთრებით გამოირჩევა ბლავგვერდა მიკროლაშელა, მიკროლითური საფხეკი, თავრეტუშიანი ლამელა და ობსიდიანის ფანქრისებური ნუკლეუსი მიკროლაშელების ატაკეცის კვალით.

სტრატეგრაფიული მონაცემების უქონლობის გამო, „ლაზგას“ კოლექციის შედარებითი დათარიღებისას ძირითადად ვიფარვლებით ტიპოლოგიური მონაცემებითა და პარალელებით. დათარიღებას ართულებს აგრეთვე ამ ძეგლის მრავალფენიანობა, კოლექციაში სხვადასხვა ფენის ნივთების მოხვედრის შესაძლებლობა. ძეგლის მთლიანად გაუთხრელობა და კოლექციის სიმცირე ხელს უშლის კომპლექსში ზოგიერთი ადრეული იერის მქონე მასალის ხასიათის გარკვევას. კერძოდ, ესა თუ ის ადრეული ფორმა გადმონაშთური ელემენტია, თუ საქმე გვაქვს უფრო ადრეული ფენის მასალის შემორთვის ფაქტთან.

მასალის ტიპოლოგიური ანალიზისას თავისებურად გამოიყურება იარაღების ერთი ჯგუფი, რომელსაც შედარებით ადრეული იერი აქვს. ასეთია მიკროლითური საფხეკი შემადლებული ფრჩხილის ფორმის პირითა და ფაქიზი რეტუშით დამუშავებული გვერდებით. ამგვარი იარაღები ცნობილია მეზოლით-ადრენეოლითური ძეგლებიდან. ადრეული იერის მატარებელია ბლავგვერდა მიკროლაშელაც, რომელიც გადმონაშთის სახით გვხვდება გვიანმეზოლით-ადრენეოლითის ძეგლებში. საინტერესოა თავირბრეტუშიანი, მცირე ზომის ლამელა, რომელიც სერიებადაა წარმოდგენილი ნეოლითურ ძეგლებში. მაგრამ აქაური ლამელა დამუშავების დეტალებით თავისებურად გამოიყურება. კერძოდ, თავი რეტუშირებულია როგორც ზურგის, ასევე მუცლის მხრიდან და ერთ-ერთი გვერდი მუცლის მხრიდან მთლიანად დამუშავებულია ფაქიზი რეტუშით. ამგვარი თავირბრეტუშიანი ლამელა აღნიშნული სერიებიდან ცნობილი არ არის. ამავე ჯგუფს მიეკუთვნება ადრეული იერის ფანქრისებური ნუკლეუსი, მიკროლაშელების ატაკეცის კვალით. მსგავსი ნუკლეუსები ცნობილია მეზოლითური და ადრენეოლითური ძეგლებიდან.

განსხვავებულად გამოიყურება იარაღების მეორე ჯგუფი, რომელსაც პირველთაგან შედარებით მოგვიანო იერი აქვს. ესაა რიყის ქვისაგან დამზადებული მცირე ზომის, კარგად გაპრიალებული ქედ-შემადლებული ტრაპეციის ფორმის სათლელები, რომლებიც დამახასიათებელია ენეოლით-ადრებრინჯაოს ხანის ძეგლებისათვის (თეთრი მღვიმე, სამერცხლე, სამელე კლდე, დარკვეთი და ძუძუანას ზედა ფენები).

ამავე ჯგუფს მიეკუთვნება ისრისა და შუბისპირები. ფრთადაშვებული, მცოცავი წნევითი რეტუშით ორმხრივდამუშავებული ისრისპირები ძირითადად გვხვდება ენეოლით-ადრებრინჯაოს ხანის ძეგლებში. რცხმელურის ისარს გვერდები ხერხისებური ფაქიზი რეტუშით აქვს დამუშავებული. ეს რეტუშის მოგვიანო სახეა და იშვიათად გვხვდება დასავლეთ საქართველოს ენეოლითურ ძეგლებზე, იგი საერთოდ ლითონის ხანას უკავშირდება. კომპლექსში არსებული რომბისებური მოყვანილობის შუბისპირი ახალგაზრდაებს ძეგლს. მსგავსი იარაღები ცნობილია დასავლეთ ამიერკავკასიის ენეოლითის ძეგლებიდან.

კოლექციაში არსებული ცული დამუშავებულია გახეხვა-გაპრიალებისა და მოკოდვის კომბინირებული ტექნიკით. აღსანიშნავია უხეშ ანატაკეცებზე დამზადებული საფხეკები და ხიწვიანი საჭრისი. ამ უკანასკნელების ცალკე პოვნის შემთხვევაში ისინი შეიძლება პალეოლითისათვის მიგვეკუთვნებინა, მაგრამ თუ გავიხსენებთ იმას, რომ ენეოლითის ძეგლებში, როდესაც ქვის ტექნიკა ეცემა, იარაღებს ხშირად უხეში, ზედაპალეოლითური იერი აქვთ, შეიძლება ისინი ერთ კომპლექსად მივიჩნიოთ.

კოლექციაში არა გვაქვს გეომეტრიული ფორმის მიკროლითები და მიკროლაშელები. იმის გამო, რომ ძეგლი ბოლომდე გათხრილი არ არის და ხელთ არა გვაქვს სრული კოლექცია, მასალის ტიპოლოგიური ანალიზი ჭერჭერობით მხოლოდ წინასწარული დათარიღების საშუალებას იძლევა. ვითვალისწინებთ რა კოლექციის ტიპოლოგიურ შემადგენლობას, მას ფართო ქრონოლოგიურ, კერძოდ ნეოლით-ენეოლითის ჩარჩოებში ვათავსებთ. ძეგლის შემდგომი გათხრები და მისი მთლიანი შესწავლა დააზუსტებს როგორც ძეგლის თარიღს, ისე ამ ორი სხვადასხვა ჯგუფის მასალების ურთიერთმიმართებასაც.

არანაკლებ საინტერესო მასალას იძლევა ცაგერის მხარეთმცოდნეობის მუზეუმში დაცული ამავე რაიონის სხვადასხვა პუნქტიებიდან (ნაკურალეში, ალვი, საქორია, ლილაში) მომდინარე ენეოლითის ხანის მასალები (ზოგიერთი ნივთი შესაძლოა ადრებრინჯაოს ხანის კომპლექსსაც კი ეკუთვნოდეს) (ტაბ. XXI—XXII).

მასალები ძალიან მკაფიოა და ეჭვს არ იწვევს ამ რეგიონში ენეოლითური ხანის ძეგლების არსებობა.

აღნიშნული მასალა წარმოდგენილია კაყის ორმხრივდამუშავებულ, ფუძემოლარული შუბისპირებითა და მკაფიო კბილანების მქონე ორმხრივდამუშავებული ნამგლით. აქედან ცნობილია ბარის ენეოლითური ძეგლებისათვის დამახასიათებელი ფოთლისებური, ორმხრივდამუშავებული შუბისპირებიც, სამაჯურის ფრაგმენტი, დიდი რაოდენობითაა ქვის გახეხილი სათლელ-სატეხები.

განსაკუთრებით საყურადღებოდ მიგვაჩნია ს. ლაილაში დადასტურებული ტოპონიმები — გრძელახო და ახოსთავი, და სწორედ ამ უკანასკნელზე ენეოლითური ხანის ხელსაფქვავის ფრაგმენტისა და რიყის ქვის დაზიანებული ცულის ნატეხის პოვნის ფაქტი.

მკაფიო აღრესამიწათმოქმედო კულტურა გამოვლინდა კავკასიის შავიზღვისპირეთში — სოჭი-ადღერის მხარეში. აქ უკვე დასტურდება მრავალრიცხოვანი ნამოსახლარები ე. წ. „სოჭი-ადღერის“ ტიპის თოხებით⁵⁵. აღნიშნული კულტურის ძეგლები ცნობილია მღ. შხიმთას ტერასაზე კაზაჩი ბროდიდან, ს. ახშთირიდან, მოლდოვკადან; სოჭის მახლობლად — ბატარეიკა, პლასტუნკა, აყეკა და ბოჩაროვ რუჩეიდან; იმერეთის ყურედან და სხვა. მოგვიანებით გაირკვა, რომ ეს კულტურა მოიცავს არა მარტო სოჭი-ადღერის მხარეს, არამედ იგი უფრო სამხრეთითაც ვრცელდება და ოჩამჩირემდე აღწევს⁵⁶.

თოხები მზადდებოდა ბრტყელი, ოვალური რიყის ქვების შუაზე გაბობილი ნაწილებისაგან, რომლებსაც ცალ ბოლოზე უხეში ათლით ყუა უკეთდებოდა ტარში ჩასამაგრებლად, ოვალური სამუშაო პირი კი ოდნავ უმუშავდებოდა დამატებით.

მსგავს იარაღებს მესობოტამიიდან ყ. დე მორგანი ცულებად მიიჩნევდა⁵⁷, ხოლო ა. ფორმოზოვი მათ ადრე გამოსულ ნაშრომში სათლელების ფუნქციას მიაწერდა და თვლიდა, რომ კავკასიის ქვიანი

წიადაგების დასამუშავებლად ისინი არ გამოდგებოდა⁵⁸, მოგვიანებით კი მან ეს იარაღები თოხებად მიიჩნია⁵⁹.

სოჭი-ადღერის ტიპის თოხებთან ერთად აღნიშნულ ნამოსახლარებზე ნაპოვნი იყო აგრეთვე ორმხრივდამუშავებული ნამგლისპირები, ხელსაფქვავეები, გახეხილ-გაპრიალებული რიყის ქვის იარაღები, საწაფები, შუბისპირები და ისრისპირები. გეომეტრიული მიკროლითები აქ არ აღმოჩენილა. აქვე (იმერეთის ყურე) დასტურდება დარღვეული ნამოსახლარის ქვის საძირკვლები და კერების ნაშთები⁶⁰.

აღნიშნული ტიპის თოხების შესახებ გამოთქმულია მოსაზრება, რომ ისინი იხმარებოდა მათი გავრცელების რაიონში არსებული მსუბუქი წიადაგების დასამუშავებლად⁶¹.

სოჭი-ადღერის ტიპის თოხებს პარალელები მხოლოდ წინა აზიაში მოექებნება — სუზა 1, ჯემდეთ-ნასრი⁶², ხასუნა⁶³, სიალიკი⁶⁴, რასაც ა. ფორმოზოვი სამართლიანად ხსნის იმ ურთიერთობით, რომელიც არსებობდა კავკასიისა და წინა აზიის შორის უძველესი პერიოდიდან⁶⁵. მაგრამ შავიზღვისპირეთის თოხებს იგი ძვ. წ. IV—III ათასწლეულებით ათარიღებს.

სოჭი-ადღერის ტიპის თოხების წინააზიური პარალელები თავსდება ძვ. წ. VI—IV ათასწლეულების საზღვრებში. მართებულად გვეჩვენება ამასთან დაკავშირებით რ. მუნჩაევის მოსაზრება, რომ წინააზიური კულტურის ელემენტები კავკასიაში შესაძლებელია შემოსულიყო მხოლოდ იმ დროს, როდესაც ისინი გავრცელებული იყო წინა აზიაში⁶⁶. უკანასკნელი სპეციალური გამოკვლევების მიხედვით სოჭი-ადღერის ტიპის თოხები ენეოლითის ხანას განეკუთვნება⁶⁷, თუმცა ეს იარაღები ზოგიერთ ადრებრინჯაოს ხანის ნამოსახლარზეც (ოჩამჩირე) გვხვდება⁶⁸.

⁵⁵ А. А. Формозов. О датировке..... с. 139.

⁵⁶ მისივე. Каменный век....., с. 61.

⁶⁰ И. К. Недоля. დასახ. ნაშრომი, გვ. 143.

⁶¹ იქვე.

⁶² E. Mackay. Report on excavation at Jemdet Nasr, Iraq-Field. Museum of natural history-Anthropology, memoirs, v. 1. N 3. Chicago, 1931, tab. LXXV.

⁶³ Saton Loyd and Fuad Safar. Tell Hassuna.—Journal of Near Eastern Studies, V, IV, N 4. Chicago, 1945, pict. 19, 20.

⁶⁴ R. Chirshmann. Fouilles de Sialk de Kashan, V, I, Paris, 1938, tab. LVII, 2.

⁶⁵ А. А. Формозов. Каменный век., с. 61.

⁶⁶ Р. М. Мунчаев. დასახ. ნაშრომი, с. 71.

⁶⁷ იქვე. გვ. 84.

⁶⁸ Н. Н. Соловьев. დასახ. ნაშრომი.

⁵⁵ А. А. Формозов. О датировке неолитических стоянок Черноморского побережья Кавказа.—КСИИМК, 67, 1957; И. К. Недоля. Орудия земледелия эпохи неолита из района Адлера.—იქვე. с. 142—143; Л. И. Соловьев. Новый памятник культурных связей Кавказского Причерноморья в эпоху неолита и бронзы, с. 137—138; В. Н. Марковин, Р. М. Мунчаев. Одних типах каменных орудий Северного Кавказа —КСИА, 84, 1961, с. 27—29; А. А. Формозов. Неолит Крыма и Черноморского побережья Кавказа, с. 126—128; В. В. Бжания. Древнейшая культура Абхазии. Автореферат канд. диссер., М., 1966.

⁵⁶ Л. Н. Соловьев. Энеолитическое селище у Очамчирского порта в Абхазии.—Тр. Абх. НИИ Груз. ФАН СССР, вып. 15. Сухуми, 1939.

⁵⁷ I. de Morgan. La prehistoire orientale, t. III, Paris, 1927, p. 70 — 71.

საინტერესო მასალა მოგვცა მესხეთ-ჯავახეთის ტერიტორიაზე, მდ. ოცხეს მარჯვენა, პირველ ტერასაზე, ყანობილის მთის ძირში აღმოჩენილმა ნამოსახლარმა⁶⁹, რომელიც აღნიშნულ კულტურას უნდა ეკუთვნოდეს. ნამოსახლარი ზღვის დონიდან 1300 მ სიმაღლეზე მდებარეობს. კულტურული ფენები მასზე 2 მ-ის სისქის ნალექების ქვეშ იყო მოქცეული. აქ დადასტურებული იყო ნაშალი კლდისაგან ნაგები (მშრალი წყობა) მოგრძო, სწორკუთხა ნაგებობების ნაშთი, დამწვარი ძვლების ანაბეჭდიანი ბათქაშით. კ. კალანდაძე ვარაუდობს, რომ ამ ნაგებობას ბანური გადახურვა უნდა ჰქონოდა⁷⁰. ნაგებობის ცენტრში კერის ნაშთი იყო ნაპოვნი. მასალა წარმოდგენილი იყო კაყის, რიყის ქვისა და ძვლის იარაღებითა და კერამიკით. ნაპოვნი იყო მოგრძო, ოვალური ხელსაფქვავი, ყუნწიანი და ფოთლის ფორმის ორმხრივ-დამუშავებული ისრისპირები, საფხეკი, სახოკები, დანები, დანა-სახოკები, სახვრეტები, დაკბილული იარაღები, ბაზალტის საჩეხი იარაღი, რიყის ქვის სათიხრები, არგილიტის სათლელ-სატეხი, შურდულის ქვა და სხვ.

ნამოსახლარზე დიდი რაოდენობით აღმოჩნდა თიხის ჭურჭლის ქილისებური, ქოთნისებური, დერგისებური და ჯამისებური — ნაკეთობების ნატეხები. ჭურჭელი მორუხო-მონაცრისფროა, ცუდად გამომწვარი, აქვს კვარცისა და ქარსის მინარეგები. ზოგიერთს ეტყობა ჭილოფის ანაბეჭდი. ჭარბობს ბრტყელძირა ჭურჭლები ძირიდან კედლებზე კუთხოვანი გადასვლით. იშვიათია ქუსლიანძირიანი და მრგვალძირიანი ნაკეთობები. არის სწორპირიანი, პირმოყრილი და პირგადაშლილი, უმეტესად დაბალყელიანი ჭურჭლები, გამოწკლისი ერთი ცილინდრულყელიანი⁷¹.

განსხვავებულად გამოიყურება სფერულტანიანი, მრგვალძირიანი, წითელპრიალა, თხელკეციანი, კარგად გამომწვარი, დაბალყელიანი და პირგადაშლილი ჭურჭელი. მსგავსი ჭურჭლები ცნობილია სამეღე კლდის, სამერცხლე კლდისა და ძუძუანას ზედა ფენებიდან⁷².

ძეგლების ზემომოტანილი მიმოხილვიდან ჩანს, რომ კომპლექსები ძირითადად ერთგვაროვანია, მაგრამ საერთო, ზოგადი მსგავსების გარდა აქვთ აგრეთვე მრავალრიცხოვან ქრონოლოგიურ (კულტურის ჩარჩოებში) თუ მეურნეობრივ თავისებურებებთან დაკავშირებული განსხვავებებიც, რომლებსაც გზადაგზა ვუსვამთ ხაზს.

აღნიშნულ ძეგლებს, იმისდა მიხედვით, თუ რა ადგილი უჭირავთ ეპოქის ქრონოლოგიურ ჩარჩოში, ესა თუ ის ელემენტი სხვადასხვა რაოდენობით ახასიათებს, განსხვავება აგრეთვე იარაღების დამუშავების ხარისხსა და ფორმებშიც.

ყველაზე მთავარი საერთო ნიშანი მღვიმური და ღია ნამოსახლარებისა არის საბრძოლო-სანადირო იარაღების სიჭარბე. ისინი წარმოდგენილია კაყის ორმხრივდამუშავებული შუბისპირებითა და ისრისპირებით. ახასიათებთ ფორმათა მრავალგვარობა — გვხვდება ყუნწიანი და უყუნწო, სწორფრთიანი, მომრგვალებულფრთიანი, ფრთადაშვებულ-ამოღარული შუბისპირები და ისრისპირები, არის გვერდ-ამოღარულებიც. საკმაოდაა უყუნწო, სამკუთხედის ფორმის სწორფრთიანი და ფუქამოღარული ცალები.

აღნიშნულ ძეგლებში კაყის ინდუსტრია ნეოლითური ძეგლები-საგან განსხვავებულია. ხმარებიდან გამოდის და იშვიათად გვხვდება ისეთი იარაღები, როგორიცაა საფხეკები, საჭრისები, სახვრეტები, კომბინირებული იარაღები, დანები; მათი დამუშავების ხარისხი ეცემა. მიკროლითური ტექნიკა და გეომეტრიული ფორმის მიკროლითები მხოლოდ ზოგიერთ ძეგლში (სამეღე კლდე, დარკვეთი, ოქუმი), თითო-ოროლა გადმონაშთის სახით გვხვდება. სამაგიეროდ ვითარდება და იხვეწება წნევითი რეტუშით იარაღების ორმხრივი დამუშავება (შუბისპირები, ისრისპირები, ნამგლისპირები).

მიმოხილული ძეგლები ხასიათდება ქვის სხვადასხვა ქანებისაგან (რიყის ქვა, არგილიტი, სერპანტინი, ბაზალტი) დამზადებული, გახეხილ-გაპრაილებული იარაღებით (ცულები, სატეხ-სათლელები). მათი უმრავლესობა ბრტყელი და ცალპირლესილია, იშვიათად გვხვდება ორპირლესილებიც; თეთრამიწაზე ამგვარი იარაღები ძალიან ბევრია, შედარებით ნაკლებია ისინი ტყიბულის ახალსოფლის კომპლექსში, ხოლო ჩიხორში, რომელიც ამ ძეგლებთან შედარებით მოგვიანოა, ამგვარი იარაღი არც ნამოსახლარსა და არც სახელოსნოში ნაპოვნი არ ყოფილა.

ღია ნამოსახლარებზე გვხვდება რიყის ქვისაგან დამზადებული წერაქვისებური და თიხისებური იარაღები (თეთრამიწა, სოჭი-ადლერის ნამოსახლარები).

განსაკუთრებით უნდა აღინიშნოს ღია ნამოსახლარებზე (თეთრამიწა, ახალსოფელი, ჩიხორი) კაყის ორმხრივდამუშავებული ნამგლისპირების სიჭარბე და მრავალგვარობა. მღვიმურ ძეგლებში ამგვარი იარაღები არ გვხვდება. მღვიმეებში არ გვხვდება აგრეთვე მიწის დასამუშავებელი ქვის იარაღებიც. აქ ბევრია ძვლისა და რქის წვერწა-

⁶⁹ კ. კალანდაძე. აღრემიწათმოქმედი ტომების კულტურის ნაშთები აბას-თუმანში. — საისტორიო კრებული, 1961, 5, გვ. 371—381.
⁷⁰ იქვე. გვ. 375—378.
⁷¹ იქვე. გვ. 374.
⁷² იქვე.

მახული და სატარეხვრელიანი იარაღები, რომლებსაც ნ. ბერძენიშვილი სამიწათმოქმედო იარაღებად მიიჩნევდა⁷³.

ძვლისა და რქის იარაღები უფრო დიდი რაოდენობით გვაქვს მღვიმეებიდან. ისინი წარმოდგენილია სადგისებით, მახათებით, სახვრეტებით, მიწის სათხრელი იარაღებით, საპრიალებლებით და სხვ.

სამკაულების ყველაზე გავრცელებული სახეა ფიქალისაგან დამზადებული ფირფიტისებური, გახეხილ-გაპრიალებული სამაჯურები, რომლებსაც უმეტესად ოთხკუთხა, იშვიათად სამკუთხა განივკვეთი აქვს. ისინი იშვიათად მზადდებოდა აგრეთვე თიხისაგან (საგვარჯილე). სამაჯურების ნახევარფაბრიკატები ყვირილის ხეობის ძეგლებში ნაპოვნი არ არის. აღსანიშნავია, რომ თეთრ მღვიმეში, ოქუშსა და სამერცხლე კლდეში ამგვარი სამკაულები არ გვხვდება. არ ყოფილა ისინი ნაპოვნი არც ჩიხორის ნამოსახლარზე.

მღვიმურ ძეგლებზე ათეულობითაა ნაპოვნი კონუსური და ბიკონუსური, ორნამენტისანი და უორნამენტო კვირისტავეები. ორნამენტად გამოიყენებოდა წვრტილები, ფრჩხილისებური და სხივისებური ქდეები. ღია ნამოსახლარებზე აღნიშნული ნივთები ან საერთოდ არ გვხვდება, ან იშვიათად. აქ აღსანიშნავია კერამიკული ან ქვიშაქვის გახვრეტლი წრეების პოვნის ფაქტი (ახალსოფელი, ჩიხორი), რომელთა დანიშნულება გაურკვეველია. შესაძლოა, მათ ავგაროზების ფუნქცია ეკისრებოდათ.

თიხის ნაკეთობებიდან აღსანიშნავია ქალისა და სხვადასხვა ცხოველთა ქანდაკებების ფრაგმენტები (თეთრი მღვიმე, საგვარჯილე, ძუძუანა) და ასევე ე. წ. „სარიტუალო კვერები“ (თეთრი მღვიმე).

ორივე ტიპის ნამოსახლარებზე ყველაზე დიდი რაოდენობით გვხვდება სამეთუნეო ნაწარმი. კერამიკა მათზე ძირითადად ფრაგმენტების სახითაა წარმოდგენილი, რომელთა აღდგენა იშვიათად ხერხდება. უმეტესად შესაძლებელი ხდება მათი დაჯგუფება ცალკეული ნიშნების მიხედვით და ისე დახასიათება. ზემოთ ჩვენ, ცალკეული ძეგლების მიხედვით, დავახასიათეთ ყველა მნიშვნელოვანი კერამიკული ჯგუფი, ამიტომ აქ მხოლოდ ზოგადად წამოვწვეთ იმ არსებით ნიშნებს, რომლებსაც მღვიმური ძეგლების ქრონოლოგიური ადგილის მონახვის ან კულტურული ურთიერთობის საკითხების კვლევისათვის ექნება მნიშვნელობა.

ამ მრავალრიცხოვან და მრავალგვარ სამეთუნეო ნაწარმში ყველაზე

ჭარბად გვხვდება მოყავისფრო-მონაცრისფროდ ან მოვარდისფროდ, ხშირად არათანაბრად გამოქვარი, უხეში, ხელით ნაძერწი, კეცში კვარცის, ქარსისა და კირის მინარევებიანი, უყურო, უორნამენტო, ბრტყელძირა, პირგადაშლილი, ხშირად უყულო, ზოგჯერ სწორკედლა, უმეტესად კი მრგვალმუცლიანი ან კვერცხისებური კორპუსის მქონე თიხის ნაკეთობების ცალკეული ნაწილები. მათი მიხედვით შესაძლებელი გახდა თავდაპირველი ფორმების დადგენა. აქ უნდა ყოფილიყო ქილისებური, ქოთნისებური, დერგისებური, ჯამისებური და ორმა გობისებური ნაკეთობები.

ფრაგმენტების დიდ ნაწილს ეტყობა წითელი საღებავის კვალი. ბევრი მათგანი მოწერნაქებულია და გაპრიალებული. ქილებსა და ქოთნებს ზოგჯერ ტედური ბაკოები აქვთ (დარკვეთი, სამელე, თეთრი მღვიმე). დარკვეთისა და სამელეს ჭურჭლებზე პირის მახლობლად პატარა შვერილები შეიმჩნევა. სამერცხლე კლდის დიდი ზომის, ორმა, გობისებურ და სამელე-კლდის ქოთნისებურ ჭურჭლებს პირთან ნახვრეტები შემოუყვება.

მეჭეჭისებური ორნამენტი გვხვდება დარკვეთის III ფენაში, ძუძუანაში, სამერცხლე კლდესა და „ოჩაქნიში“. მაგრამ ისევე მცირე რაოდენობით, როგორც ადრემიაიკობურ ძეგლებში. მათი რაოდენობა მატულობს მოგვიანო ძეგლებში („ზალსოფენი“, „კოლოკოლნი“). მეჭეჭები კეთდებოდა სველ თიხაზე, ჭურჭლის შიგნიდან და შემდეგ იგლისებოდა თიხით. დასავლეთ საქართველოს კერამიკაზე მეჭეჭები შიგნიდან მოგლესილი არ არის. ძუძუანაში არის გაუპრიალებელი ჭურჭლები, რომლებსაც ეტყობა ქილისებური ფორმიდან კვერცხისებურზე გადასვლა. დარკვეთის ერთ კერამიკულ ფრაგმენტზე შეიმჩნევა ქილოფის ანაბეჭდი.

განსაკუთრებით მკაფიოდ გამოიყოფა თხელკეციანი, წითელპრიალა, ვანლექილი თიხისაგან დამზადებული, მხოლოდ ქარსის მინარევების მქონე, უყურო, სფერულმუცლიანი და მრგვალძირიანი, დაბალყელიანი, პირგადაშლილი, ან სურისებური (ძუძუანა) მოყვანილობის ჭურჭლები. მათი ფრაგმენტები დასავლეთ ამიერკავკასიაში ჯერჯერობით მხოლოდ მღვიმურ ძეგლებშია ნაპოვნი. წოფიდან და აბასთუმნიდან კი ანალოგიური კერამიკა ცნობილია.

სტრატეგრაფიულად ჩანს, რომ სამერცხლე კლდეში წითელპრიალა კერამიკა და მეჭეჭიანი ორნამენტი ფენის ზედა ნაწილს უკავშირდება.

საგანგებოდ უნდა აღინიშნოს მიმოხილულ მღვიმურ და ღია ნამოსახლარებზე მოპოვებული ლითონის ნაწარმი.

73 ნ. კილაძე (ბერძენიშვილი). პირველყოფილი მიწათმოქმედების ისტორიისათვის საქართველოში. გვ. 275.

ძეძუანაში, სამელე და სამერცხლე კლდეში აღმოჩენილია თიხი-საგან დამზადებული ლითონის საღობი ტიგელები, ხოლო სამელე და სამერცხლე კლდეში ყალიბიცაა ნაპოვნი. მღვიმეებში (სამელე კლდე, საგვარჯილე, თეთრი მღვიმე)⁷⁴ ნაპოვნია შემდეგი ლითონის ნაწარმი: ისრისპირები, ოთხწახნაგა სადგისები, ანკესები, ხვია; ჩიხორის⁷⁵ ნამოსახლარზე კი — სპილენძის ოთხწახნაგა სადგისები და წელშეზნეკილი მცირე ზომის საკიდი.

ცხრილი 1

სპექტრული ანალიზის შედეგები

ნივთის დასახელება	აღმოჩენის ადგილი და წელი	Cu	As	Sn	Zn	Mg	Al	Mn	Si	Pt	Ag
ისრისპირი	თეთრი მღვიმე	ძ. ბ. 0,7	კვ.	კვ.	კვ.	კვ.	კვ.	კვ.	მც რე რაოდ.	კვ.	—
სადგისი	საგვარჯილე	97,0	0,46	—	0,68	—	—	—	—	—	—
სადგისი ოთხ-წახნაგა	ჩიხორი 1981	ძ. ბ. 0,8	—	კვ.	—	—	—	—	—	—	—
სადგისი ოთხ-წახნაგა	ჩიხორი 1982	ძ. ბ. 1,6	—	—	კვ.	—	—	—	კვ.	—	კვ.

პირობითი აღნიშვნა: ძ. ბევრი — 20—100%-მდე, კვალი —%-ის მესაღედი ნაწილი. ბევრი — 1,5%-ის ზევით. ცოტა —%-ის მესაღედი. არის — 1%-მდე.

ხელოვნურად დარიშხანის მირევის ზღვარად მიჩნეულია ლითონში 2%-ზე ან 4%-ზე მეტი რაოდენობის დარიშხანის არსებობა. აღნიშნულ ნივთებში დარიშხანის მინარევი ბუნებრივი უნდა იყოს (ც. აბესაძე).

ამგვარად, ზემომოტანილი ფაქტობრივი მასალა გვიჩვენებს, რომ დასავლეთ ამიერკავკასიაში მცხოვრები ენეოლითელი ტომები უკვე იცნობდნენ ლითონს და ადგილობრივად ამზადებდნენ მას. ამას მოწმობს ნამოსახლარებზე ნაპოვნი ლითონის ნაწარმი და მათ წარმოებასთან დაკავშირებული ნივთები (ტიგელები, ყალიბები).

⁷⁴ А. Н. Каландалдзе, Н. С. К'аландалдзе. Древнейшие металлические оружия из пещеры „Тетри м҃ვიმე“,—В сб : Археология и новостройки в Советской Грузии, т. II. с. 3—12.

⁷⁵ ჩიხორის ლითონის ნივთების სპექტრული ანალიზი გაკეთებული იყო აკად. ს. ჯანაშიას სახ. სახელმწიფო მუზეუმის ქიმიურ-სარესტავრაციო ლაბორატორიაში, რისთვისაც მის თანამშრომლებს უღრმეს მადლობას მოვასხენებთ.

საფიქრებელია, რომ ლითონის წარმოება იყო აგრეთვე ერთ-ერთი ფაქტორი, რომელიც განაპირობებდა მღვიმეებში ცხოვრებას.

მიმოხილული ძეგლებისა და მათი მატერიალური კულტურის დახასიათებიდან ჩანს, რომ დასავლეთ ამიერკავკასიის მღვიმეებში ენეოლით-ადრებრინჯაოს ხანაში გავრცელებული იყო მკაფიო და ერთგვაროვანი კულტურა, რომლის გავრცელების საზღვრები საკმაოდ ფართოა. მართალია, იგი ჯერჯერობით მთლიანად არაა გამოვლენილი და სრულად შესწავლილი, მაგრამ სადღეისოდ არსებული მასალები მოწმობენ, რომ მისი გავრცელების უკიდურესი აღმოსავლეთი საზღვარი ჭიათურა-საჩხერის რაიონებზე გადიოდა. იგი მოიცავდა მთელ იმერეთს (თერჯოლის, წყალტუბოს, ქუთაისის რაიონები), ვრცელდებოდა შავიზღვისპირეთის ჩრდილო-აღმოსავლეთ ზოლში, სოჭი-ადღერის რაიონებში (ახშითრი, ვორონცოვის მღვიმეები). ამავე კულტურის ძეგლი აღმოჩნდა მესხეთ-ჯავახეთში (აბასთუმანი).

ღია ნამოსახლარები ჯერჯერობით ცოტაა გამოვლენილი, ამიტომ მათი გავრცელების საზღვრებზე მსჯელობა ჭირს. არსებული მასალებიდან ერთი კი ჩანს, რომ ისინი მოიცავდნენ იმერეთს, ზღვისპირეთს და მთიან რაიონებსაც აღწევდნენ (ცაგერი, ლენტეხი).

დასავლეთ ამიერკავკასიის მღვიმეებში აღმოჩენილი ენეოლითური ნასახლარების მეურნეობის საკითხი დიდხანს ბუნდოვანი იყო (მიუხედავად იმისა, რომ ეს ძეგლები უკვე საკმაო ხანია, რაც აღმოჩნდა). მის გარკვევას ართულებდა ამ ნამოსახლარებზე მოპოვებული მრავალრიცხოვანი ძვლოვანი ნაშთების შეუსწავლელობა.

მწარმოებლური მეურნეობის ერთ-ერთი მთავარი დარგის — მეცხოველეობა-მესაქონლეობის — წარმოშობა-განვითარების პრობლემის კვლევაში განსაკუთრებული მნიშვნელობა ენიჭება ნეოლით-ენეოლითური ხანის ნამოსახლარებზე მოპოვებულ ოსტეოლოგიურ მასალას. მის გარეშე შეუძლებელია მიწათმოქმედ-მესაქონლე ტომების მეურნეობის თავისებურებათა სრულყოფილი შესწავლა. სამწუხაროდ, დასავლეთ კავკასიის ნეოლითურ ძეგლთა უმრავლესობა შავიზღვისპირეთის ღია ნამოსახლარებია, რომლებზედაც ადგილობრივი, სპეციფიკური ბუნებრივი პირობების (ნიადაგების მაღალი მეურნეობის ჭარბი ტენიანობა) გამო არ შემოინახა მწარმოებლური მეურნეობის მაჩვენებელი პირდაპირი მასალა (ფაუნისტური და მარცვლეული ნაშთები), ხოლო მღვიმეებსა და ეხებში უკანასკნელ დრომდე ნაკლებად იყო გამოვლენილი ნეოლით-ენეოლითის ხანის კულტურული ფენები. ამიტომ დასავლეთ ამიერკავკასიის ადრეული მეცხოველეობა-მესაქონლეობის შესახებ მსჯელობა ხდებოდა ან სინქრონული, პარალელური

(ჩრდილო-დასავლეთ კავკასიური) მასალების საფუძველზე⁷⁶, ან მეურნეობის ეს დარგი საერთოდ იყო უარყოფილი დასავლეთ ამიერკავკასიაში⁷⁷.

მეცხოველეობისა და ნადირობის დამადასტურებელი პირველი ძელოვანი მასალა დასავლეთ კავკასიაში აღმოჩენილი იყო ყუბანისპირეთში, მდ. ბელაის აუზში, მღვიმე კამენომოსტსკაიაში (მაიკოპის რ-ნი, კრასნოდარის მხარე). აღნიშნული ძეგლის უძრავ, გვიანნეოლითურ ფენაში გარეული ცხოველების (კეთილშობილი ირემი, შველი, დაოვი, კურდღელი და სხვ.) ძვლებთან ერთად ნაპოვნი იყო შინაური ცხოველების — ხარის, თხისა თუ ცხვრის, ღორისა და ძაღლის — ძვლები⁷⁸.

კამენომოსტსკაიაში აღმოჩენილი ფაუნისტური ნაშთები იყო პირველი პირდაპირი საბუთი ჩრდილო-დასავლეთ კავკასიაში როგორც ნადირობის, ისე მწარმოებლური მეურნეობის არსებობისა გვიანნეოლითში.

კამენომოსტსკაიას ქვის იარაღთა კომპლექსის სიახლოვე დასავლეთ ამიერკავკასიის გვიანნეოლითური ნამოსახლარების მასალებთან გვაგარაულებინებდა, რომ დასავლეთ კავკასიაში, ნეოლითის ხანაში წარმოებითი მეურნეობა მიწათმოქმედებასთან ერთად მესაქონლეობასაც ეყრდნობოდა⁷⁹. მსგავსი ვარაუდი აღნიშნული მასალის საფუძველზე გამოთქვა აგრეთვე რ. მუნჩაევმა⁸⁰.

ჩრდილო-დასავლეთ კავკასიის ერთადერთი ძეგლის მონაცემებზე დაყრდნობით დასავლეთ კავკასიაში, ნეოლითის ხანაში მესაქონლეობის ვარაუდი არასწორად იქნა მიჩნეული ი. კიკვიძის მიერ⁸¹, ვინაიდან შინაური ცხოველების ძვლები არ იყო დადასტურებული ენეოლითურ (მღვიმურ) ნამოსახლარებზე.

აქვე გვინდა შევნიშნოთ, რომ ძეგლებზე არც ნადირობის დამადასტურებელი ძელოვანი მასალა გვქონდა, მაგრამ მიუხედავად ამისა ნადირობას ამ ტომთა მეურნეობაში არავინ გამორიცხავდა.

სინამდვილეში კი ფაქტიური ვითარება სხვაგვარი იყო. როგორც აღვნიშნეთ, მიუხედავად იმისა, რომ დასავლეთ საქართველოში

დასავლეთ საქართველოში მღვიმეების ნეოლით-ენეოლითურა ფენების ძელოვანი ნაშთები

ცხოველთა სახეები	მ ლ ვ ი მ ე ე ბ ი							
	დარკვეთი ნეოლითი	დარკვეთი ენეოლითი	თეთრი მღვიმე	სამეღე-კლდე			საგარჯლე	ძუძუნა
				I პირი	II პირი	III პირი		
ძროხა—Bos taurus	5/2	2/2	246/15	13/2	12/3	—	—	64/2
ღორი—Sus domesticus	47/5	46/4	159/11	45/8	44/10	6/2	—	10/2
წვრილფეხა რქოს. საქონელი—Ovis aut Carpa	17/3	8/2	136/11	5/1	11/3	—	—	16/2
ძაღლი—Canis familiaris	1/1	1/1	11/4	—	1/1	—	—	—
ცხენი—Equus	—	—	—	—	—	—	—	6/1

უკვე გათხრილი იყო ენეოლითური და ადრებრინჯაოს ხანის მღვიმური ნამოსახლარები (საგვარჯილე, სამეღე კლდე, ძუძუნა, დარკვეთი, თეთრი მღვიმე და სხვ.), ძელოვანი მასალა დიდხანს შეუსწავლელი რჩებოდა, რაც ართულებდა აღნიშნული პრობლემის კვლევას.

სამეღე კლდიდან იმ დროისათვის განსაზღვრული იყო მხოლოდ საცდელი გათხრის დროს მოპოვებული მცირე მასალა, რომელშიც შემთხვევით მხოლოდ გარეული ფაუნა და ერთადერთი შინაური მსხვილფეხა საქონლის ძვალი მოხვდა⁸². მისი შემსწავლელები აღნიშნავდნენ, რომ ყურადღებას იქცევს სამეღე კლდის მასალაში თითქმის სრული არარსებობა შინაური ცხოველების ძვლებისა. თუმცა გამოთქვამდნენ იმედს, რომ მღვიმის შემდგომი გათხრისას მოსალოდნელი იყო შინაური ცხოველების ძვლების მომატება და ცხოველთა სახეების საბოლოოდ დადგენა⁸³.

აღნიშნულ ნაშრომზე დაყრდნობით სამეღე კლდეში მცხოვრებ ტომთა მეურნეობიდან გამოირიცხა მესაქონლეობა, მეურნეობის ძირითად დარგებად კი მიჩნეულ იქნა მიწათმოქმედება და ნადირობა⁸⁴.

სამეღე კლდის შემდგომი გათხრების დროს, მართლაც, აღმოჩნდა

76 ლ. ნე ბ ი ე რ ი ძ ე. დასავლეთ ამიერკავკასიის ნეოლითი გვ. 107.
 P. M. Мунчаев. Кавказ на заре бронзового века, с. 75.
 77 ი. კიკვიძე. მიწათმოქმედება და სამიწათმოქმედო კულტი ძველ საქართველოში. გვ. 15.
 78 А. А. Формозов. დასახ. ნაშრომი, გვ. 57.
 79 ლ. ნე ბ ი ე რ ი ძ ე. დასახ. ნაშრომი. გვ. 107.
 80 P. M. Мунчаев. დასახ. ნაშრომი, გვ. 75.
 81 ი. კიკვიძე. დასახ. ნაშრომი. გვ. 75.

82 Н. И Бурчак-Абрамович, О Г Бендукидзе. К изучению фауны позвоночных раннего энеолита, найденных в пещере Самеле Клде.—საქ. მეცნ. აკად. მოამბე, ტ. 53, № 2, 1969, გვ. 493—496.
 83 იქვე. გვ. 496.
 84 გ. ჯ ა ვ ა ხ ი შ ვ ი ლ ი. დასავლეთ ამიერკავკასიის ადრესამიწათმოქმედო კულტურის ისტორიისათვის. საკანდიდატო დისერტაცია. 1971, თბ., გვ. 50.

შინაური ცხოველების ძვლები⁸⁵. მოგვიანებით, შინაური ცხოველების ძვლები აღმოჩენილი და შესწავლილი იყო თითქმის ყველა ენეოლით-ადრებრინჯაოს ხანის ძეგლზე, როგორც მღვიმურ (ძუძუანა, დარკვეთი, თეთრი მღვიმე), ასევე ღია ნამოსახლარზე (ჩიხორი). თეთრამიწის საცდელ თხრილში აღმოჩნდა შინაური მსხვილფეხა საქონლისა და ჯიხვის ძვლები (განსაზღვრა ა. ვეკუამ).

როგორც ზემოთ უკვე აღვნიშნეთ, განსაკუთრებული მნიშვნელობა ჰქონდა დარკვეთის მრავალფენიანი ეხის გათხრასა და შესწავლას. იგი იყო დასავლეთ ამიერკავკასიის პირველი ძეგლი, რომელმაც მოგვცა ფაქტობრივი მასალა ნეოლითის ეპოქის მეცხოველეობისა და ნადირობის შესახებ. როგორც ზემოთ უკვე აღვნიშნეთ, დარკვეთის ადრენეოლითურ ფენაში (IV ფენა) გარეული ცხოველების მრავალი ცხოველ ძვლებთან ერთად აღმოჩნდა შინაური ცხოველების ძვლებიც.

დარკვეთის ადრენეოლითური ფენიდან განსაზღვრული 419 ძვლიდან 349 ძვალი 33 გარეული ცხოველს ეკუთვნის, 70 ძვალი კი 11 შინაურ ცხოველს. აღნიშნული მასალის რაოდენობრივმა ანალიზმა გვიჩვენა, რომ დარკვეთის მცხოვრებლების მეურნეობაში წამყვანი ადგილი ნადირობას ეჭირა (83,29%), ხოლო მეცხოველეობას კი, როგორც ახალ ჩასახულ დარგს, შედარებით ნაკლები მნიშვნელობა ჰქონდა (16,7%).

შინაური ცხოველების სახეობათა რაოდენობრივი ურთიერთშედარება გვიჩვენებს, რომ ნეოლითის ხანაში დარკვეთელების მეურნეობაში წამყვანი ადგილი ღორების მოშენებას ეჭირა. შემდეგ თანაბარი მნიშვნელობა უნდა ჰქონოდა მსხვილფეხა და წვრილფეხა რქოსან საქონელს.

ენეოლითელი ტომების მეურნეობის შესახებ საინტერესო მონაცემები მივიღეთ დარკვეთის ეხის ზედა ფენებიდან: განსაზღვრული ძვლების საერთო რაოდენობიდან (307 ძვალი — 27 ინდივიდიდან) გარეული ცხოველების ძვლები (250/18) შეადგენს 81,4%: შინაურ ცხოველთა ძვლები (57/9) კი — 18,6%-ს.

აღნიშნული მონაცემებიდან ჩანს, რომ ნადირობას ჭერ კიდევ დიდი მნიშვნელობა ჰქონდა დარკვეთის ეხის მცხოვრებთა მეურნეობაში.

დარკვეთის ეხის ენეოლითური ფენის შინაურ ცხოველთა ძვლების ურთიერთშეფარდების ცხრილი წარმოდგენას იძლევა ჯოგის შემადგენლობის შესახებ. როგორც ცხრილი გვიჩვენებს, დარკვეთელები

ენეოლითში, ნეოლითის მსგავსად შინაურ ცხოველთა შორის ღორს ანიჭებდნენ უპირატესობას. შემდეგ ადგილზე თანაბარი რაოდენობით გამოდის მსხვილფეხა და წვრილფეხა რქოსანი საქონელი. ძვლოვანი მასალის ანალიზი გვიჩვენებს, რომ აქ უნდა გვექონდეს საოჯახო მასშტაბის მესაქონლეობა, რაც დააკმაყოფილებდა დარკვეთის ეხში მცხოვრებ ერთ ოჯახს.

ანალოგიური დასკვნების გაკეთების საშუალებას იძლევა დანარჩენ მღვიმეთა ძვლოვანი მასალის ანალიზიც. მათში ყველგან ჭარბობს გარეულ ცხოველთა ძვლები.

სამეღე კლდის სამივე ჰორიზონტში შინაური ცხოველებიდან ჭარბობს ღორი, შემდეგ ადგილზეა მსხვილფეხა რქოსანი საქონელი და ბოლოს წვრილფეხა რქოსანი პირუტყვი.

მეცხოველეობის განვითარების ადრეულ საფეხურზე ღორების მოშენებისათვის უპირატესობის მინიჭება ბუნებრივად გვეჩვენება, რადგან დასავლეთ ამიერკავკასიის ეკოლოგიური პირობები, წიფლისა და მუხის ტყეების დიდი მასივები, მათში ამ ცხოველის გარეულ სახეობა სიჭარბე, აგრეთვე ამ უკანასკნელთა თვისებები (იოლი მოშინაურება, დიდი ნამატი, ადვილად გამოსაკვები) ხელს უწყობდა მეცხოველეობის ამ დარგის განვითარებას. ოდნავ განსხვავებული სურათია თეთრ მღვიმეში. იქ უპირატესობა მსხვილფეხა საქონელს ენიჭებოდა, შემდეგ ღორს და ბოლოს წვრილფეხა რქოსან პირუტყვს.

ნ. ბურჩაქ-აბრამოვიჩის მიერ შესწავლილი იყო საგვარჯილეს მღვიმის მეორე ფენის (ენეოლით-ადრებრინჯაო) ფაუნისტური მასალა⁸⁶.

აღნიშნული ფენა მისი გამთხრელის, ნ. ბერძენიშვილის მიერ დათარიღებული იყო ნეოლითით. ახალი მონაცემების მიხედვით, იგი ენეოლით-ადრებრინჯაოს ხანას განეკუთვნება.

საგვარჯილედან შესწავლილია 1125 ძვალი. მათგან დომინირებს ძუძუმწოვართა ნაშთები, მხოლოდ 7 ძვალი ეკუთვნის ფრინველებს. ძვლების საერთო რაოდენობის თითქმის 90% ნახევრად ზრდასრულ ცხოველებს ეკუთვნის, ახალგაზრდებს კი — 2%.

ნ. ბურჩაქ-აბრამოვიჩის მონაცემებით, საგვარჯილის II ფენის ოსტეოლოგიურ მასალაში ძვალთა საერთო რაოდენობის 56% გარეულ ფაუნას ეკუთვნის, ხოლო 34%-ს შეადგენს შინაური ცხოველების ძვლები. 10% — გაურკვეველია. ველური ფაუნის ინდივიდთა შესაძლებელი მინიმალური რიცხვია — 69, შინაურისა — 10. სანადირო მნიშვნელობის ცხოველთა შემადგენლობაში ჭარბობენ გარეული ჩლი-

85 გ. ქავახიშვილი. დასახ. ნაშრომი.

86 ნ. ბურჩაქ-აბრამოვიჩი. საგვარჯილის გამოქვაბულის (იმერეთი) ხერხემლიანთა შესწავლისათვის. — სპელოლოგია X სამეცნიერო სესია. მოხსენებათა მოკლე შინაარსი. 1972, გვ. 9—13.

ქოსნები. მაგალითად, ღორს გარეული ცხოველების ძვლების რაოდენობის 32,5% ეკუთვნის და ძვლების საერთო რაოდენობის 18,4%; კეთილშობილ ირემს — 28,1%, 16,8%; კავკასიის შველს — 10,%, 6,2%; კავკასიის დომბას — 3,6%, 2%. კავკასიის ჯიხვს — 2,3%, 1,3% და სხვ.

ამგვარად, ნადირობის მთავარ ობიექტს წარმოადგენდა ჩლიქოსანთა სამი სახე — გარეული ღორი, კეთილშობილი ირემი და შველი, რომელთა ძვლებიც ძვალთა საერთო რაოდენობის 41,1%-ს, ხოლო გარეული ფაუნის საერთო რაოდენობის 72%-ს შეადგენდა. სხვა ცხოველებს — დათვი, ჯიხვი და დომბა — როგორც ჩანს, ნაკლები მნიშვნელობა ენიჭებოდა.

შინაურ ცხოველთაგან უმთავრესი სამეურნეო მნიშვნელობა მსხვილფეხა რქოსან საქონელს ჰქონდა. მას ეკუთვნის შინაურ ცხოველთა ძვლების 49,8%, ცხოველების ძვლების საერთო რაოდენობის 26,5%. რაოდენობრივად ის ჭარბობდა ცალკე აღებულ შინაურ და გარეულ ცხოველთა სახეობებს, მაგრამ სანადირო მნიშვნელობის გარეულ ჩლიქოსანთა სამი სახე (ღორი, ირემი, შველი) ერთად სჭარბობდა მას⁸⁷.

როგორც ვხედავთ, საგვარჯილეში შინაურ ცხოველთა რაოდენობა პროცენტულად მატულობს, ხოლო წამყვანი ადგილი, თეთრი მღვიმის მსგავსად, აქაც მსხვილფეხა საქონელს უჭირავს.

დასავლეთ საქართველოს მღვიმეების ზედა ფენების (ენეოლით-ადრებრინჯაო) ფაუნისტურმა ნაშთებმა ცხადყო, რომ ზემო იმერეთში, ნეოლით-ენეოლითის ხანაში არსებული ხელსაყრელი პირობები ცხოველთა მოშინაურებაზე გადასავლელად უკვე წარმატებით იყო გამოყენებული ადგილობრივი ტომების მიერ.

შინაურ ცხოველთა მსგავს სახეობათა შემადგენლობა ახასიათებს დასავლეთ საქართველოს უფრო მოგვიანო ნამოსახლარებსაც, სადაც მესაქონლეობა უკვე კარგადაა განვითარებული.

ოჩამჩირის ნამოსახლარზე ჭარბობს მსხვილფეხა საქონლის ძვლები, შემდეგ მოდის ღორისა და ბოლოს, უმნიშვნელო რაოდენობით წვრილფეხა რქოსნების ძვლები⁸⁸. ანაკლიის დიხა-გუძუბაზე ნ. ვერეშჩაგინმა განსაზღვრა ხარის (258/17), ღორის (103/17) და წვრილფეხა საქონლის ძვლები (47/5)⁸⁹.

განსხვავებული სურათია (მღვიმეებისაგან) ენეოლით-ადრებრინ-

ჯაოს ხანის ჩიხორის ღია ნამოსახლარზე. აქ ძვლოვანი მასალის 90% შინაურ ცხოველებს ეკუთვნის და მხოლოდ 10% — გარეულ ფაუნას. შინაურ ცხოველებში პირველი ადგილი მსხვილფეხა საქონელს ეჭირა — 50%, მეორე ადგილზე შინაური ღორი იყო, შემდეგ კი წვრილი რქოსანი პირუტყვი (ცხვარი და თხა). მოტანილი ფაქტობრივი მასალა მოწმობს, რომ მესაქონლეობა დასავლეთ საქართველოში საკმაოდ ადრე (ნეოლითი) ჩაისახა. განვითარების ადრეულ საფეხურზე მას საოჯახო მასშტაბი ჰქონდა და შინაურ ცხოველთა შორის უპირატესობა ღორს ენიჭებოდა. შემდეგ თანდათანობით მატულობს მესაქონლეობის ხვედრითი წონა მეურნეობაში, თუმცა მას მაინც საოჯახო ხასიათი უნდა ჰქონოდა. ამასთანავე, იცვლება ჯოგის შემადგენლობა. ზოგიერთ მღვიმეში (საგვარჯილე, თეთრი მღვიმე) უკვე შეიმჩნევა მსხვილფეხა საქონლის უპირატესობა დანარჩენებთან შედარებით. გვიანნეოლით-ადრებრინჯაოს ხანაში (ჩიხორი) მესაქონლეობა უკვე ერთ-ერთ წამყვან დარგადაა ქცეული (ნადირობის როლი შემცირებულია 10%-მდე), თუმცა ცხოველთა წამყვან სახეობად ისევ მსხვილფეხა საქონელი რჩება.

დასავლეთ საქართველოს მღვიმური ენეოლითური ძვლების ანალოგიური ცხოველთა სახეობები იყო დადასტურებული ადრეტრიპოლიეს ნამოსახლარზე — ლუკა ვრუბლევცკაიაზე. აქ ვ. ბიბიკოვას მიერ განსაზღვრული იყო ღორი — 49,2%, მსხვილფეხა რქოსანი პირუტყვი — 22,2%, თხა — 17,4%, ცხვარი — 2,8%⁹⁰.

მსგავსი შემადგენლობაა ჯოგისა ყირიმის ტაშ-აირ 1 მღვიმეში⁹¹. ნეოლითურ ფენაში ნაპოვნია ღორის — 193 ძვალი, ხარის — 23 ძვალი და წვრილფეხა რქოსნების — 12 ძვალი.

ამავე მღვიმის ბრინჯაოს ხანის ფენიდან განსაზღვრულია ღორის 65 ძვალი, ხარის — 35 ძვალი, წვრილფეხა რქოსნების — 4 ძვალი.

საინტერესო მასალას მესაქონლეობის შესწავლის თვალსაზრისით იძლევა მაიკოპის კულტურის ადრეული ნამოსახლარები. მიუხედავად იმისა, რომ მესაქონლეობა აქ უკვე განვითარებული ჩანს და ნადირობას და მიწათმოქმედებას უმნიშვნელო როლი ეკუთვნის⁹², შინაურ ცხოველთა სახეობების ურთიერთშეფარდება დასავლეთ საქართველოს მღვიმეების ანალოგიურ სურათს იძლევა.

მეშოკოს ნამოსახლარზე შინაური საქონლიდან უპირატესობა

⁹⁰ В. И. Бибикина. Фауна раннетрипольского поселения Лука-Врублевцкая.—МИА, 1953, № 38.

⁹¹ Е. Б. Дмитриева. Фауна Крымских стоянок Замил-Кобз II и Таш-Аир I.—МИА, 1960, № 91.

⁹² А. А. Формозов. დასახ. ნაშრომი, გვ. 88—90.

⁸⁷ ნ. ბუჩაკაბრამოვიჩი. დასახ. ნაშრომი, გვ. 5—12.

⁸⁸ Л. Н. Соловьев. Энеолитическое селище..., с. 52.

⁸⁹ Н. К. Верещагин. Млекопитающие Кавказа. М.—Л., 1959, с. 210.

დორს ენიჭებოდა (52,4%), შემდეგი ადგილი ეჭირა მსხვილფეხა რქოსან საქონელს (28,4%) და ბოლოს, წვრილფეხა რქოსან პირუტყვს (17,6%); 1,6% მოდიოდა ძაღლებზე⁹³. ცხოველთა მსგავსი შემადგენლობა დადასტურდა ვესიოლისა და იასენოვა პოლიანას ნამოსახლარებზე⁹⁴.

შინაური საქონლის ჯოგის ამგვარი შემადგენლობა (დორისა და მსხვილფეხა საქონლის უპირატესობა) გამორიცხავს მომთაბარულ მესაქონლეობას⁹⁵. მითუმეტეს უნდა გამოირიცხოს მომთაბარული მესაქონლეობა დასავლეთ საქართველოს ღია და მღვიმურ ენეოლითურ ნამოსახლარებზე, სადაც მესაქონლეობის როლი ჩრდილო-დასავლეთ კავკასიასთან შედარებით მცირე იყო, ხოლო ცხოველთა შემადგენლობა კი ანალოგიური.

ამგვარად, მოტანილი მონაცემები მოწმობენ, რომ დასავლეთ ამიერკავკასიის ენეოლითელი ტომების მეურნეობაში გარკვეული მნიშვნელობა ჰქონდა მესაქონლეობას. თუმცა მეურნეობის ტრადიციულ დარგს, ნადირობას ჯერ კიდევ საკმაო ადგილი ეჭირა, რაც შეეხება მიწათმოქმედებას მღვიმეების მოსახლეთა მეურნეობაში, მაიკოპის კულტურის ნამოსახლარების⁹⁶ მსგავსად, ნაკლები ხვედრითი წონა ჰქონდა.

მღვიმეების კულტურულ ფენებზე თვალის გადავლება გვიჩვენებს, რომ მათში ცხოვრება ზოგან ზედაპალეოლითში (სამერცხლე კლდე, თეთრი მღვიმე, ძუძუანა, საკაჟია), ზოგან კი მეზოლითში (წონა, ქვაჭარა, ჯამპალი და სხვ.) წყდება. იშვიათ შემთხვევაში ცხოვრება გრძელდება ადრენეოლითამდე (ცივი მღვიმე, აფიანჩა, დარკვეთი). აღნიშნული ეპოქების შემდეგ ამ მღვიმეებში ცხოვრება წყდება და დიდ ნაწილში ისევ იწყება ენეოლითის ხანაში.

ისმის საკითხი — რა იწვევს ცხოვრების განახლებას მღვიმეებში? რატომ უბრუნდება მას ადამიანი ენეოლით-ადრებრინჯაოს ხანაში? მაშინ, როდესაც შუა- და გვიან ნეოლითის ფენები არც ერთ მათგანში დადასტურებული არ ყოფილა.

ზოგიერთი მკვლევარი ამის მიზეზად მიწათმოქმედების ჩამორჩენას და კულტურის კონსერვატიულობას მიიჩნევს⁹⁷. ი. კიკვიძე კი, სვამს რა საკითხს, თუ რატომ გვაქვს წარმოებითი მეურნეობის დროს მღვიმური დასახლება, მაშინ, როდესაც დასავლეთ საქართველოში მი-

წათმოქმედება საკმაოდ განვითარებულია, ამის მიზეზად სამშენებლო ტექნიკის დაბალ დონეს მიიჩნევს, რაც განპირობებული იყო კლიმატური პირობებითა და მეურნეობის ხასიათით⁹⁸.

მღვიმეებისაკენ მობრუნება, ჩვენი აზრით, არავითარ კავშირში არ არის მიწათმოქმედების სპეციფიკასთან და არც კულტურული ჩამორჩენილობაა ამის მიზეზი. მიწათმოქმედება დასავლეთ საქართველოში საკმაოდ განვითარებულია (თეთრამიწა) და ძეგლების მაგალითზე კარგად ჩანს, რომ ვითარდება აღმავალი ხაზით (ახალსოფელი, ჩიხორი). კულტურის ჩამორჩენილობა რომ იყოს მიზეზი მღვიმეების საცხოვრებლად გამოყენებისა ენეოლითში, მაშინ არ შეინიშნებოდა მასიურად მათი მიტოვება მეზოლით-ადრენეოლითში და, რაც მთავარია, მღვიმეებში გვექნებოდა შუა- და გვიანეოლითის ხანის ფენები, რისი არც ერთი შემთხვევა გერჯერობით არ დასტურდება ჩვენში.

ამის მიზეზად უნდა მივიჩნიოთ ლითონის წარმოების დასაწყისი ენეოლითის ხანაში, რაც კიდევაც დასტურდება მღვიმეებში, როგორც ლითონის ნაწარმის (ისრისპირები, ანკესები, ნემსი, ოთხწახნაგა „სადგისები“, ხვია და სხვ.), ისე მათ წარმოებასთან დაკავშირებული ნივთების (ტიგელები, ყალბი) აღმოჩენით. როგორც ჩანს, მღვიმეების დიდ ნაწილში ცხოვრობდნენ პირველი მელითონეები, რომელთა მეურნეობა ძირითადად დამყარებული იყო მესაქონლეობასა და ნადირობაზე.

არ არის გამორიცხული, რომ სწორედ აქ იყოს საწყისები ყვირილის ზემო წელზე (საჩხერე) ადრებრინჯაოს ხანაში დადასტურებული მეტალურგიის მაღალი დონისა.

განსაკუთრებით საყურადღებოა აღნიშნულ პერიოდში ღია და მღვიმურ ნამოსახლარებზე კაჟის შუბისპირებისა და ისრისპირების სიმრავლე. ამ იარაღებს მარტო სანადირო ფუნქცია არ უნდა ჰქონოდა, ისინი პირველ რიგში, შესაძლოა, საბრძოლო იარაღები იყვნენ. ამ ტომებს აღნიშნულ ეპოქაში უკვე უნდა ჰქონოდათ გარკვეული „ქონება“ (საქონლის, ლითონის ნაწარმის სახით), რასაც დაცვა სჭირდებოდა.

მღვიმეების დიდი ნაწილი პლატოების ძირში მდებარეობდა, რომლებზედაც მესაქონლეობისათვის კარგი საკვები ბაზა უნდა არსებულიყო, ამასთანავე, მღვიმეები ყველაზე შენიღბულ და მკვიდრ თავშესაფარს წარმოადგენდნენ.

დასავლეთ საქართველოს ენეოლითის ხანის ღია ნამოსახლარებზე მოპოვებული მასალები მკაფიოდ გვიჩვენებენ, რომ აქ მოსახლე ტომ-

⁹³ იქვე.

⁹⁴ იქვე, გვ. 90—91.

⁹⁵ იქვე.

⁹⁶ იქვე.

⁹⁷ А. И. Джавахишвили. დასახ. ნაშრომი, გვ. XV.

⁹⁸ ი. კიკვიძე. დასახ. ნაშრომი, გვ. 23.

მების მეურნეობაში, მესაქონლეობასთან ერთად, დიდი ხვედრითი წონა ჰქონდა მიწათმოქმედებას. თეთრამიწის, ახალსოფლის, ჩიხორის ნამოსახლარებზე განსაკუთრებული სიჭარბე შეიმჩნევა მიწათმოქმედებასთან დაკავშირებული იარაღებისა. მრავლადაა ხელსაფქვიანის ფრაგმენტები. აღსანიშნავია ისიც, რომ ძეგლებზე დიდი რაოდენობითაა ნაპოვნი კაჟის ორმხრივდამუშავებული ნამგლისპირები, რომელთა ტრასოლოგიური შესწავლით დადასტურდა, რომ ისინი მარცვლეულის ასაღებად გამოუყენებიათ. მიწის დასამუშავებლად გამოიყენებოდა წერაქვისებური მაკროლითები და რიყის ქვისაგან დამზადებული თოხებიც.

ამგვარად, დასავლეთ ამიერკავკასიაში, ნეოლითის ხანაში ჩასახული მწარმოებლური მეურნეობა აღმავალი ხაზით ვითარდებოდა და შემდგომ პერიოდში (ენეოლითი) შეიმჩნევა ამ კულტურის საფუძველზე აღმოცენებულ (რისი მაჩვენებელიცაა ნეოლით-ენეოლითური კულტურების მჭიდრო გენეტიკური კავშირი) მიწათმოქმედ-მესაქონლეობითა ნამოსახლარების ფართოდ გავრცელება, რომლებიც მთიან (ცაგერი, ლენტეხი) რაიონებსაც აღწევდნენ.

აქვე გვინდა აღვნიშნოთ, რომ მღვიმურ ძეგლებზე მესაქონლეობის (ცხვარი) დადასტურებამ, აგრეთვე კვირისტავებისა და საქსოვი ჩხირების (თეთრი მღვიმე) პოვნამ რთვა-ქსოვაში გამოყენებული ნედლეულის საკითხი წვრილფეხა საქონლის ბეწვის (და არა სელის) სასარგებლოდ გადაწყვიტა.

დასავლეთ ამიერკავკასიის მღვიმური ენეოლითური ნამოსახლარები დიდ სიახლოვეს ამყდვენ მაიკოპის კულტურის ძეგლებთან.

ჩვენ აქ არ შევუდგებით მაიკოპის კულტურის დახასიათებას, რადგან იგი ფართოდაა შესული მეცნიერულ მიმოქცევაში და მასზე უამრავი ლიტერატურა არსებობს. შევეხებით მხოლოდ იმ ფაქტობრივ მონაცემებს, რომლებსაც გარკვეული მნიშვნელობა შეიძლება ჰქონდეს დასავლეთ საქართველოს მღვიმური კულტურის ხასიათის გაგებისათვის.

მაიკოპის კულტურა ჩრდილო-დასავლეთ კავკასიაში ჩამოყალიბებულად ითვლება, მისი უადრესი ძეგლები ყუბანისპირეთშია გამოვლენილი და აქედან მოხდა მისი სწრაფი განფენა აღმოსავლეთით — დაღესტნამდე და სამხრეთ-დასავლეთით — ტამანის ნახევარკუნძულამდე და სოჭი-აღლერის მხარემდე.

მაიკოპის კულტურის პირველი საფუძვლიანი პერიოდიზაცია ა. იესენს ეკუთვნის. მან აღნიშნული კულტურის ძეგლები შეიტანა „ყუბანის დიდი ყორღანების“ წრეში და ლითონის ნივთების ანალიზის საფუძველზე შეიმუშავა ამ კულტურის სამარხეული ძეგლების ძირითადი ჯგუფების — ადრეული (მაიკოპური) და მოგვიანო (ნოვო-

სვობოდნაია) — შედარებითი პერიოდიზაცია⁹⁹, რომელიც მკვლევართა უმეტესობამ გაიზიარა.

მოგვიანებით, მაიკოპის კულტურის ნამოსახლარების შესწავლაზე დაყრდნობით, ა. ფორმოზოვმა მოგვცა ახალი პერიოდიზაცია¹⁰⁰. მან ამ კულტურაში სამი ეტაპი გამოყო: პირველში შეიტანა — მეშოკოს ქვედა ფენა, მაიკოპის ყორღანი, ზემო აკბაშისა და ტულსკაიას მე-II ყორღანი; შუა ეტაპში — მეშოკოს ზედა ფენა, იასენოვა პოლიანა, ვესიოლი, სკალა, „ოჩაჟნი“; მესამეში — ხაჯოხი, კამენომოსტსკაიას მღვიმე, ვორონცოვის მღვიმის II ჯგუფი და „ოჩაჟნის“ ზედა ფენა, ნოვოსვობოდნაიას ყორღანები, დოლინსკოე და სხვ. (იხ. ტაბ. II)¹⁰¹.

რ. მუნჩაევის მიერ ახალი სამარხეული მასალების გათვალისწინების საფუძველზე ორ ძირითად ქრონოლოგიურ ჯგუფს შორის გამოყოფილ იქნა მესამე — შუალედური (უსტ-ჯეგუტინსკის ადრეული ყორღანები)¹⁰².

მაიკოპის კულტურას მეცნიერთა ერთი ჯგუფი ერთ მთლიან კულტურად მიიჩნევდა და მასში ორ ეტაპს (მაიკოპის და ნოვოსვობოდნაიას) გამოყოფდა. მეორე ჯგუფი კი ამ ეტაპებს დამოუკიდებელ კულტურებს აკუთვნებდა (ლ. ლავროვი, ა. სტოლიარი, ბ. ლატინინი, ნ. ნიკოლაევა, ვ. საფრონოვი).

მიჩნეული იყო, რომ მეშოკოს ნამოსახლარის გათხრამ გადაჭრა ეს საკითხი. მეშოკოს ქვედა დონეზე დადასტურდა მაიკოპის შესატყვისი მასალა, ხოლო ზედაში კი — ნოვოსვობოდნაიას ტიპის¹⁰³.

უკანასკნელ ხანებში თითქოს საბუთდება კიდევ ქრონოლოგიური წყვეტილის არსებობა მაიკოპის ყორღანის კომპლექსებსა და ნოვოსვობოდნაიას შორის¹⁰⁴.

აბსოლუტურ ციფრებში მაიკოპის კულტურა თავსდება ძვ. წ. 2500—2000 წლებს შორის. თუმცა არ არის გამორიცხული, რომ მისი შედარებით ადრეული ძეგლები ძვ. წ. III ათ. I ნახევარშიც გადადიოდეს¹⁰⁵. მაიკოპის კულტურის საწყისებს მ. ანდრეევა ძვ. წ. IV ათ-ის II ნახევრის წინააზიურ ძეგლებში პოულობს¹⁰⁶.

⁹⁹ А. А. Иессен. К хронологии „больших кубанских курганов“,—СА, 1950, XII. с. 157—200.

¹⁰⁰ А. А. Формозов. ДАСХ. ნაშრომი, გვ. 74—84.

¹⁰¹ იქვე, გვ. 83.

¹⁰² Р. М. Мунчаев. ДАСХ. ნაშრომი, გვ. 335.

¹⁰³ А. А. Формозов. ДАСХ. ნაშრომი, გვ. 75—78.

¹⁰⁴ М. В. Андреева. К вопросу о южных связях майкопской культуры.—СА, 1977, I. с. 42.

¹⁰⁵ Р. М. Мунчаев. ДАСХ. ნაშრომი, გვ. 335.

¹⁰⁶ იქვე, გვ. 41.

მკვლევართა დიდი ნაწილი მაიკოპის კულტურის ჩამოყალიბებაში სამხრეთულ გავლენებს ანიჭებდა გადამწყვეტ მნიშვნელობას, უნიკალურ ნივთებს კი სამხრეთში უძებნიდნენ პარალელებს.

ჯერ კიდევ ა. იესენი ვარაუდობდა მაიკოპის კერამიკის არაადგილობრივ წარმოშობას¹⁰⁷. რ. მუნჩაევის აზრით ამ კერამიკას აქვს მესობოტამური წარმომავლობა¹⁰⁸.

ძლიერი წინააზიური გავლენები, რომლებიც აისახა მაიკოპის როგორც უნიკალურ ნივთებში, ისე რიგით მასალაში, ასევე ზოგიერთ ნივთთა კატეგორიების შინაგანი ერთიანობა უფლებას აძლევს მ. ანდრეევას დაუშვას, რომელიც ძველადმოსავლური, ერთი გარკვეული ცენტრის არსებობა, რომლის ზემოქმედების შედეგად ჩამოყალიბდა მაიკოპური კულტურა¹⁰⁹. მისი აზრით, ჩრდილო კავკასიაში მაიკოპური ძეგლების გაჩენა უნდა ემთხვეოდეს ძვ. წ. IV ათ-ის II ნახევარს, როდესაც ძველადმოსავლურ სამყაროში გვიანხალკოლითური კულტურების ფართო კავშირები დასტურდება ცალკეულ რაიონებს შორის. აღნიშნული პერიოდი ხასიათდება ამიერკავკასიის სამხრეთით (ჩრდილო მესობოტამია, სირია, ანატოლია) მოუხატავი კერამიკის უპირატესი გავრცელებით, ნელი სამეთუნეო ჩარხის გაჩენით და მდიდრული სამარხებით (გავრა)¹¹⁰.

აღნიშნული არგუმენტებისა და მასალების ღრმა ტიპოლოგიურ-შედარებითი ანალიზის საფუძველზე მაიკოპის კულტურის საწყისებს იგი ეძებს ძვ. წ. IV ათ-ის II ნახევრის მესობოტამიის, სირიისა და პალესტინის ძეგლებში¹¹¹. ადრემაიკოპური და აღმოსავლეთ ანატოლიის, სირიისა და მესობოტამური ძვ. წ. IV ათ-ის II ნახევრის ნამოსახლარების მასალების მსგავსების საფუძველზე ნავარაუდევია წინააზიური ელემენტების შექრა ჩრდილო კავკასიაში და გარკვეული გენეტიკური კავშირი მაიკოპისა ამუქ-გავრასთან¹¹².

მაიკოპის კულტურის სამხრეთული წარმომავლობის დაშვებისას მრავალი მკვლევარი დიდ მნიშვნელობას ანიჭებდა წინააზიურ კავშირებს, რომლებიც ამიერკავკასიის გზით ვრცელდებოდა¹¹³. გამოთქმული იყო აგრეთვე საწინააღმდეგო მოსაზრება, რომლის მიხედვით

¹⁰⁷ А. А. Иессен. *დასახ. ნაშრომი*, გვ. 175—177.

¹⁰⁸ А. М. Мунчаев. *დასახ. ნაშრომი*, გვ. 329.

¹⁰⁹ Р. М. Мунчаев. *დასახ. ნაშრომი*, გვ. 43.

¹¹⁰ იქვე, გვ. 55.

¹¹¹ იქვე.

¹¹² М. В. Андреева. *დასახ. ნაშრომი*, გვ. 55—56.

¹¹³ А. А. Формозов. *დასახ. ნაშრომი*, გვ. 208.

ეს კონტაქტები ზღვით ან ბალკანეთის გზით ხორციელდებოდა¹¹⁴. მკვლევართა ერთი ნაწილი თვლიდა, რომ ჩრდილო კავკასიაში გავრცელებული დასავლეთ საქართველოს ენეოლითური კულტურა საფუძველად დაედო მაიკოპის კულტურას და რომ „მტკვარ-არეზის“ კულტურის ტომთა მოწოლამ გამოიწვია დასავლეთის მღვიმეების კულტურის გავრცელება ჩრდილო-დასავლეთ კავკასიაში¹¹⁵.

მაიკოპის კულტურის ჩამოყალიბებაში სამხრეთულ კავშირებთან ერთად, რომლებიც კარგად დასტურდება, გარკვეული მნიშვნელობა უნდა ჰქონოდა ჩრდილო შავიზღვისპირა სტეპებიდან, „ძველი ორმოსამარხების“ კულტურიდან მომდინარე გავლენებს.

დასავლეთ კავკასიაში ნეოლითის ხანაში გავრცელებული იყო ერთმანეთთან ახლომდგომი კულტურები. ჩრდილო-დასავლეთ კავკასიის ნეოლითური ძეგლები (კამენომოსტსკაია, ოვეჩკა) დიდ სიახლოვეს ამეღანებს დასავლეთ ამიერკავკასიურ სინქრონულ კომპლექსებთან (ქვედა შილოვკა, კისტრიკი, ოდიში და სხვ.). ეს იყო ის ადგილობრივი სუბსტრატები, რომლის ნიადაგზეც დასავლეთ კავკასიაში ამოიზარდა ძლიერი ნეოლითური ტრადიციების მქონე მსგავსი ენეოლითური კულტურები. აღნიშნულ პერიოდში ჩრდილო-დასავლეთ კავკასიის ენეოლითურ კულტურას უნდა განეცადა ჩრდილოური, მესაქონლეთა კულტურების მოჭარბებული გავლენა. ცნობილია, რომ ყუბანისპირეთში უკვე ნეოლითის ხანაში დასტურდება მესაქონლეობა. მართალია, ჯერჯერობით ძნელია იმის თქმა, თუ როგორია ნეოლითური მეცხოველეობის წარმოშობის გზები ამ რეგიონში, ადგილობრივი თუ ჩრდილო შავიზღვისპირეთის მესაქონლური ცენტრის გავლენით ჩასახული. ყოველ შემთხვევაში მისი არსებობა ნეოლითის ხანაში უკვე ფაქტია. უნდა ვიფიქროთ, რომ ენეოლითის ხანაში ადგილობრივი ნეოლითური ტრადიციების მქონე კულტურისა და ჩრდილო მესაქონლეთა ტომების ურთიერთქმედების შედეგად ჩამოყალიბდა სინთეზური კულტურა, რომელიც აერთიანებდა ადგილობრივ ნეოლით-ენეოლითური კულტურების ტრადიციებს და ჩრდილოურ ელემენტებს. ახალი, წინამაიკოპური კულტურის მეტურნეობის საფუძველს განვითარებადი მესაქონლეობა წარმოადგენდა.

¹¹⁴ В. Г. Марковин. К вопросу о происхождении доменной культуры Западного Кавказа в связи с происхождением абхазо-адыгов, с. 340.

¹¹⁵ А. И. Джавахишвили, Г. Джавахишвили, Я. А. Киквидзе, Д. М. Тушабрамишвили. Некоторые итоги полевых работ 1964 года урбниской и квирильской археологических экспедиций. — *აქდ. ს. ჯანაშიას სახ. საქართველოს სახ. მუზეუმის მოამბე*, ტ. XXV—В. 1968, გვ. 10; *თ. ჯაფარიძე. ქართველ ტომთა ეთნიკური ისტორიის საკითხები* სათვ. ს. თბ., 1979, გვ. 204.

ეს უკანასკნელი კარგად დასტურდება როგორც კამენომოსტკაი-
ას მონაცემებით, ისე მაიკობის ადრეული ნამოსახლარების ძვლოვანი
მასალის ა. ფორმოზოვისეული ანალიზით, რომელმაც დამაჯერებლად
დაასაბუთა, რომ ამ ნამოსახლარების მცხოვრებთა მეურნეობა დამყა-
რებული იყო მესაქონლეობაზე¹¹⁶.

ამ თვალსაზრისით საინტერესო მონაცემები იყო მიღებული მაი-
კობის კულტურის ნამოსახლარის — სვობოდნოეს (კრასნოდარის მხა-
რე) — კაუის ნამგლისპირების ტრასოლოგიური შესწავლის შედეგად
(შეისწავლა გ. კორობკოვამ). გაირკვა, რომ ეს იარაღები გამოყენე-
ბული ყოფილა მხოლოდ ბალახის სათიბად, ე. ი. ისინი ძირითადად
მესაქონლეობას ემსახურებოდნენ¹¹⁷.

ამ ორი კულტურის ურთიერთშეხების ზონა გამოვლენილია ე. კრუ-
პნოვისა და ნ. მერპერტის მიერ მდინარე თერგზე¹¹⁸. აქ ერთ-ერთ ყორ-
ლანურ ჯგუფში აღმოჩენილია მაიკობური და ორმოსამარხები¹¹⁹. ორ-
მოსამარხთა კულტურის ერთ-ერთი ძეგლი დადასტურდა კრასნოდარის
მხარეში — ყორღანები სტ. კანევსკაიასთან. აქ ნაპოვნი იყო ორმოსა-
მარხებისათვის ტიპური წვეტიანძირიანი ჭურჭელი და ძვლის მძივე-
ბი. ა. ფორმოზოვი ვარაუდობს, რომ კრასნოდარის მხარეში გამო-
ვლინდება ამ კულტურის ურთიერთმოქმედების რაიონი¹²⁰. ტამანის
ნახევარკუნძულზე დადასტურდა მაიკობური და სტეპური კულტურე-
ბის შეხვედრები.

ორმოსამარხთა და მაიკობური კულტურების კავშირზე უნდა მე-
ტყველებდეს დაკრძალვის რიტუალის მსგავსება. მკვლევართა ნაწი-
ლი, ყორღანული სამარხების წარმოშობას სტეპებს მიაწერს, სადაც
ისინი ადრეული პერიოდიდანაა გავრცელებული¹²¹. ჩ. ბიორნი ყორ-
ღანებს ჩრდილოური წარმოშობისად მიიჩნევს და მასში ძველი ორმო-
სამარხების ტრადიციებს ხედავს¹²². ანატოლიაში ყორღანული სამარ-
ხების გავრცელებას სტეპური კულტურის გამოჩენას უკავშირებენ¹²³.

¹¹⁶ А. А. Формозов. *დასახ. ნაშრომი*, გვ. 151.

¹¹⁷ ცნობა მოგვაწოდა ძველის გამთხრელმა ა. ნეხაევმა, რისთვისაც მას მად-
ლობას მოვასხენებთ.

¹¹⁸ А. А. Формозов. *დასახ. ნაშრომი*, გვ. 139.

¹¹⁹ იქვე.

¹²⁰ იქვე.

¹²¹ Н. Я. Мерперт. Древнейшие скотоводы Волжско-Уральского
междуречья. М., 1974, с. 131.

¹²² Ch. A. Burney, D. M. Lang. The peoples of the Hills, ancient
Ararat and Caucasus, 1971, p. 77.

¹²³ J. Meilaart. Anatolia before c 4000 B. C. and c 2300⁹/₄1700
B. C. Cambridge, 1964, p. 36.

წინამაიკობური კულტურების განვითარების განსაზღვრულ ეტაპ-
ზე, განვითარებული მესაქონლეობის საფუძველზე უნდა მომხდარიყო
ამ ტომების მიერ გარკვეული „ქონების“ დაგროვება და გვაროვნული
ზედაფენის გამოყოფა¹²⁴, რომლებიც ებმებიან ძველალმოსავლეთის
გვიანეოლითური კულტურებისათვის დადასტურებულ ფართო ურ-
თიერთობაში მეზობელ რაიონებთან¹²⁵. აღნიშნულ პერიოდს უნდა გა-
ნეკუთვნებოდეს ჩრდილო-დასავლეთ კავკასიური ტომების სამხრეთუ-
ლი კავშირები და ამ სამხრეთული ცენტრების ზემოქმედების შედე-
გად უნდა ჩამოყალიბებულიყო მაიკობური კულტურა¹²⁶.

დასავლეთ ამიერკავკასიის (იმერეთისა და აფხაზეთის) მღვიმე-
ების მასალები მჭიდრო კავშირს ავლენენ ადრემაიკობურ კულტურას-
თან.

აღნიშნულ კულტურებს აქვთ სხვადასხვა ხასიათის საერთო ნიშ-
ნები, რომელთა ერთი რიგი ტრადიციულია, მეორე კი — ინოვაციური.

ორივე კულტურის მთავარი და საერთო ნიშანია მათი ნამოსახ-
ლარების აღმოჩენა მღვიმეებში. მართალია, ამგვარი ძეგლები დასავ-
ლეთ ამიერკავკასიაში უფრო მეტია გამოვლენილი, ვიდრე ჩრდილო-
დასავლეთ კავკასიაში, მაგრამ მთავარი აქ უეჭველად მაინც უნდა იყოს
ის საერთო მიზეზი, რამაც აღნიშნულ პერიოდში განაპირობა მღვი-
მური დასახლებები.

მეორე საერთო ნიშანი ამ კულტურებისა სამეურნეო ბაზაა. ორი-
ვე კულტურის მეურნეობის საფუძველს წარმოადგენდა მესაქონლეო-
ბა. ნიშანდობლივია, აგრეთვე, მსგავსება მესაქონლეობის წამყვანი
დარგისა (მეღორეობა, მსხვილფეხა რქოსანი საქონელი).

ყველაზე მყარ მასალას კულტურების ადგილობრივი ფესვების
ძიებაში ქვის ინდუსტრია იძლევა. მაგრამ მასშიც არის ტრადიციული
და ინოვაციური კომპონენტები.

ამ კულტურების ძირითად, ტრადიციულ კომპონენტებს მიეკუ-
თვნება კაუის ინდუსტრიის შემორჩენა, ქვის განეხილ-გაპრიალებული
იარაღები და მიკროლითური ტექნიკის გადმონაშთები. ეს ტრადიციუ-
ლი კომპონენტები ორივე კულტურას ახასიათებს, მაგრამ მათში ამა-
ვე დროს კარგად ჩანს ლოკალურობაც. მაიკობის ადრეულ ჯგუფს ახა-
სიათებს სოლისებური მოყვანილობის ქვის სხვადასხვა ქანებისაგან
დამზადებული განეხილ-გაპრიალებული იარაღები, დასავლეთ საქარ-
თველოს მღვიმეებში კი მათ უმეტესად ტრაპეციის მოყვანილობა და
ტრაპეციისავე განიკვეთი აქვთ. გეომეტრიული მიკროლითები ადრე-

¹²⁴ А. А. Формозов. *დასახ. ნაშრომი*.

¹²⁵ М. В. Андреева. *დასახ. ნაშრომი*, გვ. 43.

¹²⁶ იქვე.

მაიკოპის კულტურაში ძირითადად სეგმენტებითაა წარმოდგენილი. დასავლეთ საქართველოს მღვიმეებში კი ძირითადად ტრაპეციებით. ეს ნიშნები ტრადიციულია და ლოკალური ხასიათი აქვთ.

აღნიშნული კულტურების ქვის ნაწარმში არის აგრეთვე ინოვაციური ელემენტები, რომელიც წინამორბედ კულტურას გენეტიკურად ვერ უკავშირდება. ესაა კაჟის ორმხრივდამუშავებული შუბისპირები და ისრისპირები. ორივე კულტურას ახასიათებს ამ იარაღების სიჭარბე და მრავალფეროვნება. უნდა ვივარაუდოთ მათი საერთო წარმომავლობა ჯერჯერობით უცნობი წყაროდან.

მეტად მკაფიო სახე აქვთ ამ კულტურებში სხვა ინოვაციურ ელემენტებსაც. კერძოდ, ორივე კულტურას ახასიათებს ქვის გახეხილ-გაპრიალებული სამაჯურები (მსგავსი ფორმები და დამზადების წესი). უნდა ვიფიქროთ, რომ მათი წარმომავლობა სამხრეთულ წყაროს უკავშირდება (სამაჯურები ცნობილია ჯარმოდან, ზაგროსის თეფე ასიაბიდან, სილკის ქვედა ფენებიდან და სხვ.) და არა ამ რეგიონების წინამორბედ კულტურებს. ამავე ხასიათის საერთო ნიშნებს განეკუთვნება აგრეთვე კვირისტავეები. მათ არა აქვთ გენეტიკური კავშირი წინამორბედ კულტურასთან, აღნიშნულ კულტურებში ისინი უეცრად ჩნდებიან. ნიშანდობლივია, რომ დასავლეთ საქართველოში ისინი უპირატესად მღვიმეებიდანაა ცნობილი.

ყველაზე მკაფიოდ ამ კულტურების ინოვაციები კერამიკაში ფიქსირდება. მათში ადგილობრივ ნიმუშებთან ერთად (რომლებსაც ლოკალური ხასიათი აქვთ) გვაქვს აგრეთვე იმპორტული კერამიკა — წითელპირიალა, თხელკეციანი, განლექილი თიხისაგან დამზადებული, თითქმის უმინარევებო, უორნამენტო, უყურო, სფერულმუცლიანი და მრგვალძირა ჭურჭლის ფრაგმენტები, რომლებსაც საერთო წარმომავლობა უნდა აკავშირებდეს.

ამგვარად, ამ კულტურების ქვის ინდუსტრიებისა და კერამიკის ანალიზის შედეგად კარგად ჩანს, რომ დასავლეთ ამიერკავკასიასა და ჩრდილო-დასავლეთ კავკასიაში ნეოლით-ადრენეოლითის ხანაში გავრცელებული იყო განვითარების საერთო გზის მქონე, ერთმანეთთან მჭიდრო ურთიერთობაში მყოფი ადგილობრივი კულტურები, რომლებსაც ჰქონდათ ლოკალური, წინამორბედ კულტურასთან გენეტიკურ კავშირში მყოფი ტრადიციული ელემენტები. ამ ადგილობრივი სუბსტრატის ანარეკლი კარგად ჩანს ორივე კულტურაში. თვალსაჩინოა აგრეთვე ადგილობრივი კულტურების სამხრეთულ კულტურებთან ურთიერთმოქმედების შედეგად შექმნილი მრავალი ინოვაცია, რომლებმაც გარკვეული სახე მისცეს ამ კულტურებს. როგორც ჩანს, ამ გარეგანი ფაქტორის, ე. ი. ინოვაციების წყაროს, ზემოქმედების ხარისხი ორივე კულტურაზე თანაბარი არ იყო. არ არის გამორი-

ცხული, რომ აქ გარკვეული მნიშვნელობა ჰქონდა ადგილობრივი ტრადიციის მდგრადობისა და სიძლიერის ხარისხს, რის შედეგადაც ინოვაციების მიღებისა და მასთან შერწყმის პროცესი ამ კულტურებში განსხვავებული ხარისხისა იყო.

მღვიმეების დათარიღებისათვის მნიშვნელოვან მასალას იძლევა დარკვეთის ენეოლითურ (I—III) ფენებში ჩაშვებული „მტკვარ-არეზის“ კულტურის ადრეული სამარხები. აღნიშნული ფაქტი გასაღებს უნდა გვაძლევდეს მღვიმის ზედა თარიღისათვის.

„მტკვარ-არეზის“ კულტურის ენეოლითური საფეხური IV ა-ის II ნახევარს მოიცავდა¹²⁷. რადგან დარკვეთში ჩაშვებული სამარხების მასალა „მტკვარ-არეზის“ კულტურის ადრეულ ეტაპს განეკუთვნება, უნდა ვივარაუდოთ, რომ ამ სამარხების ჩაშვება დაახ. ძვ. წ. IV ა-ის ბოლოს მაინც უნდა მომხდარიყო, თუ არა ძვ. წ. IV ა-ის II ნახევარში, თუ ამ საფეხურის ზედა ზღვრად ძვ. წ. IV ა-ის ბოლოს მივიჩნევთ, მაშინ უნდა ვიფიქროთ, რომ დარკვეთის ზედა ფენების წარმოქმნა და შემდეგ მათი ცხოვრების შეწყვეტა წინ უსწრებდა განსხვავებული კულტურის სამარხების ჩაშვებას. აქედან გამომდინარე, ჩვენ რომ უკიდურესი დაშვებები გვაკეთოთ კიდევაც და დარკვეთის I ფენა ჩაშვებული სამარხების თანადროულად მივიჩნიოთ, ხოლო მისი წინა ორი ფენის წარმოქმნისათვის სულ მცირე 30—30 წელიწადი ვივარაუდოთ, მაშინ მესამე ფენის წარმოქმნის ქვედა ზღვარმა ძვ. წ. IV ა-ის I ნახევარში უნდა გადაიწიოს.

დარკვეთის ენეოლითურ ფენებზე უფრო იმიტომ ვამახვილებთ ყურადღებას, რომ მათში (განსაკუთრებით მესამე ფენაში) კარგად ჩანს კავშირი მაიკოპის კულტურის ადრეული ჯგუფის მასალებთან (წითელპირიალა კერამიკა, ქვის სამაჯურები, მეჭეჭების ნიმუშები და სხვ.), რამაც შესაძლოა მხარი დაუჭიროს მაიკოპის კულტურის ადრეული ეტაპის თარიღის ძვ. წ. IV ა-ს I ნახევარამდე დაძველებას. ამას აგრეთვე ადასტურებს თითქოს მაიკოპის კულტურის ნამოსახლარების ადრეული მასალებიც.

127 ო. ჯ ა ფ ა რ ი ძ ე. დასახ. ნაშრომი. გვ. 89.

წინამდებარე ნაშრომში თვალი გავადევნეთ დასავლეთ ამიერკავკასიის კულტურულ-სამეურნეო განვითარებას გვიანმეზოლითიდან ადრებრინჯაოს ეპოქამდე.

გვიანმეზოლით-ადრენეოლითური ძეგლების კავკასიის მასშტაბით განხილვამ წარმოაჩინა საერთო კანონზომიერებებზე დამყარებული ზოგადკავკასიური კულტურულ-სამეურნეო მოდელის არსებობა (მთვისებით-კომპლექსური მეურნეობა თავისი სამივე დარგით), რომელიც მოიცავდა ლოკალური თავისებურებებით განპირობებულ კონკრეტულ სამეურნეო მოდელებს (რომელთა შორის ურთიერთდამოკიდებულება არსებობს). სწორედ ამ ზოგადკავკასიური კულტურულ-სამეურნეო მოდელის წიაღში შეიქმნა წინაპირობები მწარმოებლური მეურნეობის ჩასახვისათვის.

დასავლეთ ამიერკავკასიის გვიანმეზოლითური, მეზოლითიდან ნეოლითზე გარდამავალი და ადრენეოლითური ძეგლების მთელ ჯაჭვზე თვალის გადავხედვამ გვიჩვენა ამ საწყისების თანდათანობითი, ადგილობრივი განვითარების პროცესი, რომელიც მისი ხანგრძლივობისა და უთანაბრობის მიუხედავად, უნდა წარმოვიდგინოთ, როგორც ერთიანი ისტორიული პროცესი, რომელიც ჩაისახა გვიანმეზოლითში, ხოლო ადრენეოლითში დაიწყო მწარმოებლურ მეურნეობაზე გადასვლა, მისი ცალკეული დარგების (მიწათმოქმედება, მესაქონლეობა) წარმოქმნა.

დასავლეთ ამიერკავკასიაში, უკვე გვიანმეზოლითიდან და განსაკუთრებით მეზოლითიდან ნეოლითზე გარდამავალ ხანაში, დაიწყო ინტენსიური ათვისება მდინარისპირა ტერასებისა, ხოლო ადრენეოლითში უკვე ათვისებულია მთისწინა ბორცვოვანი და შუა მთის ზოლი. როგორც ჩანს, ამ რეგიონის ხელსაყრელმა ეკოლოგიურმა პირობებმა შექმნა რეალური შესაძლებლობა მწარმოებლური მეურნეობის ადრეული ჩასახვისათვის, რასაც ასაბუთებს ტრასოლოგიური ანალიზის შედეგად ადრენეოლითში (ანასეული I) დადასტურებული, მარცვლეულზე გამოყენებული სამკელი დანები¹. ამავე პერიოდში (დარკვეთი IV) უკვე გვაქვს ფაქტობრივი მასალა მწარმოებლური მე-

¹ Г. Ф. Коробкова, К. М. Эсакия. Первые жатвенные ножи Кавказа (ხელნაწერი).

ურნეობის მეორე დარგის — მესაქონლეობის — დამადასტურებელი.

ამგვარად, დასავლეთ ამიერკავკასიის უძველესმა ტომებმა ადრენეოლითში შექმნეს საფუძველი მწარმოებლური მეურნეობის ჩამოყალიბებისათვის, რამაც განაპირობა შემდგომ ეპოქებში საზოგადოების გადასვლა განვითარების უფრო მაღალ, პროგრესულ საფეხურზე. ჩასახული მწარმოებლური მეურნეობის განვითარების შემდგომი გზა ხასიათდებოდა მწარმოებლური ეკონომიკის ხვედრითი წონის თანდათანობითი ზრდით, კომპლექსური ტიპის მეურნეობის მქონე, მეტად თავისებური, გვიანნეოლითური კულტურის ჩამოყალიბებით (ოდიშის კულტურა). მასალები ჯერჯერობით მცირეა, მაგრამ ისინი მაინც გარკვევით გვიჩვენებენ ოდიშის კულტურის გავრცელებას შავიზღვისპირეთის (აჭარიდან მოკიდებული ადღერის რ-მდე) მთისწინა ბორცვოვან ზოლში და მათ მჭიდრო კავშირს ჩრდილო-დასავლეთ კავკასიის ნეოლითურ ძეგლებთან (კამენომოსტსკაიას შუა ფენა, ოვეჩკა).

გვიანმეზოლით-ენეოლითური ეპოქების ძეგლებზე დაკვირვებამ გვიჩვენა, რომ ადრენეოლითის შემდეგ აღარ დასტურდება ზოგადკავკასიური კულტურულ-სამეურნეო მოდელის არსებობა. მხოლოდ გვიანნეოლითის ხანაში ჯერ კიდევ შეინიშნება დასავლეთკავკასიური მასშტაბის საერთო ზოგადი, კულტურულ-სამეურნეო ნიშნები, რაც ენეოლითის ხანაში, როგორც ჩანს, ტომთა ფართო კულტურულ-ეკონომიკური კავშირების წყალობით ნაწილობრივ ირღვევა.

ენეოლითის ხანა დასავლეთ ამიერკავკასიაში იყო ნეოლითის შედეგების დამკვიდრების, ადრესამიწათმოქმედო კულტურის ნამოსახლარების უფრო ფართოდ გავრცელების პერიოდი, რომელიც დამთავრდა ადრებრინჯაოს ხანის დასავლური, მიწათმოქმედ-მესაქონლე ტომთა მკაფიო და თვითმყოფადი კულტურის წარმოქმნით.

დიდი ხნის წინათ მიტოვებული მღვიმეების ხელახლა ათვისება ენეოლითის ხანაში საზოგადოების გარკვეული ჯგუფების მიერ უნდა უკავშირდებოდეს ამ ეპოქაში მომხდარ ძვრებს (მელითონეობა, მესაქონლეობა). არ არის გამორიცხული, რომ ამ პროცესს ნაწილობრივ აგრეთვე განაპირობებდა ამ ეპოქისათვის დამახასიათებელი ტომთა ფართო ურთიერთობების რთული პროცესებიც.

დასავლეთ ამიერკავკასიაში მთისწინა ბორცვოვანი ზოლის, მდინარისპირა გორებისა და ტერასების დასახლება ადრენეოლითიდან იწყება და გრძელდება გვიანნეოლითსა და ენეოლით-ადრებრინჯაოს ხანაში. ამ რეგიონის ადრესამიწათმოქმედო კულტურის ნამოსახლარების ტოპოგრაფიაში ცვლილებები არ ხდება, მაშინ, როდესაც აღმოსავლეთ ამიერკავკასიაში შომუთეფე-შულავრისა და „მტკვარ-არეზის“ კულტურის ძეგლების ტოპოგრაფია ერთმანეთისაგან ძირითადად განსხვავებულია.

დასავლეთ ამიერკავკასიის უძველესი კულტურების (მეზოლითი, ნეოლითი, ენეოლითი) განვითარებაზე თვალის გადავინებისას, პირველ რიგში, თვალში საცემია მათ შორის არსებული მემკვიდრეობითი ხაზი და აშკარა გენეტიკური კავშირი. აღნიშნული კულტურების კაის ინდუსტრიების, განსაკუთრებით კი მიკროლითური ტექნიკისა და გეომეტრიული ფორმების, განვითარების შესწავლამ დასავლეთ ამიერკავკასიის ძეგლების მაგალითზე, ადრეზედაპალეოლითიდან ადრებრინჯაომდე, გვიჩვენა, რომ აღნიშნულ რეგიონში, მთელი ამ ხანგრძლივი ეპოქების მანძილზე, ვითარდებოდა ერთიანი, უწყვეტი საწარმოო ტრადიციების მქონე კულტურები მკაფიოდ გამოხატული მემკვიდრეობითი ნიშნებით. გვიანმეზოლითური და ადრენეოლითური კულტურების გენეტიკურ კავშირს კარგად ავლენს მათ შორის შუალედური, გარდამავალი ძეგლები, რომელთა მაგალითზე ვლინდება უწყვეტი განვითარება.

სრულიად სხვა სურათია აღმოსავლეთ ამიერკავკასიაში. აქ ადრესამიწათმოქმედო კულტურის მემკვიდრეობითი კავშირი წინმავალ, მეზოლითურ კულტურასთან არ ჩანს. იგრძნობა ამ კულტურებს შორის არსებული ქრონოლოგიური წყვეტილი.

არსებული მასალები გვიჩვენებენ, რომ დასავლეთ ამიერკავკასიისა და ჩრდილო-დასავლეთ კავკასიის კულტურულ-ისტორიული განვითარება უძველესი დროიდან ერთი გზით მიდიოდა². განსაკუთრებულ ინტერესს იწვევს აღნიშნულ კულტურათა კავშირის ღრმა ფესვები, რომლებიც პალეოლითს უკავშირდება³. ყუბანისპირეთის ზედაპალეოლითური ძეგლები, კომპლექსის შემადგენელი ელემენტების მიხედვით, იდენტურია იმერეთის ძეგლებისა⁴. შემდგომ ეპოქებში (მეზოლითი, ნეოლითი), როგორც ჩანს, კავშირი ძლიერდება⁵. ენეოლით-ადრებრინჯაოს ხანაში კი ეს კულტურები ვითარდებოდნენ მჭიდრო ურთიერთზემოქმედების პირობებში და კავშირი ჰქონდათ თავის სამხრეთელ და ჩრდილოელ მეზობლებთან, რომელთაგან იძენდნენ კულტურის მიღწევებს.

დასავლეთ ამიერკავკასიის უძველესი კულტურების შესწავლა გვიჩვენებს, რომ აღნიშნულ რეგიონში არსებობდა მწარმოებლური მეურნეობის უძველესი კერა, რომელსაც განსაკუთრებული მნიშვნელობა ჰქონდა ამიერკავკასიის უძველეს მიწათმოქმედ-მესაქონლეთა კულტურების ჩამოყალიბებაში.

РАННИЕ СТУПЕНИ РАЗВИТИЯ ЗАПАДНОЗАКАВКАЗСКОЙ РАННЕЗЕМЛЕДЕЛЬЧЕСКОЙ КУЛЬТУРЫ

(поздний мезолит — энеолит)

Резюме

Изучение раннеземледельческих культур является одной из важных проблем археологии Кавказа. Среди некоторых аспектов этой проблемы особое внимание уделяется изучению вопросов зарождения, становления и путей развития производящего хозяйства в Западном Закавказье.

Благодаря интенсивным поискам здесь выявлены и исследованы несколько десятков мезолитических, неолитических и энеолитических памятников, уже частично проливших свет на эту проблему.

В представленной работе исследовано культурно-хозяйственное развитие Западного Закавказья в эпоху от позднего мезолита до ранней бронзы.

В развитии раннеземледельческой культуры Западного Закавказья выделяются три ранние ступени, наглядно характеризующие зарождение, становление и последующее развитие производящего хозяйства.

Первая ступень охватывает памятники позднего мезолита-раннего неолита (Памятники рассмотрены в масштабе Кавказа). Во второй — рассматриваются памятники среднего и позднего неолита Западного Закавказья, на протяжении которого развивались новые отрасли хозяйства. В третьей ступени рассмотрены пещерные и открытые поселения, эпохи энеолита-ранней бронзы.

Для характеристики отдельных ступеней и восстановления экологической среды, в которой зародилась и развивалась древнейшая культура земледельческо-скотоводческих племен, привлекаются археологические, палеонтологические, палеоботанические материалы и данные трасологического анализа. В работе прослежено не только зарождение новых отраслей производящей экономики, но также уровень развития присваивающего хозяйства, в недрах которого зародились истоки новой экономики. Для исследования указанных вопро-

² А. А. Формозов. Каменный век и энеолит Прикубанья. М., 1965, с. 154.

³ იქვე.

⁴ იქვე.

⁵ იქვე.

сов в научный оборот вводятся как раннеоткрытые, так и новые памятники.

Итоги изучения неолитических памятников позволяют наметить истоки производящей экономики — усложненные способы собирательства и дифференцированные формы рыболовства и охоты.

Исследование поздне-мезолитических и ранне-неолитических памятников в масштабе Кавказа выявило существование общекавказской культурно-хозяйственной модели (в позднем мезолите — кемплексное присваивающее хозяйство, а в раннем неолите хозяйство смешанного-присваивающего-производящего типа), основанных на общих закономерностях развития, охватывающие конкретные хозяйственные модели, обусловленные локальными особенностями. Именно в недрах общекавказской хозяйственно-культурной среде возникли предпосылки для зарождения производящего хозяйства.

Анализ Западно-кавказских поздне-мезолитических, переходных от мезолита к неолиту и ранне-неолитических памятников показал постепенное, местное развитие производящего хозяйства, которое несмотря на длительность и неравномерность представляется как единый исторический процесс, начавшийся в раннем неолите и завершившийся переходом на производящее хозяйство, возникновением ее отдельных отраслей (земледелие, скотоводство).

Материалы указывают, что с раннего периода закладывается основа для перехода от присваивающей экономики к производящей. На базе развитого охотничьего хозяйства и усложненного собирательства создается основа для перехода к одомашниванию животных и к искусственному выращиванию местных эндемных видов злаковых культур. Животноводство документируется фаунистическими остатками домашних животных из даркветского навеса. На основе этих материалов выясняется, что в раннем неолите в некоторых районах Грузии уже был одомашнен как крупнорогатый, так и мелкорогатый скот, свинья и собака. Предпосылки приручения животных, этого длительного и сложного процесса надо искать в позднем мезолите.

Существование земледелия документирует материал как раннего, так и позднего неолита и энеолита. Особое внимание заслуживают инновации раннего неолита: жатвенные ножи и мотыговидные орудия, полированные и шлифованные топоры, долота и тесла (Анасеули I), зернотерки, терочки (Дарквети, Мелуори); зерна дикого проса (холодный грот).

В ранне-неолитических слоях навесов и гротов встречаются реговые землекопалки.

В среднем и позднем неолите совершенствуются земледельческие орудия и увеличивается их ассортимент. Появляются мотыговидные и кирковидные макролиты (Одиши, Урта, Кистрик), сохovidные орудия (Хорши, Одиши, Чхортоли, Ткибули), встречаются зернотерки, ступки, терочки. В хозяйственной яме кистрикского поселения были обнаружены обугленные зерна. К вышеуказанным орудиям в эпоху энеолита-ранней бронзы прибавляются двусторонне обработанные вкладыши изогнутых серпов (Тетрамица, Чихори, Ахалсопели и др.).

Все эти данные в совокупности дают возможность проследить длительный процесс зарождения и развития земледелия.

С позднего мезолита, а особенно с переходной эпохи от мезолита к неолиту началось интенсивное освоение приречных террас и холмов, а в раннем неолите уже освоена предгорная холмистая часть. Материалы указывают, что этот процесс продолжался в позднем неолите и в эпоху энеолита-ранней бронзы. В топографии древнейших поселений этого региона изменения не замечаются.

В предгорной холмистой части Западного Закавказья, которая к северу частично примыкает к предгорьям Эгрисского и Кодорского хребтов, а на юге — к предгорной части Месхетского хребта существовал благоприятный естественный фон (теплый субтропический климат, эндемные виды флоры и фауны), где создались все условия для раннего зарождения и становления производящего хозяйства, что обусловило переход общества на более высокую прогрессивную ступень.

Путь развития зародившегося производящего хозяйства характеризуется постепенным ростом удельного веса производящей экономики, становлением своеобразной поздне-неолитической Одишской культуры с хозяйством смешанного типа (производящее и присваивающее).

Материалы указывают на распространение Одишской культуры в предгорной холмистой полосе Причерноморья (начиная с Аджарии до р-на Адлера) и ее тесную связь с памятниками Северо-Западного Кавказа (Каменноостская, Овечка).

Путь развития памятников эпох позднего мезолита — энеолита показал, что после раннего неолита не документируется наличие общекавказской культурно-хозяйственной модели. Только в эпоху позднего неолита в Восточном Причерноморье еще существует единая культурно-хозяйственная модель, которая в эпоху энеолита-ранней бронзы, частично распадается в связи с расширившимися межплеменными культурно-экономическими связями.

Энеолит Западного Закавказья был эпохой утверждения результатов «неолитической революции», эпохой широкого расселения племен ранней земледельческой культуры, которая завершилась созданием Западногрузинской земледельческо-скотоводческой самобытной и яркой культуры ранней бронзы.

В эпоху энеолита-ранней бронзы повторное заселение давно заброшенных пещер определенными группами общества должно быть связано со сдвигами в этой эпохе (металлургия, скотоводство). Не исключено, что оно также связано с более сложными процессами племенных взаимоотношений.

Проследив развитие древнейших культур (мезелит, неолит, энеолит) первым делом бросается в глаза существовавшая между ними генетическая связь. Изучение развития кремневой индустрии показало, что на территории Западного Закавказья на протяжении этих исторических эпох развивались культуры, имевшие единые производственные традиции с ярко выраженной преемственностью. Генетическая связь позднемезолитической и раннеэнеолитической культур ярко отражена в переходных памятниках, отображая единое непрерывное развитие культуры.

Единая линия развития лучше всего видна в каменной индустрии, а в особенности, в развитии микролитической техники и геометрических форм орудий, что ярко в памятниках прослеживается в памятниках от верхнего палеолита до от верхнего палеолита до ранней бронзы.

Материалы указывают, что историческое развитие Западного Закавказья и Северо-Западного Кавказа с древнейших времен шло единым путем (палеолит, мезолит, неолит). В эпоху энеолита-ранней бронзы эти культуры развивались в тесном взаимодействии и имели связи с южными и северными соседями, от которых приобретали также культурные навыки.

Исследование древнейших культур показало, что Западное Закавказье играло огромную роль в деле становления раннеземледельческой культуры Закавказья.

На некоторых неолитических поселениях Западного Закавказья (Хорши, Кобулет, Чхортоли, Анасули I, II) зафиксирован фрагментный материал (обмазка со следами прутьев, ряд неглубоких (25 см) ям для деревянных столбов), указывающий на то, что эти поселения состояли из наземных плетенных или деревянных строений прямоугольной конструкции легкого типа с глиняной обмазкой, внутри которого имелся очаг.

Наблюдение над топографией раннеземледельческих поселений (неолит-энеолит) Западного Кавказа показало, что эти племена расселялись небольшими поселками площадью примерно в 1 га, в основном на предгорных холмах, мысах

плато, а также на речных и морских террасах. Следует предположить, что на неолитических поселениях Западного Закавказья, в наземных деревянных или плетенных сооружениях с глиняной обмазкой, проживали отдельные семьи (Хорши, Кобулет), что отдельные семьи в раннем неолите также занимали гроты и навесы (Холодный грот, Апианча, Дарквети). Площадь Даркветского навеса, Апианча, Холодного грота, а также домов Хорши и Кобулет настолько мала, что наводит на мысль о проживании лишь одной семьи, которая вероятно, представляла социальную основу неолит-энеолитического общества.

შემოკლებათა განმარტება

- ენიკი — ენის, ისტორიის და მატერიალური კულტურის ინსტიტუტი
 იაეხი — ისტორია, არქეოლოგია, ენეოგრაფია, ხელოვნება
 ВДИ — Вестник древней истории
 ИЯЛИ — Институт языка, литературы и истории
 ИАН ТССР — Известия Академии наук Туркменской ССР
 ИНКВА — Международный конгресс по изучению четвертичного периода
 КСИА — Краткие сообщения Института археологии Академии наук СССР
 КСИИМК — Краткие сообщения Института истории материальной культуры Академии наук СССР
 МИА — Материалы и исследования по аналогии СССР
 МАЭ — Музей Антропологии и Этнографии
 ПАИ — Полевые археологические исследования
 СА — Советская археология
 СЭ — Советская этнография

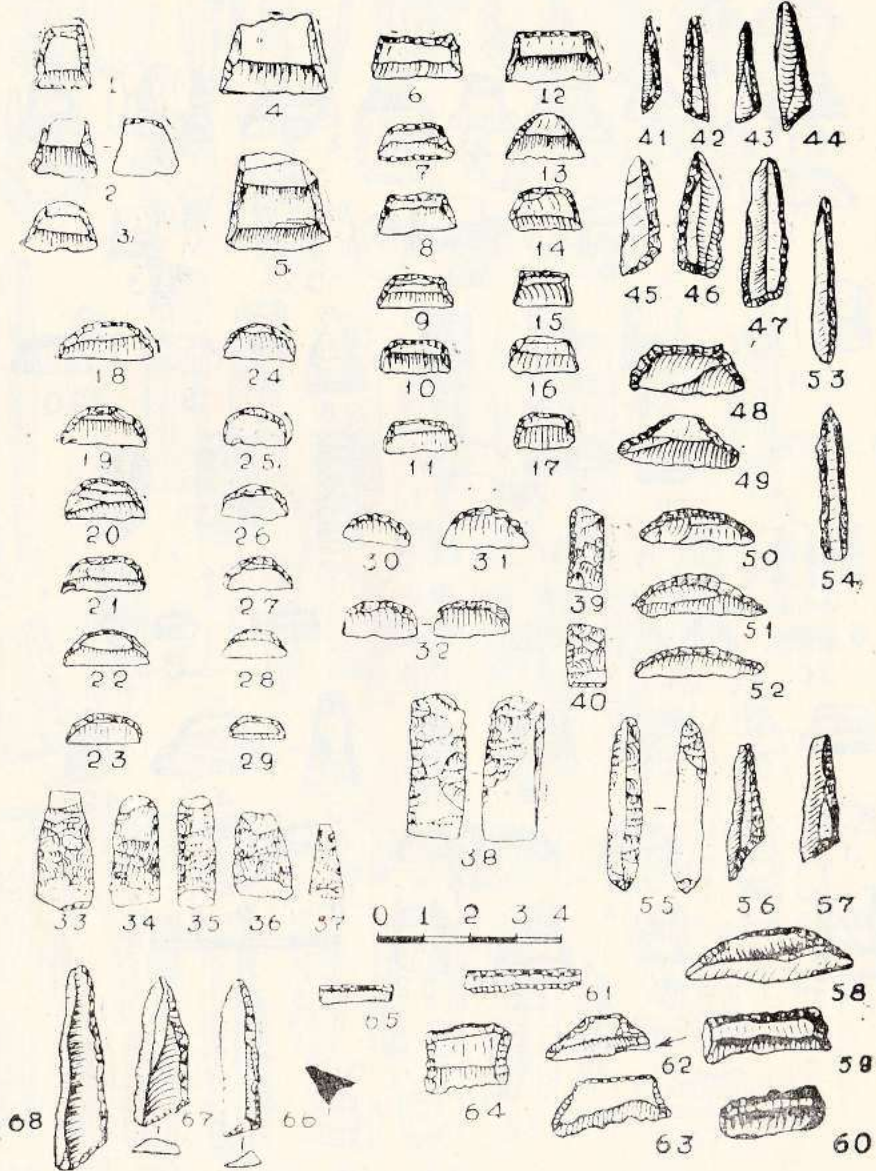
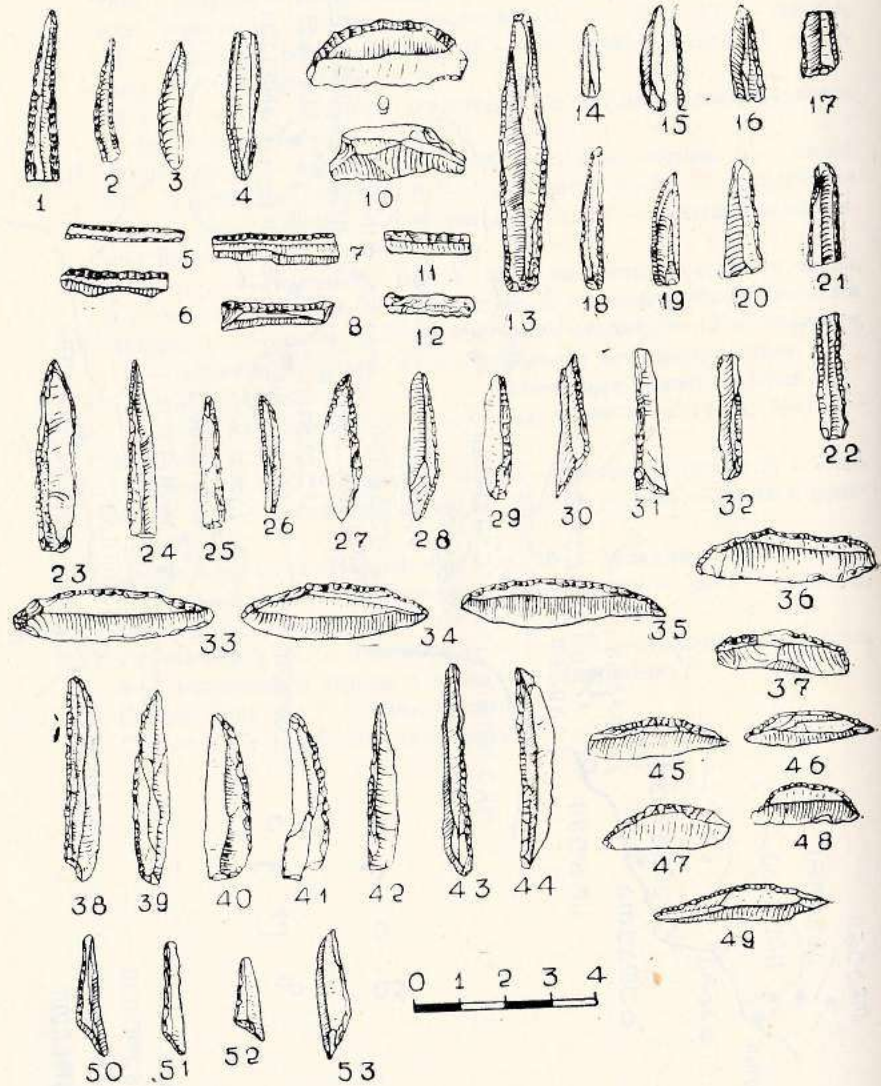
ტაბულების აღწერილობა

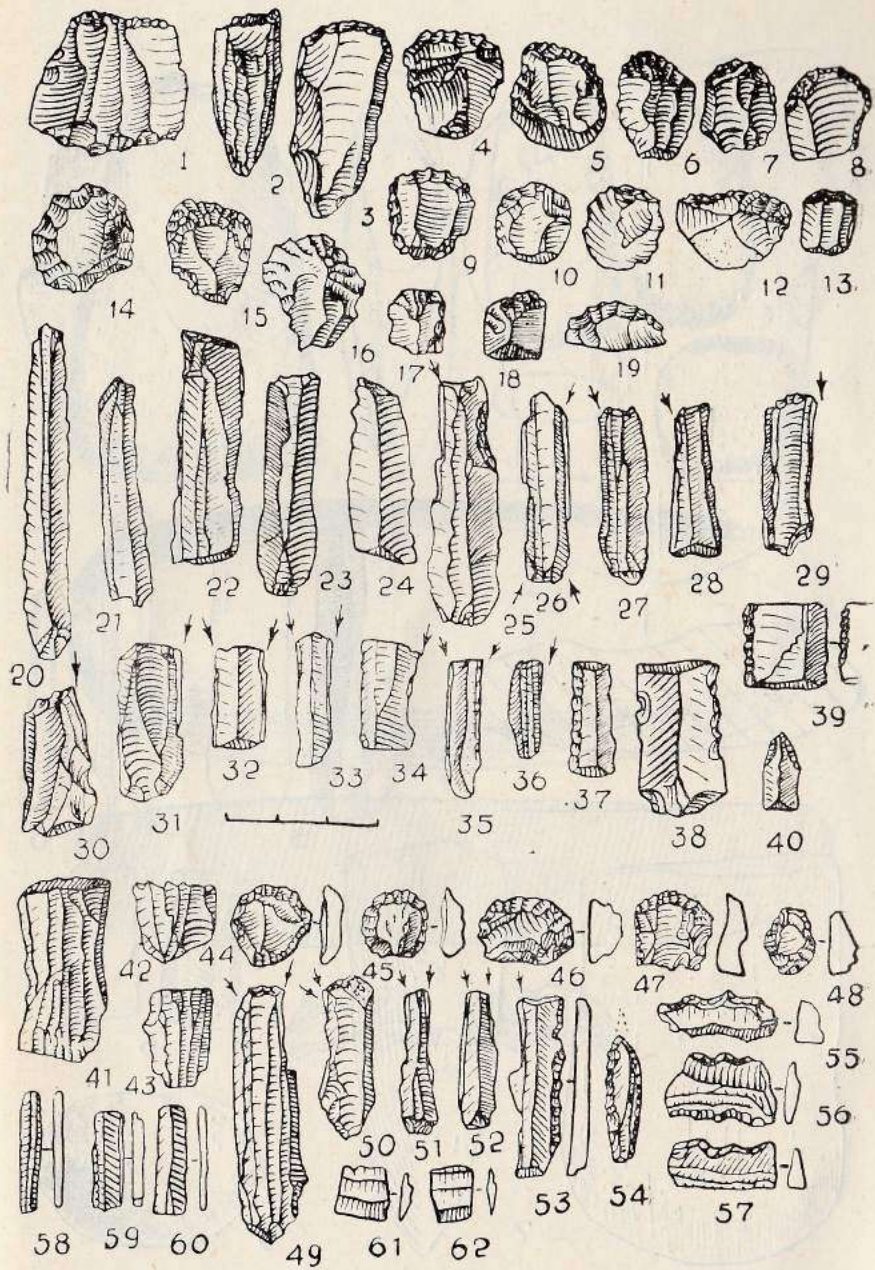
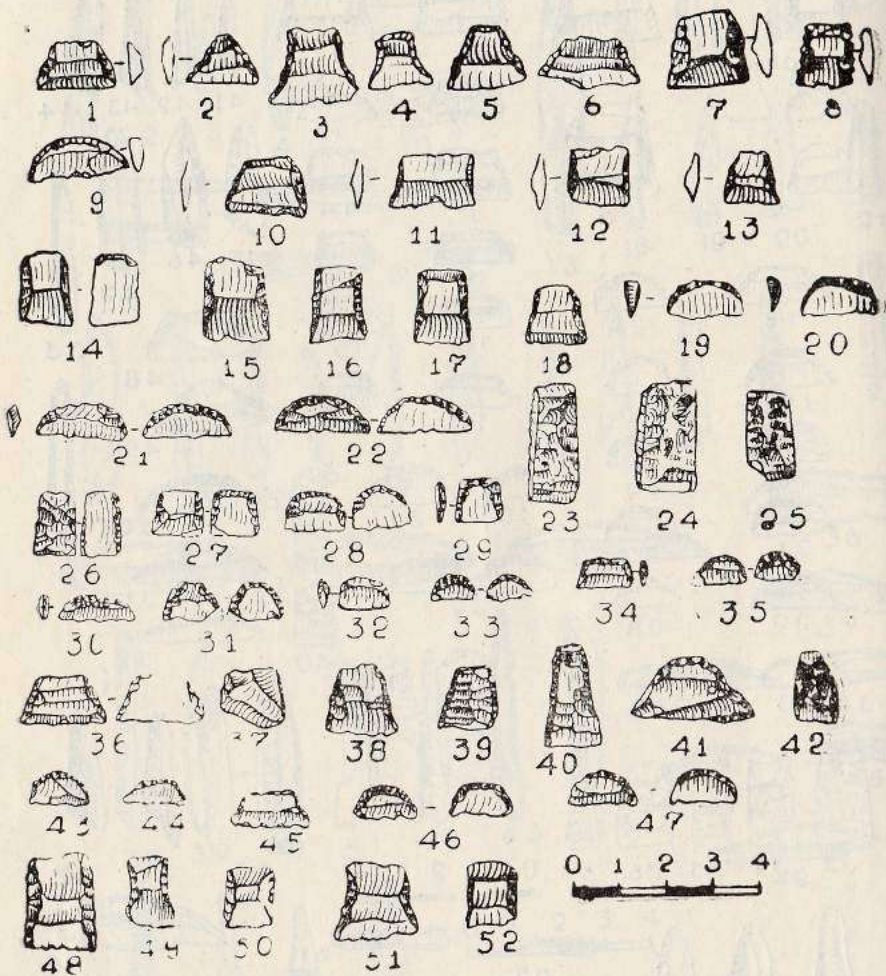
1. დასავლეთ ამიერკავკასიის მეზოლით-ენეოლითური ძეგლების გავრცელების რუკა.
2. მიკროლითური იარაღები საქართველოს ზედაპლეოლითური ძეგლებიდან:
 1—8 — სვანთა სავანე; 9—12 — ხერგულის კლდე; 13—22 — თაროკლდე;
 23—32 — დევის ხვრელი; 33—34 — საკაია; 45—53 — გვარჯილას კლდე.
3. მიკროლითური იარაღები საქართველოს მეზოლითური და ნეოლითური ხანის ძეგლებიდან: 1—41 — ანასეული II (გვიანნეოლითი); 42—53 — ეძანი; 54—62 — ქვაჭარა; 63—65 — ჯამპალი; 66—69 — დარკვეთის მე-5 ფენა.
4. მიკროლითური იარაღები საქართველოს ნეოლითური და ენეოლითური ხანის ძეგლებიდან: 1—6 — მელოური; 1—9 — ლემსა; 10—13 — ანასეული I; 14—25 — ოდიში; 26—37 — კისტრიკი; 38—41 — არახლო I; 42 — არახლო III; 43—44 — წოფი; 45—49 — ჩხორთოლი.
5. ხუტუბანი: 1—2 — ნუკლეუსები; 3—19 — საფხეკები; 20—21 — ლამელები; 22—24 — თავრეტუშიანი ლამელები; 25—35 — საჭრისები; 37—39 — დაკბილული იარაღები, 40 — სახვრეტი.
- ქობულეთი: 41—43 — ნუკლეუსები; 44—48 — საფხეკები; 49—53 — საჭრისები; 54 — სახვრეტი; 55—57 — დაკბილული იარაღები; 58—60 — ლამელები; 61—62 — ლამელის განიკვეთები.
6. ანასეული I: 1 — სახეხ-საპრიალებელი, 2 — თიხი, 3—6 — სამკელი დანები, 7 — ცული, 8 — სახეხი.
7. მელოური: 1 — ცული; 2—3 — სათლემები; 4 — სახეხი; 5 — ხელსაფქვავე; 6 — ნამელისპირი.
8. ხორში: 1 — ნამოსახლარის გეგმა; 2 — რიყის ქვის იარაღები (გ. გრიგოლის მიხედვით); ოდიში — 4 — სახეხები.
9. გალი I: 1—3 — ნუკლეუსები; 4—11 — ტრაპეციები; 12—15 — საფხეკები; 16 — საჭრისები; 22—25, 28—30 — თავრეტუშიანი ლამელები; 26—27 — დაკბილული იარაღები; 31—32, 34—35 — სახეხები; 33 — ცულის ყუა; 36 — სახრელი (ყ. კალანდაძის მიხედვით).
10. ლუბურიში: 1—2 — ნუკლეუსები; 3—7 — ტრაპეციები; 8—9 — სეგმენტები; 10 — სახვრეტი; 11—14 — საფხეკები; 15—19 — საჭრისები; 20 — სამკელი დანა; 21—24 — თავ- და გვერდრეტუშიანი ლამელები; 25 — ცულის ფრაგმენტი, 26—27 — სახეხები; 28 — სათლელი (ყ. კალანდაძის მიხედვით).
11. ოდიში: 1—3 — თიხისებური და წერაქვისებური იარაღები.
12. ოდიში: 1—2 — ცულები; 3 — სახნისებური იარაღი, 4 — სათლელი; 5—6 — სატეხები; 7 — ხელსაფქვავეს ქვა; 8 — სახეხი.
13. ოდიში: 1—7 — თიხის ქურჭლის ორნამენტირებული ფრაგმენტები; 8—9 — თიხის ქურჭლის ძირები.
14. კისტრიკი: 1—6 — ცულები; 7 — თიხი (ა. ლუკინის მიხედვით).

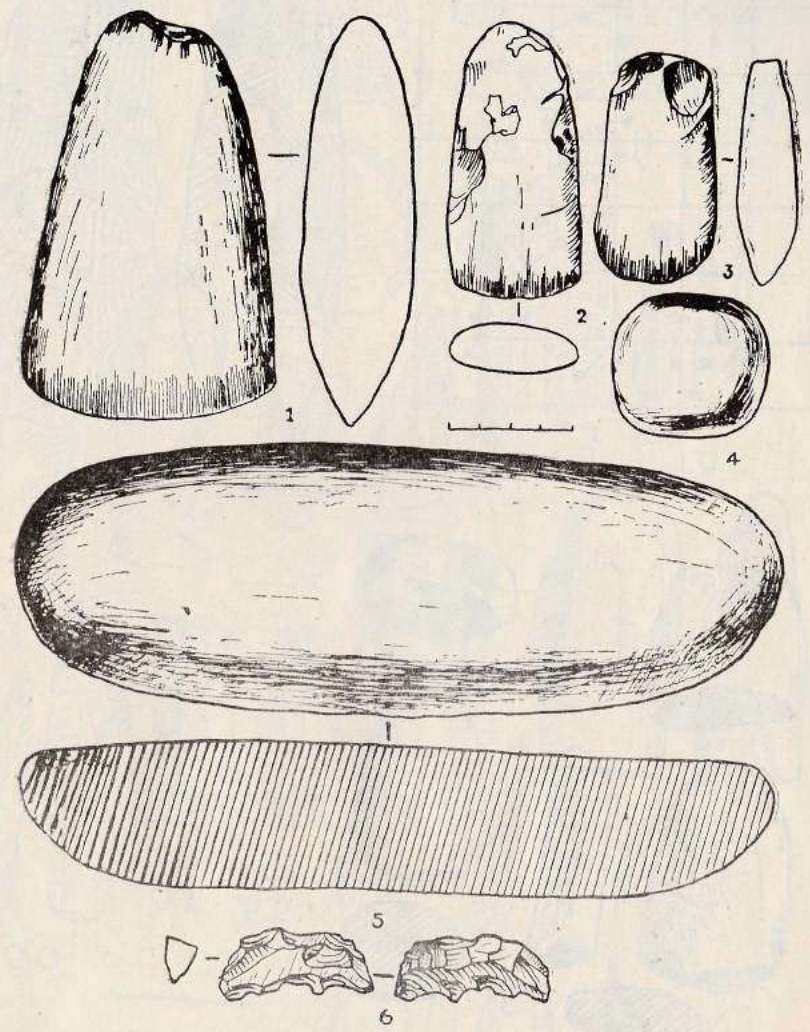
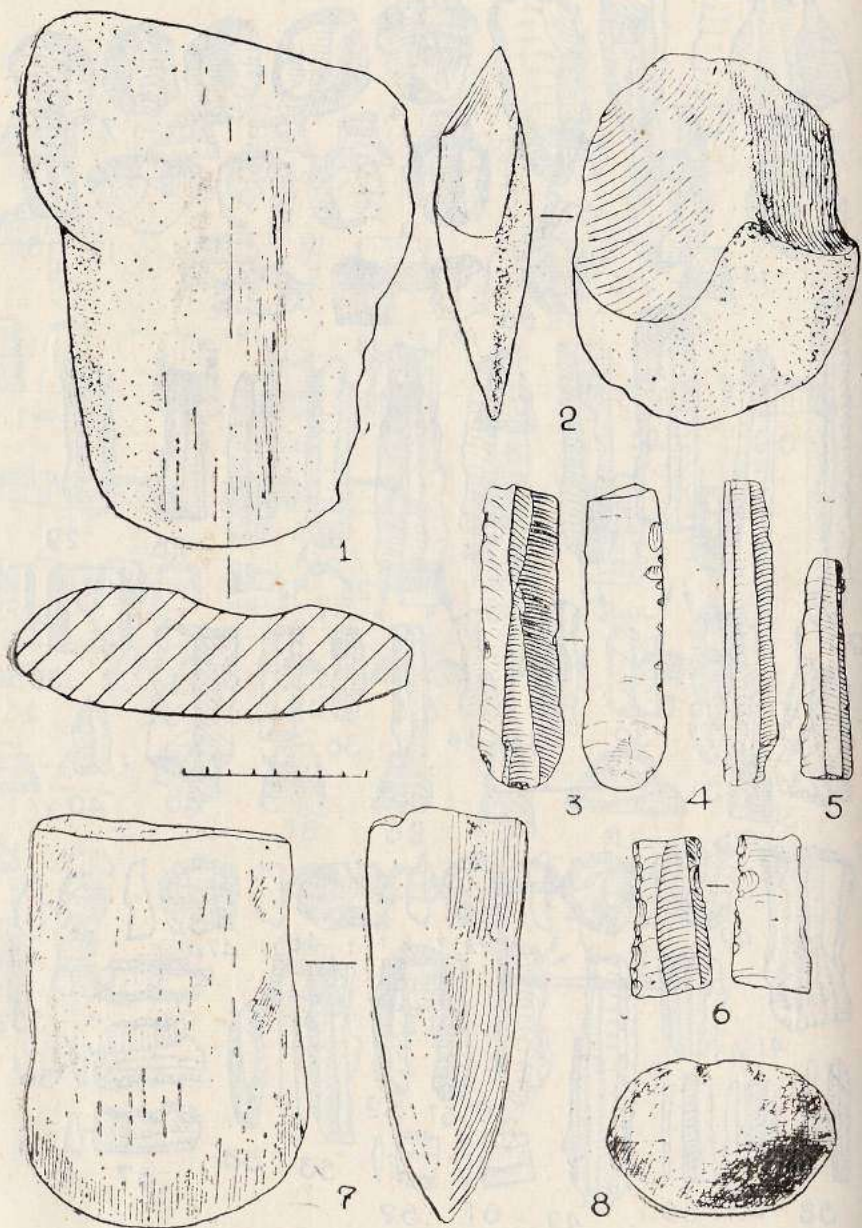
15. ჩხოროთო: 1 — ნუკლეუსი; 2—3 — საფხეკები; 4—5 — საჭრისები; 6 — თავრეტუშიანი ლამელა; 7—8 — დაკბილული იარაღები; 9 — ხელსაფქვავის ფრაგმენტი; 10, 13 — სახეხები; 11 — ცული; 12 — სატეხი; 14 — თიხის ჭურჭლის პირის ნატეხი; 15 — სახნისისებური იარაღი; 16 — თიხი; გალი 1—17 — ხელსაფქვავის ფრაგმენტი. (ვ. კალანდაძის მიხედვით).
16. თეთრამიწა: 1 — ცული; 2 — ხელსაფქვავი; 3 — თიხი; 4 — სათლელი; 5 — წერაქვისებური იარაღი; 6 — მაკროლითები; 7—24 — ისრისპირები და შუბისპირები; 25—26 — ნამგლისპირები; 27 — სამაჯურები.
17. ჩიხორი: 1 — ნამგლისპირები; 2 — შუბისპირი და ისრისპირი; 3 — ძვლის ნივთები; 4 — ძვლის თიხი; 5 — ლითონის ნივთები.
18. ჩიხორი: 1 — საფხეკი; 2—5 — ძვლის იარაღები; 6—10 — საკიდები; 11 — თიხის ჭურჭელი; 12 — თიხის ჭურჭლის ფრაგმენტები.
19. ტყიბული (ახალსოფელი): 1—11 — შუბისპირები და ისრისპირები;
20. ტყიბული (ახალსოფელი): 1—3 — სათლელები; 4—5 — საკიდები; 6—11 — ნამგლისპირები.
21. ცაგერის რ-ნი: ნაკურალეში — 1—2 — შუბისპირები; ლაილაში — 3 — შუბისპირი; საქორია — 4—5 — სათლელი და ცულის ფრაგმენტი.
22. ცაგერის რ-ნი: ნაკურალეში — 1, 10 — ნამგლისპირები; ალვი — 2 — სამაჯურის ფრაგმენტი. ნაკურალეში — 3—9 — ცულები და სათლელ-სატეხები; ალვი — 11 — ცული.
23. ლენტეხის რ-ნი: რცხმელური. — 1, 4, 8 — ცულები; 3 — სათლელი; 6—7 — ისრისპირი და შუბისპირი (შ. ჩართოლანის მიხედვით).
24. სამელე კლდე (გ. ჯავახიშვილის მიხედვით).
25. სამელე კლდე (გ. ჯავახიშვილის მიხედვით).

ОПИСАНИЕ ТАБЛИЦ

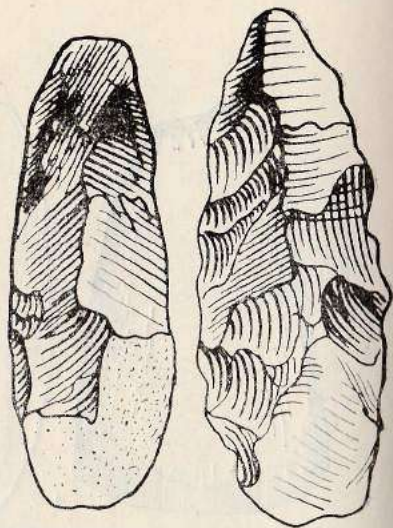
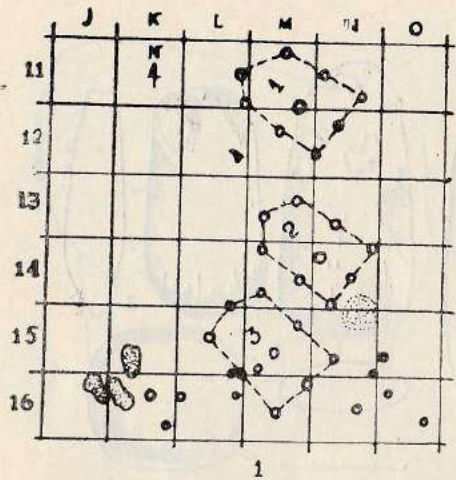
- Таб. 1. Карта распространения мезолит-энеолитических памятников Западного Закавказья.
2. Микролитические орудия из верхнепалеолитических памятников Грузии. 1—8 — Сванта саване, 9—12 — Хергулис клде, 13—22 — Таро Клде, 23—32 — Девის Хვრელი, 33—34 — Сакажия, 45—53 — Гварджиلاس Клде.
 3. Микролитические орудия из мезолитических и неолитических памятников Грузии. 1—41 — Анасеули II (поздний неолит), 42—53 — Эдзани, 54—62 — Квачара, 63—65 — Джампали, 66—69 — Дарквети 5 слоев.
 4. Микролитические орудия из неолитических и энеолитических памятников. 1—6 — Мелоури, 7—9 — Лемса, 10—13 — Анасеули I, 14—25 — Одиши, 26—37 — Кистрик, 38—41 — Арахло I; 42 — Арахло III, 43—44 — Цопи; 45—49 — Чхортоли.
 5. Хуцубани: 1—2 — Нуклеусы, 3—19 — скребки, 20—21 — пластины, 22—24 — пластины с ретушированным концом, 25—35 — резцы, 37—39 — зубчатые орудия, 40 — проколка. Кобулет: 41—43 — Нуклеусы, 44—48 — скребки, 49—53 — резцы, 54 — проколка, 55—57 — зубчатые орудия, 58—60 — пластины, 61—62 — сечения пластины.
 6. Анасеули I: 1 — полировальник, 2 — мотыга, 3—6 — вкладыши жатвенных ножей, 7 — топор, 8 — терочник.
 7. Мелоури: 1 — топор, 2—3 — тесла, 4 — терочник, 5 — зернотерка, 6 — вкладыш серпа.
 8. Хорши: 1 — план поселения. 2 — орудия из галечника (по Григолия); Одиши: 4 — терочник.
 9. Гали I: 1—3 — нуклеусы, 4—11 — трапеции, 12—15 — скребки, 16—21 — резцы, 22—25, 28—30 — пластины с ретушированным концом, 26—27 — зубчатые орудия, 31—32, 34—35 — терочники, 33 — фрагмент обуха топора, 36 — каменный предмет (по К. Каландадзе).
 10. Гумуриши: 1—2 — нуклеусы, 3—7 — трапеции, 8—9 — сегменты, 10 — сверло, 11—14 — скребки, 15—19 — резцы, 20 — жатвенный нож, 21—24 — пластины с ретушированным краем, 25 — фрагмент топора, 26—27 — терочники, 28 — тесло (по К. Каландадзе).
 11. Одиши: 1—3 — Мотыговидное и кирковидные орудия.
 12. Одиши: 1—2 — топоры, 3 — сохovidное орудие, 4 — тесло, 5—6 — долота, 7 — фрагмент зернотерки, 8 — терочник.

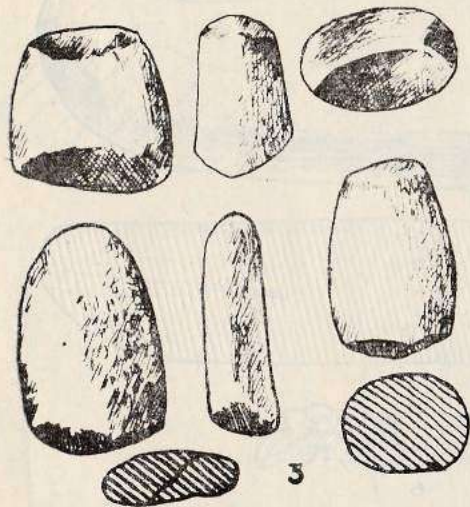

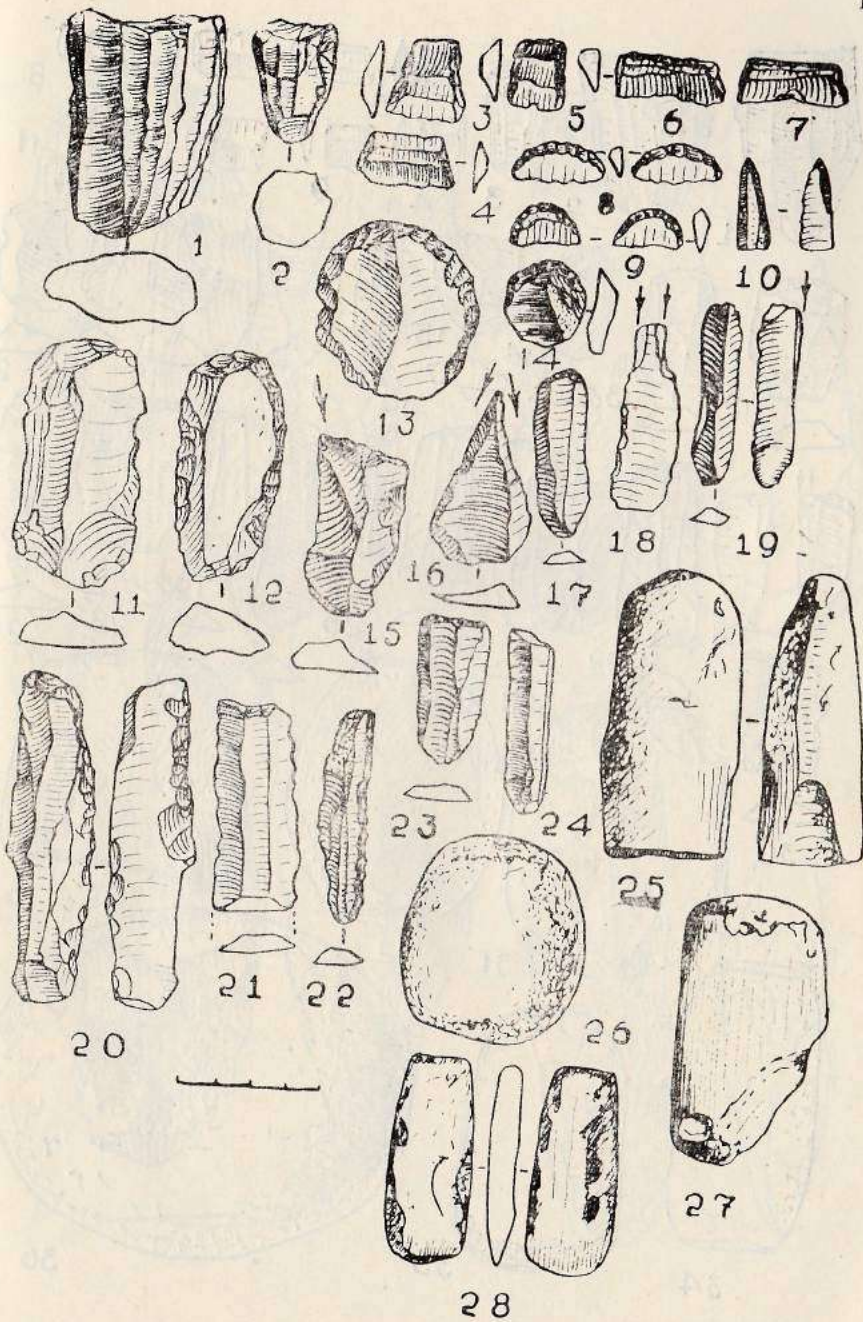
13. ლ. ნეზიერძე

2

3

20

28

27

25

23

24

21

22

18

19

16

17

11

12

15

13

10

9

2

1

7

6

5

3

4

8

4

5

6

7

1

2

3

4

5

6

7

8

9

10

11

12

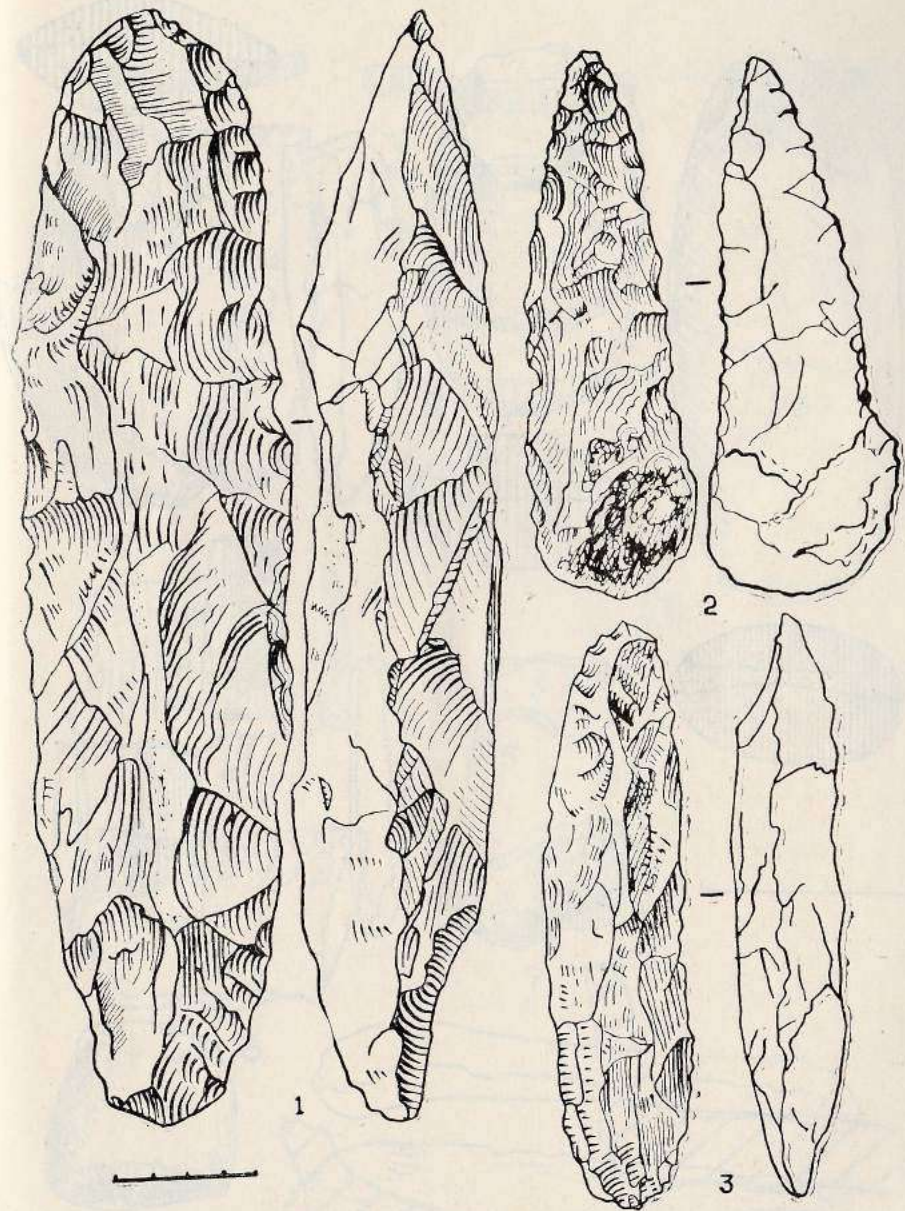
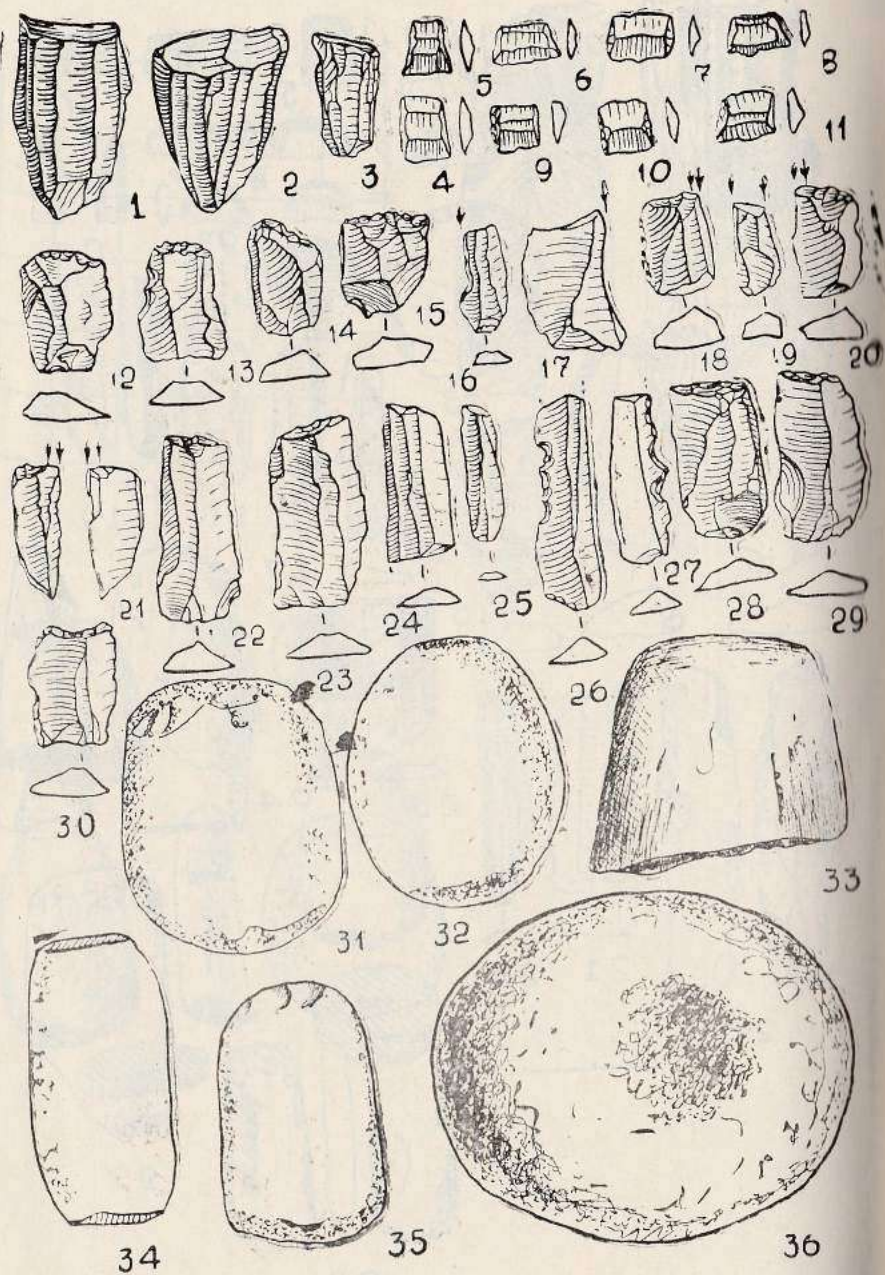
13

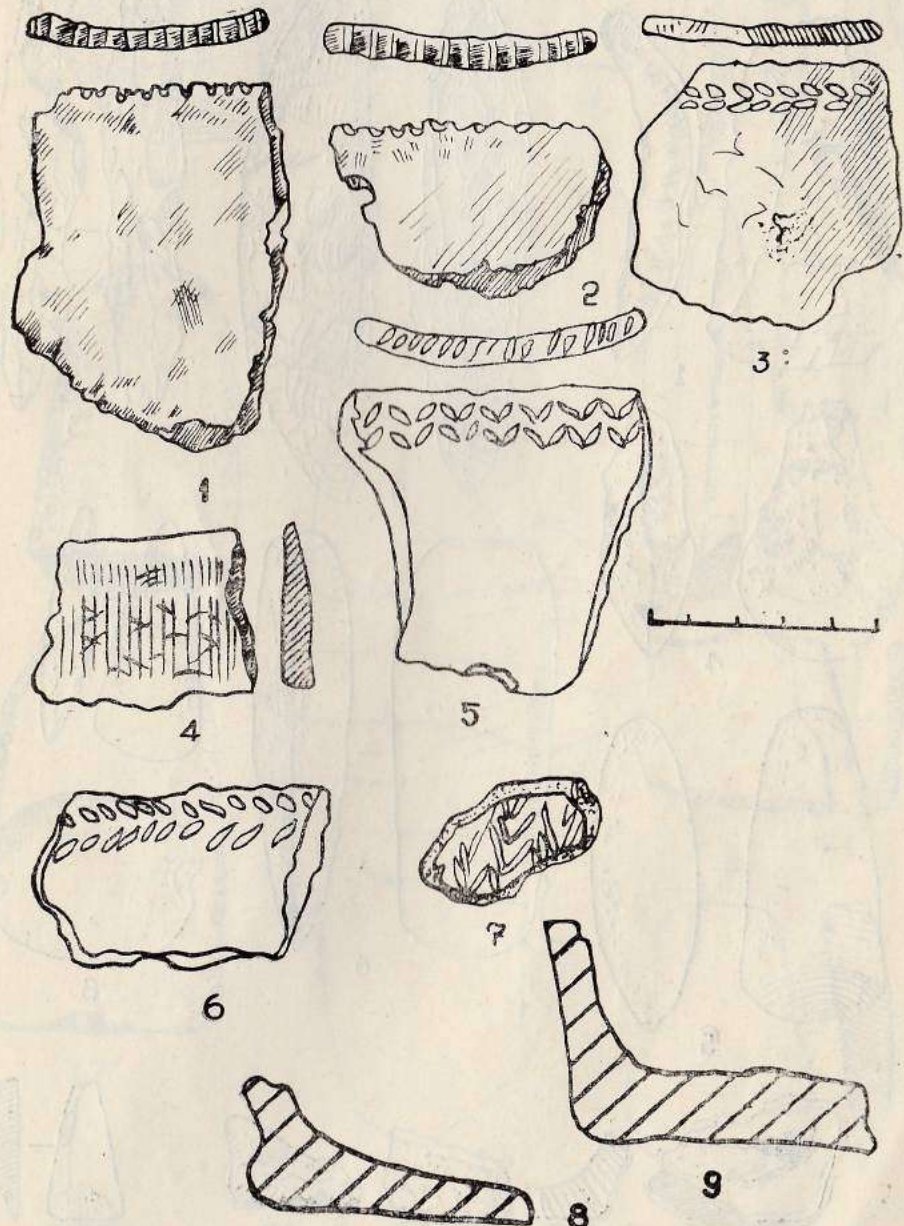
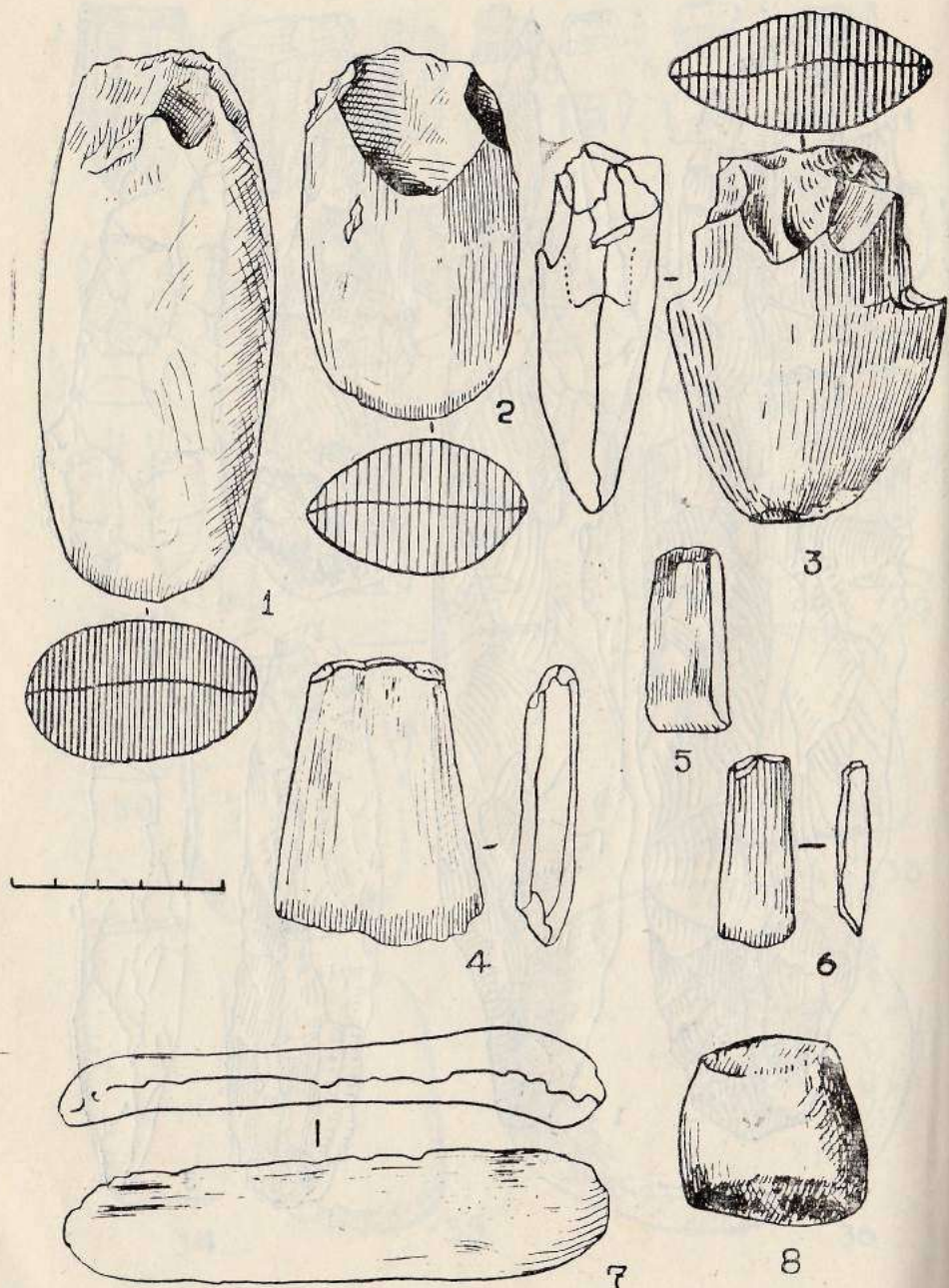
14

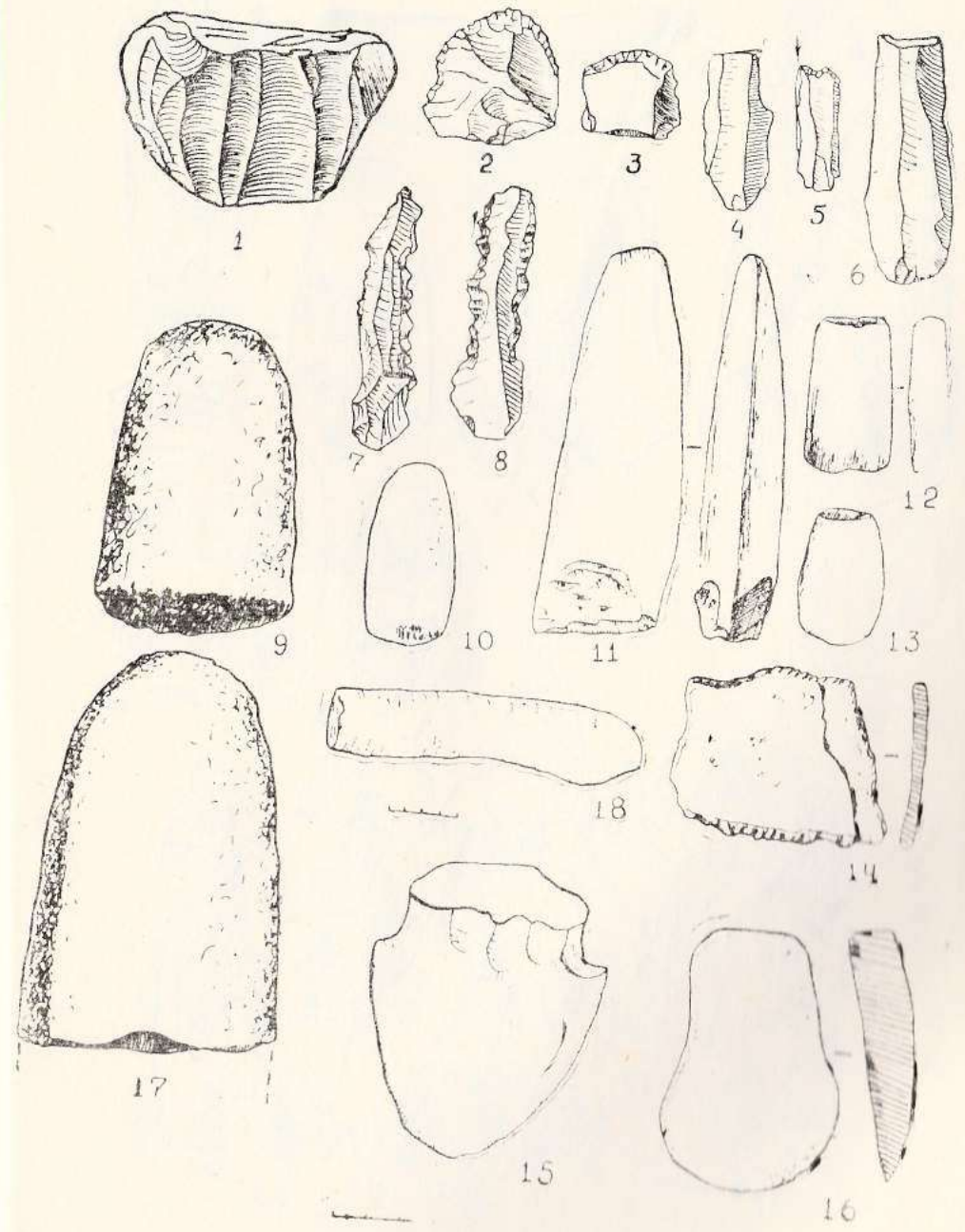
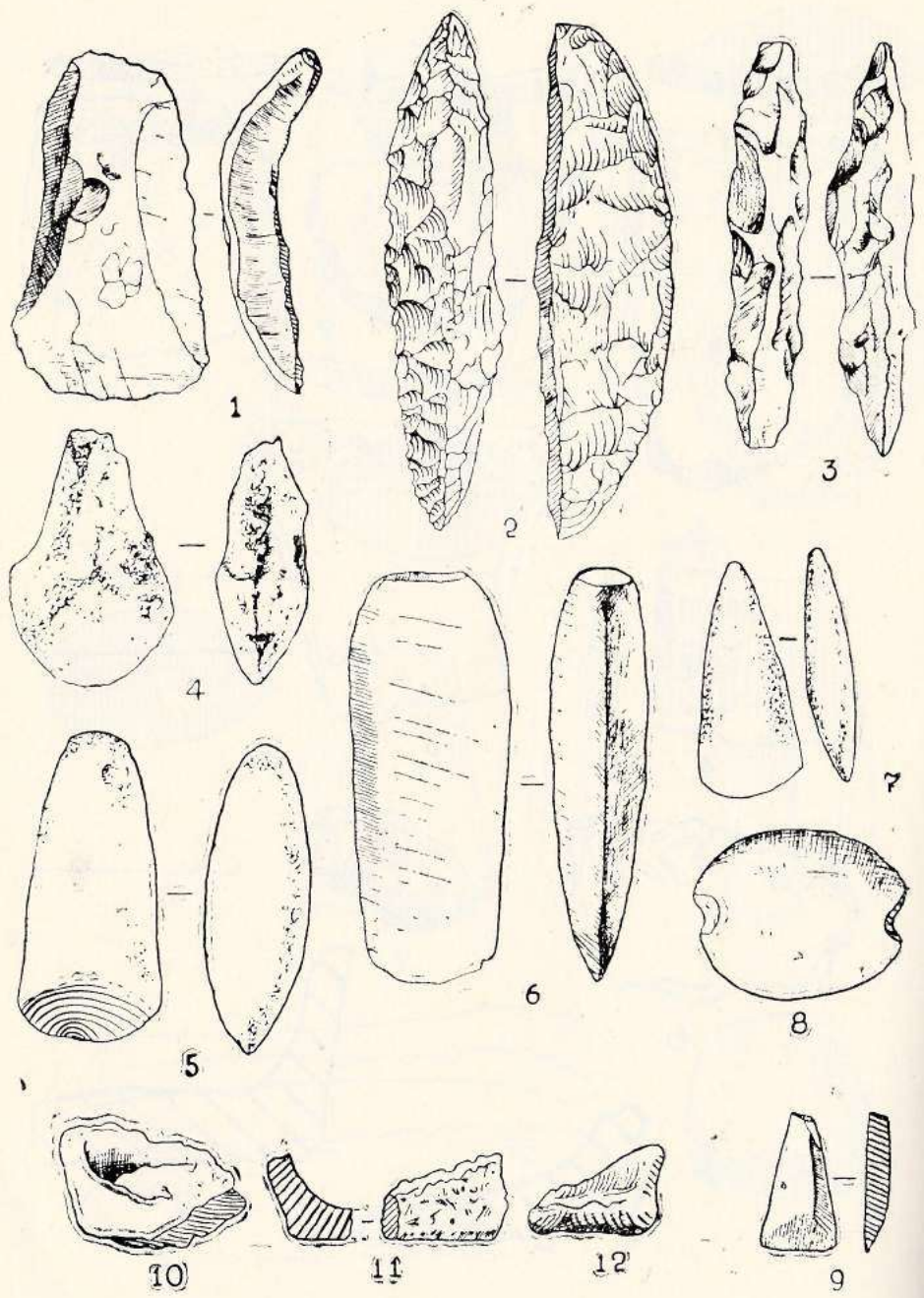
15

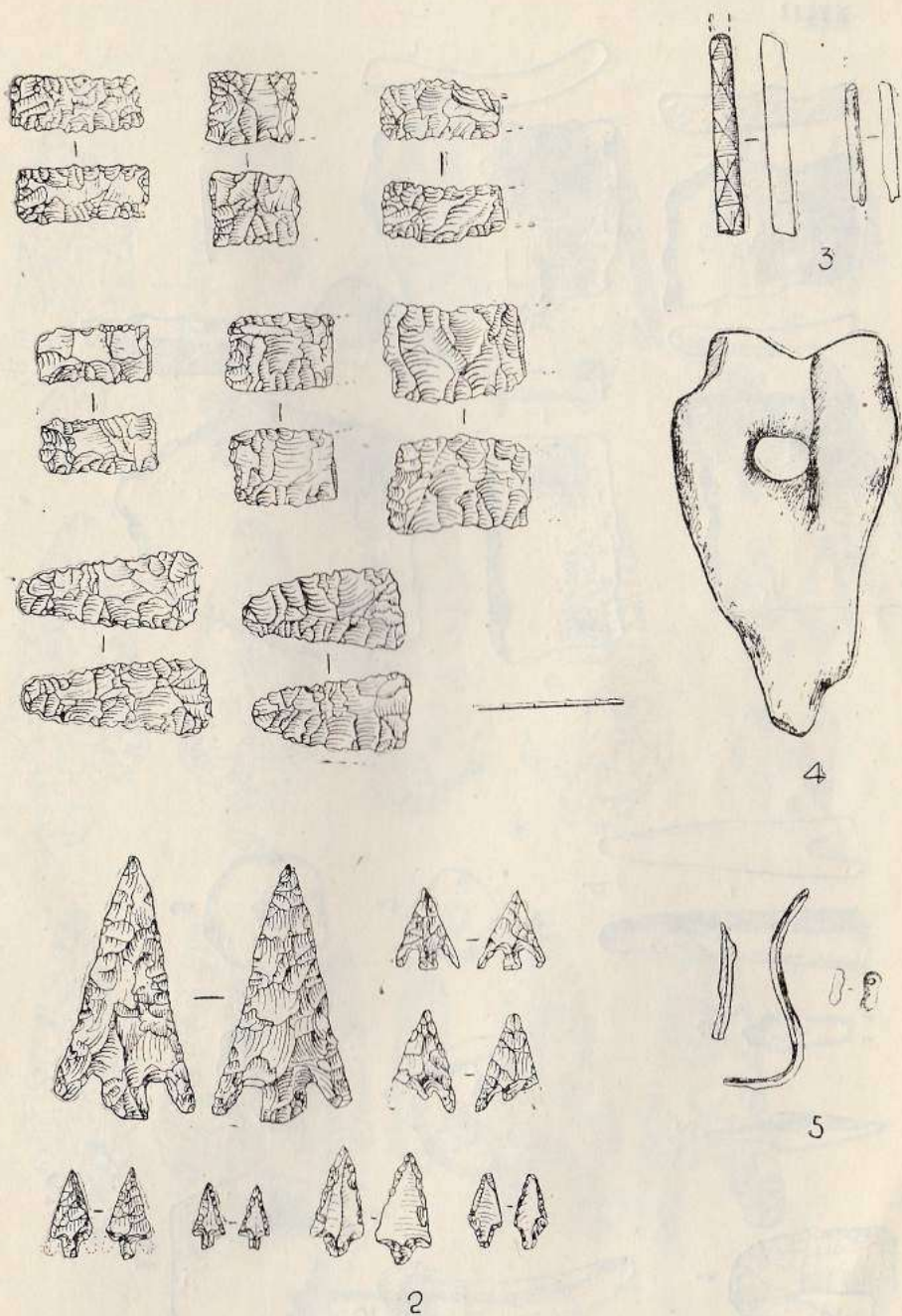
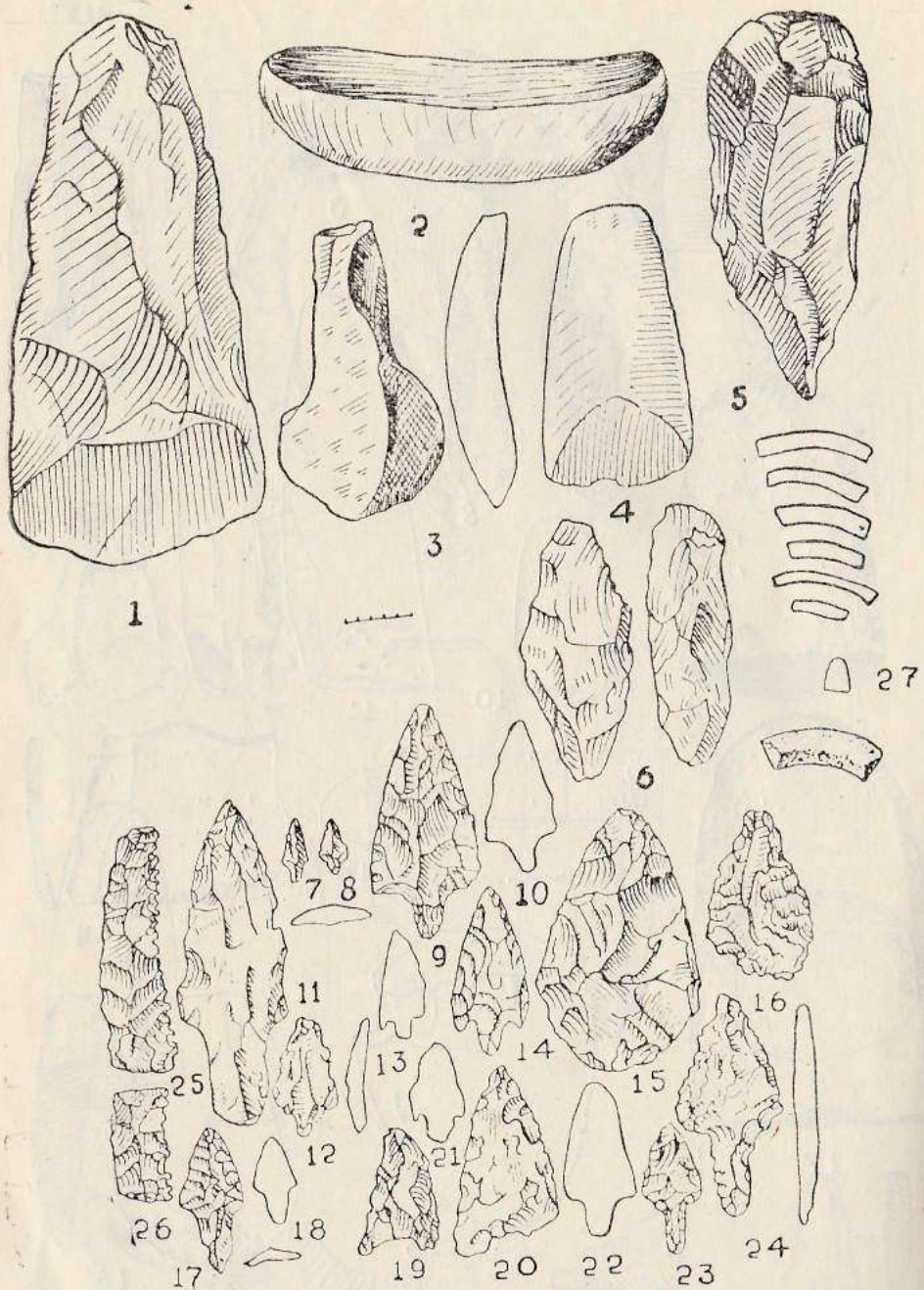
16

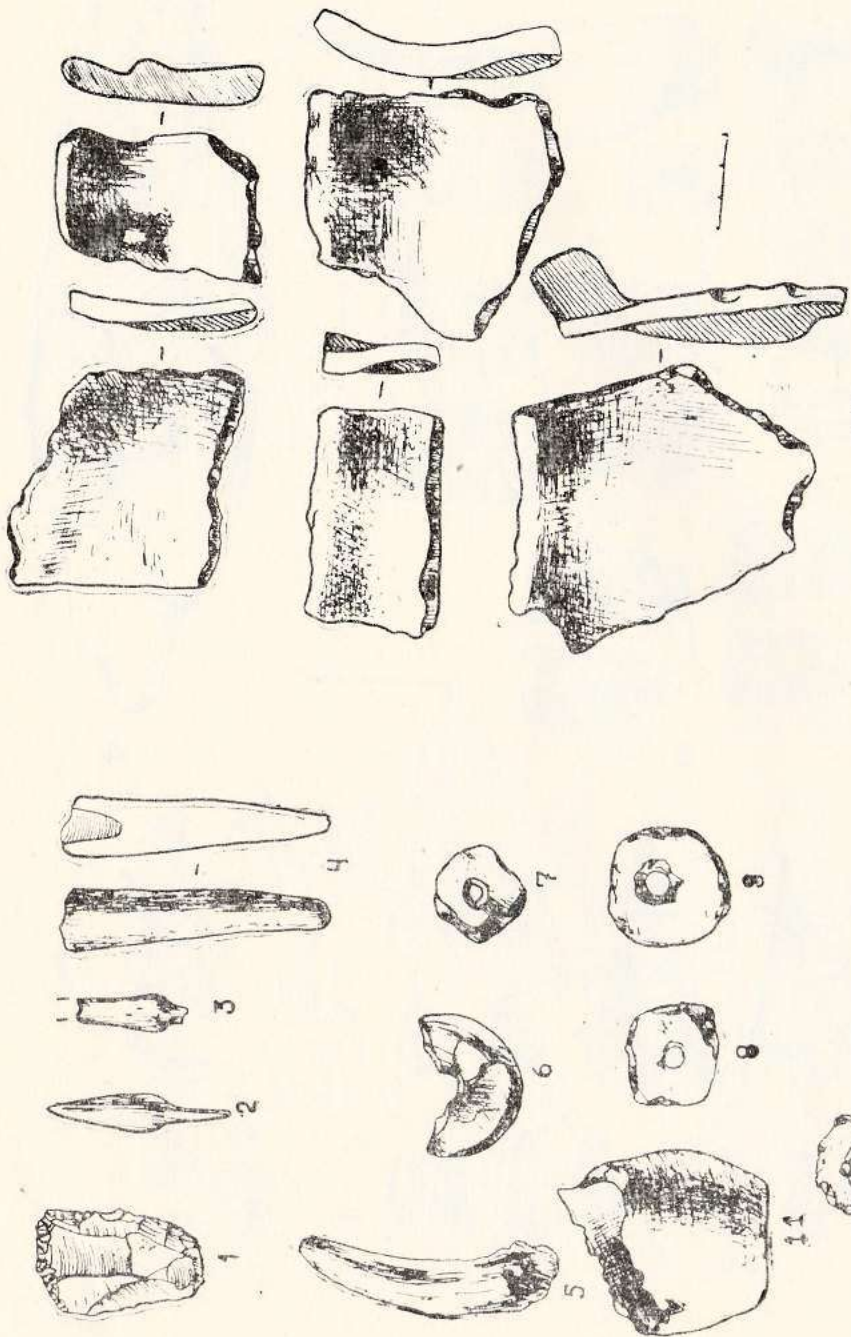
1

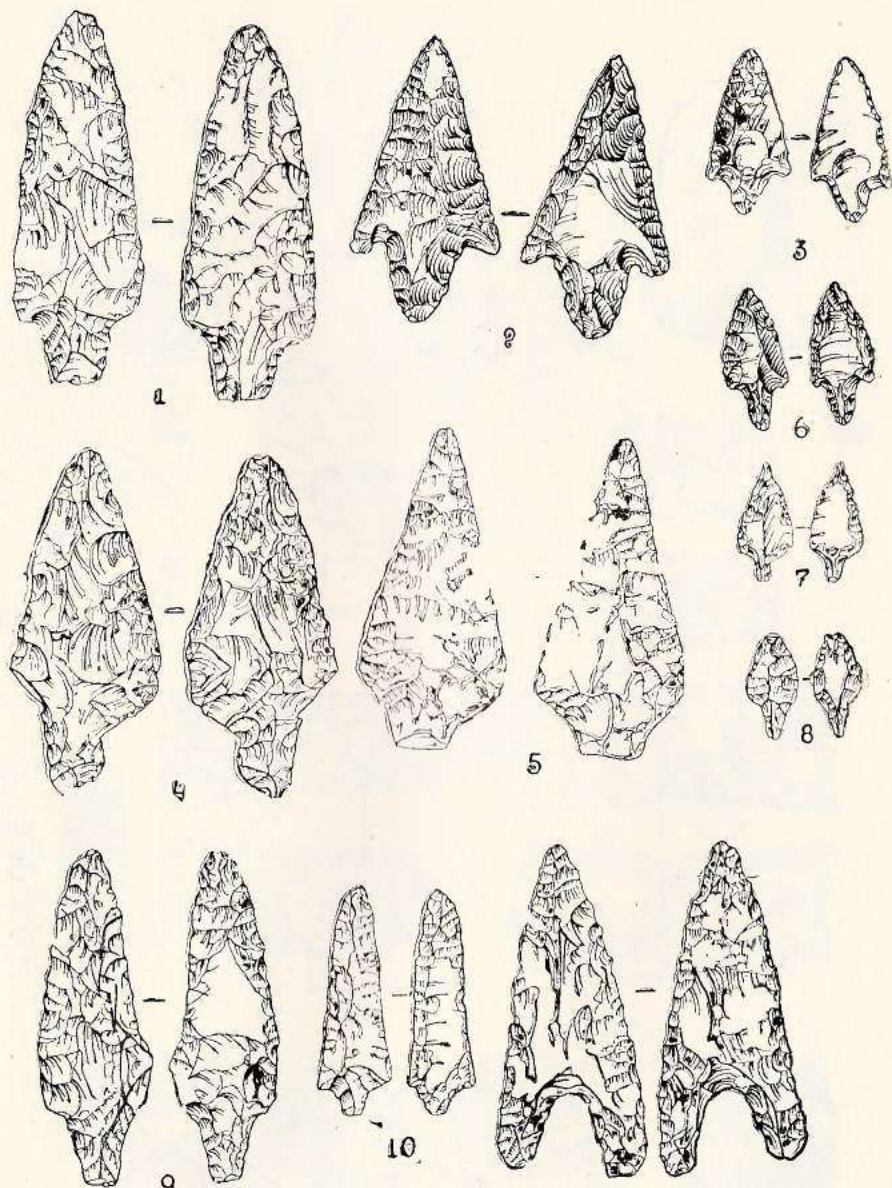

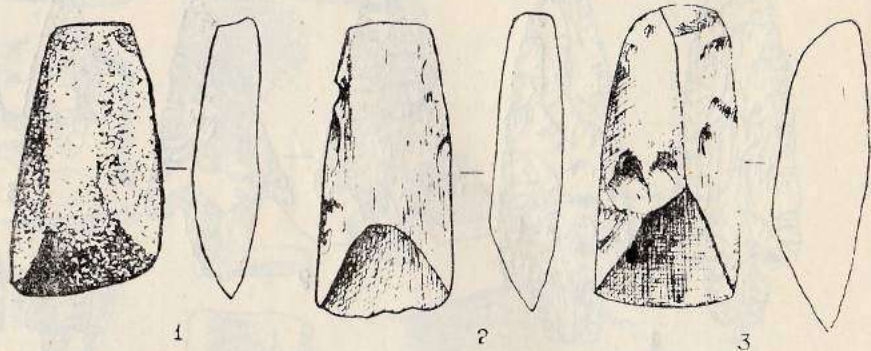

12

11

1

2

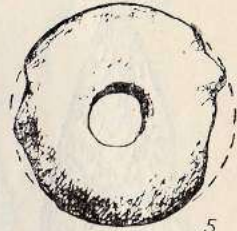
3

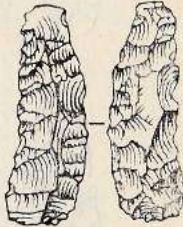
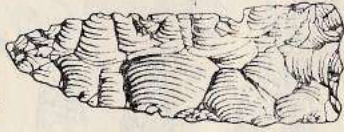
6

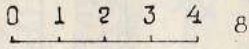
4

5

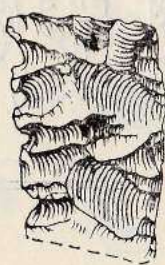
9

7

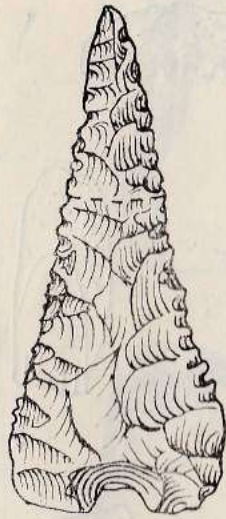
10

11

1

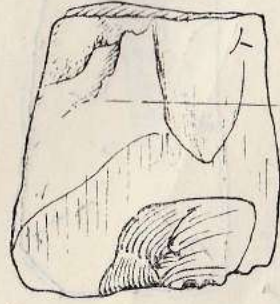
2

3

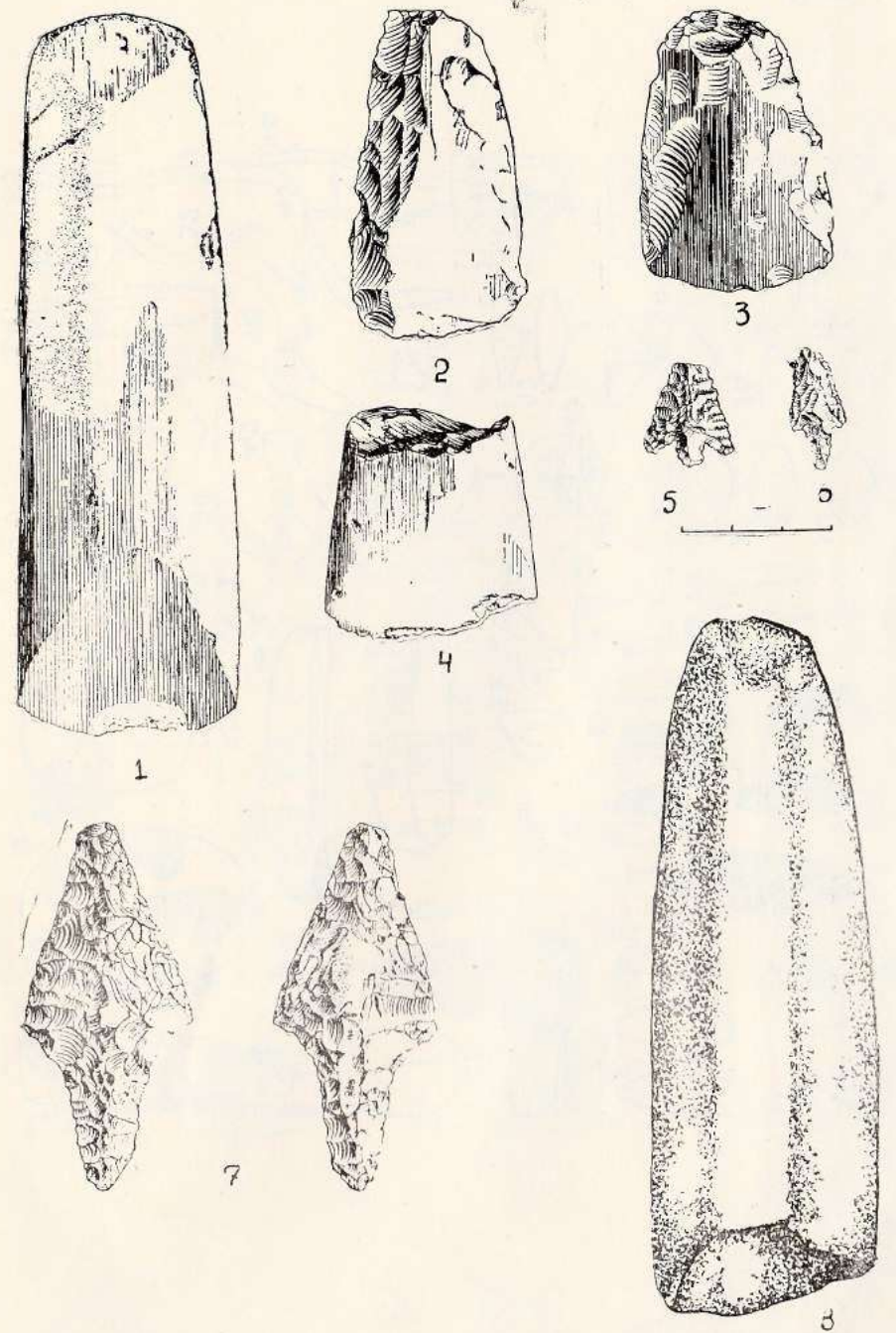
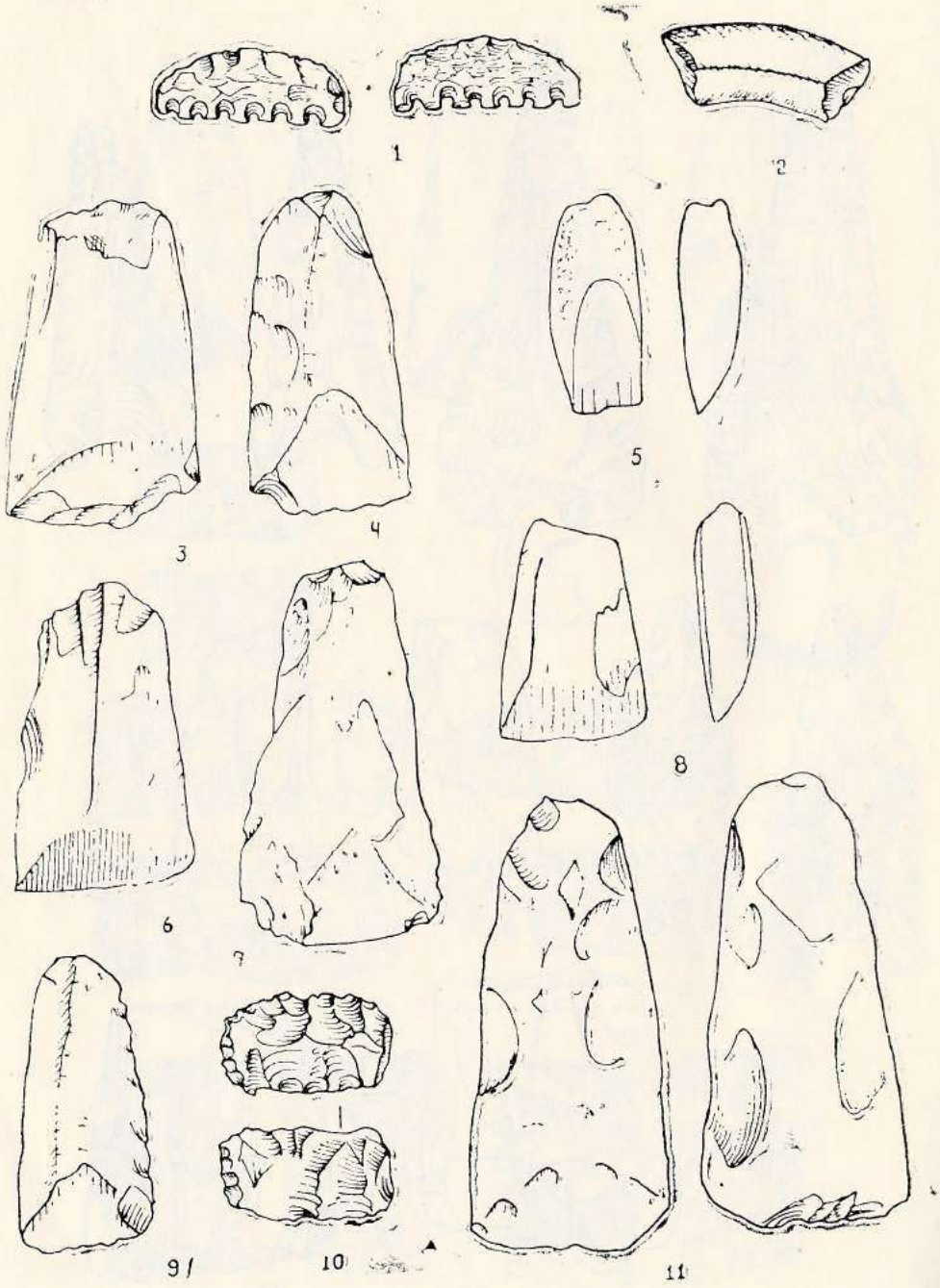

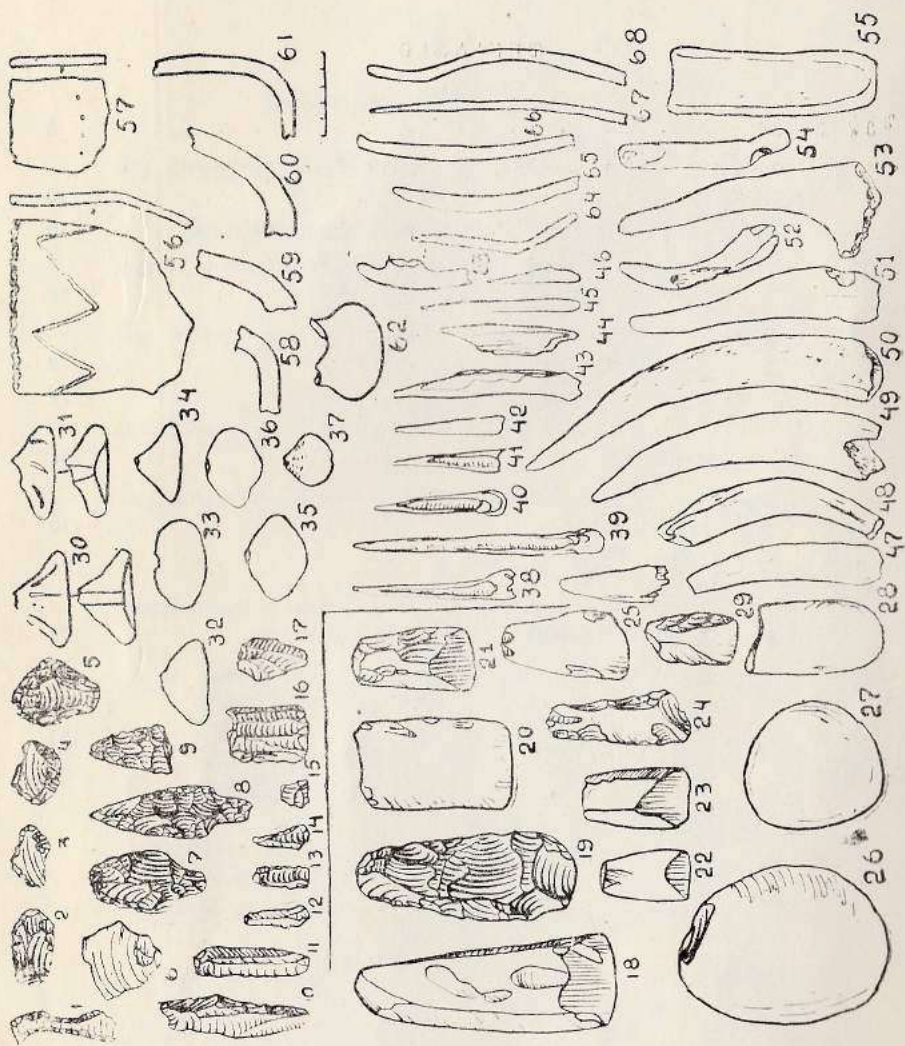
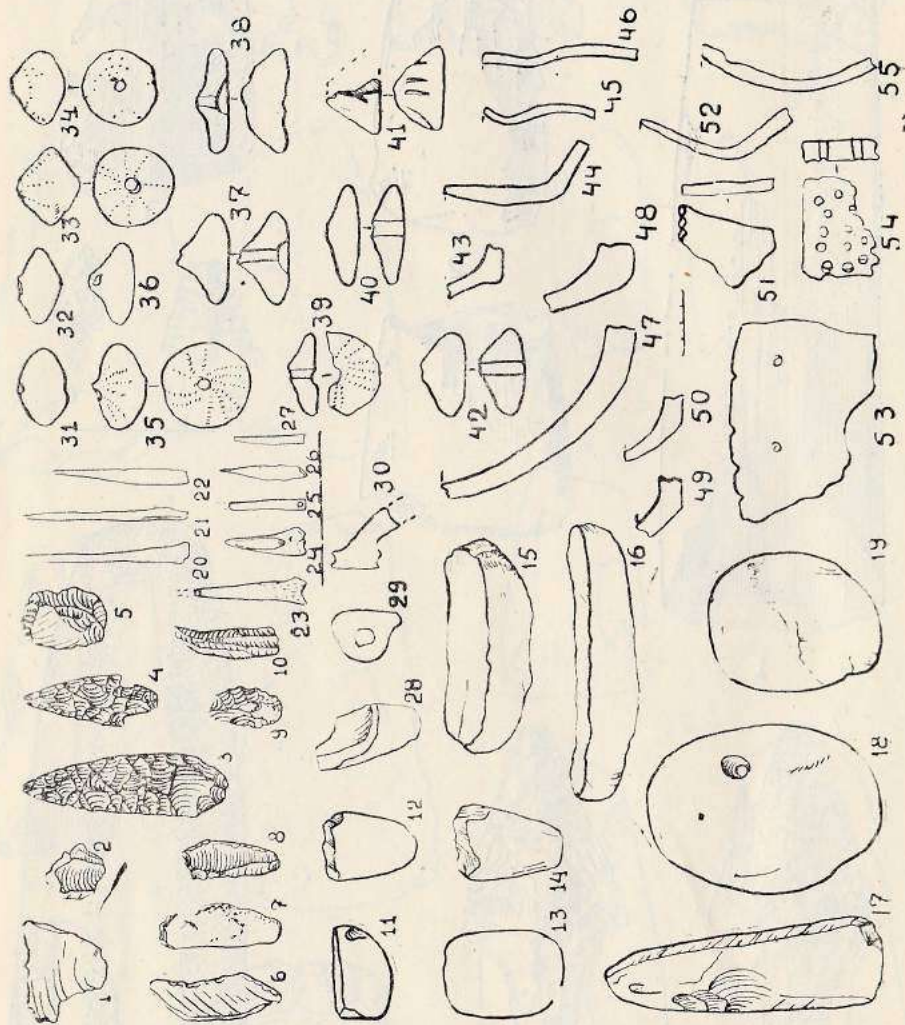
4

5

შინაარსი

შესავალი	3
თავი I. დასავლეთ ამიერკავკასიის ადრესამიწათმოქმედო კულტურის განვითარების უადრესი საფეხური	10
1. კავკასიის გვიანმეზოლით-ადრენეოლითის პრობლემისათვის	10
2. მიკროლითური ტექნიკა და გეომეტრიული მიკროლითები საქართველოს ქვის ხანის ძეგლებში	55
თავი II. დასავლეთ ამიერკავკასიის ადრესამიწათმოქმედო კულტურის განვითარების მეორე საფეხური	79
1. შუა და გვიანი ნეოლითი	79
2. დასავლეთ ამიერკავკასიის ნეოლითური კულტურის პერიოდიზაციის საკითხისათვის	104
თავი III. დასავლეთ ამიერკავკასიის ადრესამიწათმოქმედო კულტურის განვითარების მესამე საფეხური	119
დასკვნა	174
Ранние ступени развития западнокавказской раннеземледельческой культуры (поздний мезолит-энеолит) (резюме)	177
შემოკლებათა განმარტება	182
ტაბულუბის აღწერილობა	183
Описание таблиц	185
ტაბულა	187

Небиеридзе Ламара Диомидовна

РАННИЕ СТУПЕНИ РАЗВИТИЯ
ЗАПАДНОКАВКАЗСКОЙ
РАННЕЗЕМЛЕДЕЛЬЧЕСКОЙ КУЛЬТУРЫ

(на грузинском языке)

«МЕЦНИЕРЕБА»
ТБИЛИСИ
1986

სბ 2998

გამომცემლობის რედაქტორი ლ. ჯვებენავა
მხატვარი ნ. გაბუნია
მხატვრული რედაქტორი გ. ლომიძე
ტექნიკური რედაქტორი ც. ქამუშაძე
კორექტორი გ. გრძელიშვილი

გადაეცა წარმოებას 16.VI.86; ხელმოწერილია დასაბეჭდად 24.11.86;
ქალაქის ზომა 60×90¹/₁₆; ქალაქი № 1; ბეჭდვა მაღალი;
გარნიტურა ვენური; პირობითი საბეჭდი თაბახი 13.3; პირ. სალ-ფატ. 13.7;
სააღრიცხვო-საგამომცემლო თაბახი 11.5.
უე 10373; ტირაჟი 1000; შეკვეთა 2931;
ფასი 1 მან. 70 კაპ.

გამომცემლობა „მეცნიერება“, თბილისი 380060, კუტუზოვის ქ., 19
Издательство «Мецниереба», Тбилиси 380060, ул. Кутузова, 19

საქართველოს სსრ მეცნ. აკადემიის სტამბა, თბილისი 380060, კუტუზოვის ქ., 19
Типография АН Грузинской ССР, Тбилиси 380060, ул. Кутузова, 19